

K. MÁMBETOV, K. PALÍMBETOV

ÁDEBIYAT

8-KLASS USHÍN SABAQLÍQ

*Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw
ministrliği tastıyqlağan*

*Qayta islengen hám toliqtırılğan
tòrtinshi basılımu*

NÓKIS
«BILIM»
2019

UOK 372.882.512.121 (075)
KBK 782.2 — Qar
D — 60

Ádebiyat. 8-klass ushın sabaqlıq.
Nókis.: «Bilim» 2019-jıl, 360 bet.

**Avtorlar: K. Mámbetov
K. Palımbetov**

Pikir bildiriwshiler:

- Z. Ismaylova** — *ROMO nuń metodisti;*
R. Niyetova — *Nókis qalası, 15-sanlı ulıwma orta bilim beriw mektebiniń muǵallimi.*
N. Qaljanova — *Xojeli qalası, 10-sanlı ulıwma orta bilim beriw mektebiniń muǵallimi;*
S. Kadirimbetova — *Nókis rayonu, 22-sanlı ulıwma orta bilim beriw mektebiniń muǵallimi.*

Respublika maqsetli kitap qorı qarjıları esabınan ijara ushın basıp shıǵarıldı.

UOK 372.882.512.121 (075)
KBK 782.2 — Qar
D — 60

ISBN 978-9943-4451-6-1

- © «Bilim» baspası, 2010-j.
© JSHJ «TURON-IQBOL», 2010-j.
© «Bilim» baspası, 2014-j.
© «Bilim» baspası, 2019-j.

KIRISIW

Áziz oqıwshılar!

Kórkem ónerdiń bir tarawı bolǵan ádebiyattı oqıw arqalı xalıqtıń ótmishin hám búginin, tariyxın hám etnografiyasın, milliy úrp-ádet dástúrleri menen jasaw tárizin, jaqınnan bilip alasız. Sonlıqtan bolsa kerek, «Kórkem ádebiyat — xalıq múlki», «xalıq aynası» dep biykarǵa aytıлмаǵan. Qaysı xalıqtıń kórkem ádebiyatın alıp qarasaq ta, onda sol xalıqtıń milliy kelbeti sáwlelenedi. Dúnya xalıqları kórkem sóz óneri sıyaqlı qaraqalpaq xalqınıń da danalıqqa tolı folklorlıq dóretpeleri atadan balǵa, áwladtan áwladqa ótip saqlanıp kiyatırǵan biybaha baylıǵı esaplanadı. Sizler 6 — 7-klaslarda oqıǵan «Alpamıs», «Qırq qız», «Sháryar», «Edige» dástanlarınıń ideya-tematikasında xalqımızdıń tariyxı, milliy úrp-ádet dástúrleri óziniń ayqın sáwleleniwın tapqanlıǵınıń gúwası boldıńız. Basqa túrkiy tilles xalıqlar sıyaqlı qaraqalpaq xalqı da xalıq awızeki dóretpeleri menen jazba ádebiy miyraslarına iye.

Ádebiyat kórkem ónerdiń ishindegi ómir qubılısların tolıq qamtıp alatuǵın eń bir jetekshi hám belsendi túri esaplanadı. Rus kritigi V.G. Belinskiydiń sózi menen ayta tuǵın bolsaq, «Naǵız tutas ónerdiń ózi, onıń uyıtqısı» bolıp tabıladı. Haqıyqatında da, muzıkaǵa, teatr menen kinoǵa hám basqa da xalıq mádeniyatınıń túrlerine názer taslasaq, olardıń arqawı — kórkem ádebiyat ekenin kóremiz. Sebebi, muzıka shıǵarıw ushın kompozitorǵa poeziyalıq tekst, al operanıń muzikasın jazıw ushın ádebiy libretto kerek boladı. Eger pyesa bolmasa, danıshpan rejissyor da jaqsı spektakl dórete almaydı. Qálegen kórkem filmniń tabısqa erisiwi eń aldı menen scenariydiń ideyalıq-kórkemlik sapasına baylanıslı boladı. Súwretlew shıǵarmalarınıń ayırımları jáne onıń kitap grafikası delinetuǵın tutas bir bólimi de ádebiy shıǵarmalardı tiykar etip aladı.

Kórkem sóz óneri erte dáwirlerdiń ózinde-aq joqarı dárejede bahalangán. Áyyemgi Greciyada bastırıp kelgen jaw sebepli urista qıyın hám qáwipli jaǵdayda qalǵan áskerlerge járdemge jiberilgen shayır Tırtey haqqındaǵı ańız xalıq yadında saqlanıp, biziń búgingi kúnimizge jetip kelgen. Ańızda aqsaq shayır Tırtey keń maydandaǵı áskerlerdiń aldında jalınlı qosıǵın oqıydı. Qosıqtan ruwxlangán jawıngerler urısqa birden atlanıw jasaydı hám jaw láshkerlerin Troya qalasınan quwıp saladı. Usınnan-aq, kórkem sózdiń adamlardıń ruwxıy dúnyası menen sanasına qanshelli dárejede tásir etetuǵınlıǵın kóriwimizge boladı. Qálegen xalıqtıń awızeki dóretpeleri menen jazıwshı, shayırlardıń shıǵarmaları sol xalıqtıń ruwxıy dúnyasın, oy-órisin, sana-sezimin bayıtıp, kórkem-estetikalıq jaqtan tárbiyalap otıradı. Sonlıqtan bolsa kerek, kórkem sózdiń qúdiretin hámme xalıqlar moyınlaydı. Sizler, búgingi kúнге shekem ádebiyat sabaqlıqlarında oqıp tanısıp atırǵan qaraqalpaq xalıq awızeki dóretywshiligi menen klassik shayırlarımızdıń miyraslarında da kórkem sózdiń qúdiretine ayırıqsha máni berip qaraladı. Mısalı «Óner aldı qızıl til», «Zergerdiń qolı altın, shayırdıń sózi altın» «Otız tisten shıqqan sóz, otız ruwlı elge jayıladı», «Tuwrı sóz tas jaradı, tas jarmasa bas jaradı», «Tayaq etten ótedi, sóz súyekten ótedi» sıyaqlı kóplegen danalıq penen ayılǵan naqılmaqallardı xalıq dóretip otırǵan. Sizler 6 — 7-klaslarda oqıǵan Ómirbek laqqı, Jiyrenshe sheshen, Asan qayǵı, Turım biy, Erejep tentek hám taǵı basqa da dana hám sózge sheshen tariyxıy adamlardıń isimleri menen sheshenlik sózleri de xalıq arasına keńnen taralıp ańızǵa aylanıp ketken. Elim-xalqım dep juwırıp-jelip xızmet etken xalıq batırlarınıń táǵdiri haqqında da ájayıp dástanlar dóretilgen. XIX ásirde jasaǵan klassik ádebiyatımızdıń kórnekli wákilleri Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótеш sıyaqlı talantlı shayırlarımızdıń shıǵarmalarında sáwlelengen insanıyılıq páziyetler menen erkinlikke erisiw, baxıtlı turmısta jasaw ideyaları ásirlerden ásirlerge ótip bizler menen jasap kelmekte.

Xalıqtıń kórer kózine hám sóyler sózine aylangán ayırım ullı talant iyeleriniń jasaǵan zamanı menen basınan ótkergen awır turmısı, olardıń kórkem shıǵarmalarınıń ideyatematikasında ózleri jasaǵan dáwirdiń real kelbeti ayqın

sáwleleniwin tawıp otıradı. Bunı, sizler, 6-klasta berilgen tuwısqan xalıqlar ádebiyatı wákilleri Maqtımqulı, Abay, 7-klasta ótilgen dúnyağa belgili danıshpan sóz sheberleri Yusup Has Hajip, Abu Rayxan ál-Beruniy, Abulqasım Ferdawsiy, Omar Hayyam shıǵarmaları mısasında kórip óttińiz. Al, qolıńızdaǵı ádebiyat sabaqlıǵında bolsa, XIX ásirde jasaǵan klassik shayırlarımız Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh h.t.b. shayırlardıń dóretpelerinde ózleri jasaǵan dáwirdiń sociallıq teńsizlikler menen ádalatsızlıqlarǵa tolı bolǵanlıǵı, lekin, olar qanday qıyın jaǵdaylar ushırassa da, insan balasınıń boyındaǵı aǵla pazıyletlerdi úlgi tutup, hárqanday unamsız illetlerdi áshkaralawǵa hám olardan awlaq bolıwǵa shaqırıp, jalıqpastan qálem terbetkenligi ayqın kórinip turadı. Isimleri atap ótilgen sóz sheberleriniń teńlik, ádalatlıq, adamgershilik, jaqsılıq haqqındaǵı kórkem dóretpeleri aradan qansha jıllar hám ásirler ótiwine qaramastan, xalqımız júreǵinen tereń orın alıp, óz bahası menen qunın joǵaltpay kiyatır.

Sonday-aq, XIV — XVIII ásirlerde jasaǵan Soppaslı Sıpıra jıraw, Asan qayǵı, Dospambet jıraw, Múyten jıraw, Jiye jıraw sıyaqlı danıshpan jıraw, shayırlar haqqında da usınday unamlı pikirlerdi aytıw múmkin.

Adam ómiriniń ózi quramalı. Olar quwanıştı da, qayǵını da basınan keshiredi. Hár qıyılı mashqalalarǵa dus keledi. Lekin, olar jaqsı minez-qulqı hám is-háreketleri menen ómir mazmunın gúllendiriwge, izinde jaqsı at qaldırırǵa háreket etedi. Bunday turmıslıq waqıyalar talantlı kórkem sóz sheberleriniń qáleminde ómir sabaǵı sıpatında dóretilip otıradı. Ómirdi obrazlar arqalı súwretlep, turmıs haqıyqatlıǵın adamlardıń xarakteri hám minez-qulqı arqalı ashıp beredi.

Áziz oqıwshılar, olardı oqıp, úlgi alıp, durıs juwmaq shıǵarıw endi sizlerdiń qolıńızda.

«BOZUĞLAN» DÁSTANÍ

Qaraqalpaq xalqınıń toy-jıyınları menen keń xalıq arasında aytilip hám tıńlanıp kiyatırǵan «Bozuǵlan» dástanı ótken ásirdeń otızınshı jıllarınıń aqırında jazıp alındı. Dástanınıń birinshi variantı 1938-jılı shayır X. Turımbetov penen ilimiy xızmetker K. Ábıbullaevlar tárepinen Shımbaylı Ábdireyim jıraw Álpeney ulınan, ekinshi variantı 1959-jılı folklorist-alım Q. Mámбетnazarov tárepinen Qıyas jıraw Qayratdinovtan, úshinshi variantı 1960-jılı professor Q. Maqsetov, folklorist Q. Mámбетnazarovlar tárepinen Shımbaylı Qayıpnazar jıraw Qálimbetovtan jazıp alınadı.

«Bozuǵlan» dástanınıń mazmunı jaǵınan tolıq ham kórkemligi joqarı dep esaplangan Qıyas jıraw variantı 1961-jılı óz aldına hám 1989-jılı Qaraqalpaq folklorı kóp tomlıǵınıń XIX tomında basıldı. Al, Qayıpnazar jıraw variantı 2010-jılı «Ilim» baspası tárepinen Qaraqalpaq folklorı 100 tomlıǵınıń XVII tomında basılıp shıqtı. Bul úsh jırawdan jazıp alınǵan variantlar kompoziciyalıq qurılısı, syjeti, mazmunı hám ideyası jaǵınan derlik birdey. Usı sabaqlıqqa biz dástanınıń Qayıpnazar jıraw variantınan úzindi berdik.

Dástanınıń ideyası shın xalıqlıq turmıslıq waqıyalardı sóz etedi. Onda Babaxan sıyaqlı jawız patshanıń el, xalqına, jetim-jesirlerge islegen zulımlıq, ádilsizlik isleri, ekinshi tárepten Shayxı-wáliy iyshannıń unamsız qılwaları, Kóbikli hám Bulıt dáwlerdeń basqınshılıq háreketleri, Gez-gez qánizektin hiylekerlik isleri qaralanadı. Usı unamsız kúshlerge qarsı xalıq idealındaǵı qaharman batırlar Bozuǵlan, Qansulıw, Er Sultan obrazları qarama-qarsı qoyıp súwretlenedi.

«Bozuǵlan» dástanınıń kompoziciyalıq qurılısı da erteden kiyatırǵan xalıq dástanlarınıń úlgisinde qurılǵan. Xalıqtın eldi ishki hám sırtqı jawlardan qorǵaytuǵın ayrıqsha kúshke iye «alp» batırlardı ańsawı, olardıń erligin ulıǵlaw ideyası alǵa súreledi. Bul xalıqlıq ideya Bozuǵlan hám Er-sultan obrazları arqalı ashıp beriledi. Ásirese dástanınıń pütün syujetlik waqıyası Bozuǵlan obrazı átirapında bayanlanıp, tutas kompoziciyalıq birlikti dúzedi. Sebebi, eki batır Bozuǵlan menen Ersultan ilahiy kúshler arqalı ǵayıptan dúnyaǵa kelgeni menen Ersultan obrazı dástanda personajlıq

qaharman sıpatında qalıp ketken. Sebebi, Ersultan obrazın Kóbikli dáwge qarsı atlanısta hám Babaxan patshanı jerlew máresiminde ğana kóremiz. Usı ózgesheligine qaraǵanda dástandı dóretiwshiler Ersultan obrazı arqalı shın tuwısqanlıq doslıqtıń úlginis kórsetiwdi árman etkeni kórinedi. Sebebi, Bozuǵlan menen Ersultan dúnyaǵa kelmesten burın-aq olardıń ákeleri Dárwishalı bay menen Aqpan bay qıyametlik dos bolıp ótedi. Olardıń doslıǵın balaları dawam ettiredi.

«Bozuǵlan» dástanınıń syujetinde de erteklik, mifologiyalıq súwretlewler, diniy túsinipler belgili dárejede orın alǵan. Tábiyattan tıs ilahiy kúshke iye Ğayıp erenler bárqulla batırlardıń jılawında boladı. Allaǵa nalıs etip, qudaydan perzent tilew, ótkenlerdi yad etip, atı shıqqan áwliyelerge birneshe kúnlep túnew hám perzent nıshanın túste kóriw qusaǵan dástúriy súwretlew «Bozuǵlan» dástanında qızıqlı etip beriledi. Onda perzentsiz Dárwishalı bay menen Aqpan bay hayalların izine ertip, qırq kún jol júrip, shólistandaǵı Gúmbezi qubıra degen áwliyede túneydi. Mısalı: «Áne qubırada maqset etip jeti aqsham jattı, perzenttiń daǵı battı, nalası allaǵa jetti. Kóz jasın qabil etti, «pirlerden» istanat jetti. Sákkizlánshe kúni sáhar waqta túsinde aq saqallı, sarı tıslı, ájayıp bir baba «izimnen nege qalmadıń, basımdı bálege qoydıń ğoy» dep bir aq nayzasın aldına atıp tasladı. Keyninen shınjırlı, bekkem baldaqlı tań qalarlıq átáshkúrdi bunı jáne tasladı. Baba qolın kóterip duwa qılıp kózinen ğayıp boldı». Bunda «aq nayza» ul perzenttiń, «átáshkúr» qız perzenttiń nıshanı. Dástanniń Qayıpnazar jıraw variantında bir ul hám qızlı bolatuǵınlıǵı túske ayan beredi. Biraq Dárwishalı bayǵa hám hayalına balalar jeti jasına kelgende janın alatuǵınlıǵı eskertiledi.

Usı ilahiydan kelgen saza durıs kelip balalar káramat penen dúnyaǵa keledi hám ata-anasınan jaslay jetim qaladı.

Babaxan patshanıń zulımlıǵı sebepli jetim qalǵan balalar, sonday-aq xalıqtıń teń yarımı jat jurtlarǵa posıp ketiwge májbúr boladı. Babaxan patshanıń usınday ádilsizlik penen basqınshılıq siyasatınan hám láshker jıynap Bozuǵlanga qarsı atlanısanan onıń unamsız kelbeti ashıladı. Lekin eldiń sırtqı jawı bolǵan Gáwirlerdiń Kóbikli atlı dáwi menen alıp barılǵan gúreste asa qaharmanlıq úlginis

körsetken Bozuğlanga Babaxan patsha öz taxtın inam etip, balası sıpatında qabıl etedi. Patshaniñ xalıq batırını menen ómiriniñ aqırına shekem unamlı qatnasta bolıwı «Bozuğlan» dástanınıñ ózine tán ózgesheligin körsetedi. Basqa qaraqalpaq xalıq dástanlarında batırınıñ ishki jawı esaplangan, óz eliniñ patshası menen qarama-qarsılıǵı dástannıñ aqırına shekem dawam etedi. Mısalı, «Qoblan» dástanında xalıq batırını Qoblan óz eliniñ patshası Aqshaxandı sırtqı jawlarınan qutqarsa da patsha batırǵa jamanlıq etiwin dawam ete beredi.

«Bozuğlan» dástanın ideyalıq mazmunı boyınsha qaharmanlıq dástanlar toparına jatqarıwǵa boladı. Bozuğlan sırtqı jawlar menen eki ret qaharmanlıq gúres alıp baradı. Birinshisi Kóbikli dáwge qarsı, ekinshisi Bulıt dáwge qarsı boladı.

Dástannıñ syjeti eki bólimnen turadı. Birinshi bóliminde Bozuğlan hám onıñ qarındası Qansulıwdıñ balalıq dáwiri, Tarna qus hám Asan qálpe waqıyası, Shayxı-wáliy iyshannıñ háreketleri, Bozuğlannıñ Ersultan menen tabısıwı, Babaxan patsha láshkerleri menen Kóbikli dáwge qarsı gúresleri, Ersultan menen Qansulıwdıñ turmıs qurıw waqıyaları sóz etilse, ekinshi bóliminde Bozuğlannıñ kiyik súwretindegi Sholpanay menen tabısıwı, muhabbatına jetiw ushın Bulıt dáwge qarsı gúresleri, Ranay patsha hám onıñ qızı Sholpanaydı dáw qolınan qutqarıp muhabbatına erisiwi, qánizek Gezgezdıñ Sholpanayǵa islegen jamanlıǵı hám haqıyqatlıqtıñ júzege shıǵıp Bozuğlan menen Sholpanaydıñ muradı-maqsetine jetip, baxıtlı turmıs keshiriwi menen dástan syjeti juwmaqlanadı.

Dástanda 9 jasar Bozuğlannıñ ákesiniñ tuwısqanı Aqpan baydı izlep shıǵıwı, jolda uymaǵa batıp atırǵan Sarı ala taydı kóterip shıǵarıwı, 16 jasında tawdıñ tasın kóteriwi, bolajaq batırınıñ kútá jasınan batırılıq kúshin körsetiw qaharmanlıq jırlarına tán dástúrlık súwretlew. Al, qaharmannıñ basqa jurttan qız izlewı yaki basqa jurttıñ qızına úyleniw detalı da ruw, qawimlik dúzimdi esletedi. «Bozuğlan» dástanında da Keneges-mañıt qawiminiñ batırını Bozuğlan alıstaǵı Nogay qawiminiñ Naqas qalasındaǵı Ranay patshaniñ qızı Sholpanayǵa úylenedi. Bunday etip batırınıñ ózge ruw,

qáwimnen úyleniw waqıyası «Alpamıs», «Qoblan», «Máspatsha» hám t.b. qaharmanlıq dástanlardıń syujetinde de bar. Usı syujet waqıyalarına qaraǵanda «Bozuǵlan» dástanı erteden kiyatırǵan qaharmanlıq, batırlıq dástanlar úlgisinde qurılǵan.

Dástanınıń bir-eki ornında ushırasatuǵın ayırım erteklik, mifologiyalıq, diniy súwretlewlerdi esapламаǵanda, dástan waqıyaları shın xalıq turmısına tán realistlik mazmunda bayanlangan.

«Bozuǵlan» dástanında da qaharmanlıq dástanlardaǵı sıyaqlı batırdıń atına hám qarıw-jaraǵına ayırıqsha kewil bólinedi. Bozuǵlanga shólde ushırasqan Qıdır Ilyas pir babası Sarı ala tulpardı, qılısh, qalqan, nayza, sawıt-saymandı inam etken boladı hám piri sıpatında járdem berip otıradı. Bunday waqıya hám pirlerdıń batırlarǵa ilahiyden kelip járdem berip otırıwı «Qoblan», «Alpamıs», «Er Ziywar» hám t.b. dástanlardıń syujetinde de bar.

Dástanda diniy kózqaras hám isenimler de orın alǵan. Bozuǵlan Shayxı-wáliy iyshandı pir tutup, 16 jasar qarındası Qansulıwdı amanat sıpatında qaldırıp ketedi. Lekin, shaytanlar iyshannıń jeti muridi súwretine kirip iyshandı azǵıradı. Qansulıw jer menen teń bolıp qara tastıń turqına kiredi. Qudanıń qúdireti menen adamnıń qara tasqa aylanıwı hám shaytanlardıń adam súwretine kirip, kórinis beriwı sıyaqlı syujetler dástangá islam dininiń tásirinde kirgizilgen. Usı syujet arqalı amanatqa qıyanet etiw, nápsiqawlıq hám buzıqlıq qaralanadı. Dindi nıqap etip, jaman jolǵa kirip, iplas islerdi islegen insanlar aqır-aqıbetinde alla taalanıń jazasına gırıptar boladı degen xalıqlıq túsiniк bar. «Bozuǵlan» dástanınıń syujetinde hayal-qızlar obrazına patriarxallıq-feodallıq dáwirdegi diniy kózqaraslar saqlanıp qalǵan. Hayal-qızlardıń erki, muhabbatı menen sanaspay, olarǵa feodallıq qatnasta bolıw «Bozuǵlan» dástanında da bar.

«Bozuǵlan» dástanındaǵı Sholpanaydıń kiyik kebinde júriwi bolsa mifologiyalıq súwretlewlerdiń bir kórinisi. Bunday etip, adamlardıń hár qıylı haywanlarǵa aylanıwı dúnya mifologiyasında áyyemnen bar syujet. Dástanda usınday diniy hám mifologiyalıq súwretlewler orın alǵanı menen

waqıya mazmunı júyi bilinbeslik dárejede bayanlanıp qızıqlı súwretlenedi.

Dástanda kóp ásirlik folklorğa tán dástúriy súwretlew úlgileri, mısalı, jol segbirin súwretlew, attıń shabısı, batırlardıń jekpe-jek güresi, qızdıń sırtqı portretin jasaw, dáwlerdiń unamsız kelbetin giperbolalıq usılda beriw hám t.b. waqıyalar «Bozuǵlan» dástanında da bar. Bul bolıp atırǵan waqıya xarakterin tolıq túsiniwge, obrazlardıń is-háreketin tolıq ańlap jetiwge múmkinshilik beredi. Bular kórkem súwretlew qurallarınıń járdeminde sheberlik penen beriledi.

BOZUǴLAN DÁSTANÍ

(dástannan úzindi)

Erte áyyem zamanda qaraqalpaq Qırımnan posıp kelgen waǵında, Áminniń paytaǵında, qaraqalpaq elinde, kenegesmanǵıt jerinde, qaraqalpaq tiyresi toqmańıt degen ruwda Dáriwshalı bay, Aqpan bay degen dúnyaǵa keldi. Ekkisi qushaqlasıp dos boldı, at shaptı, qus saldı, el qıdırdı, más gezdi. Jigitlik jelip ótti, jasları alpısqa jetti, jası alpısqa kelgenshe ata derge bir tırnaǵı bolmadı. Perzent dárkar boldı, ah shekti, kózlerinen jas tókti.

— Qipayasız dúnyanı jıynap neteyin, qızıqlı máhálim ótti. Dizemde quwat, belimde mádet barında ótkenlerdi yad eteyin, mülki-ashiyamdı talaq eteyin, — dep ekewi bir hasıl lipasın sheshti, etek-jeńin kesti, dúnya-malınan keshti, basına qula kiyip, iyinlerine jánde astı, hayalları menen qol uslatastı, uh-ah dep sayıllıq jolına tústi. Zayıpların izine ertip, «ya, Shayxı baba» dep basınıń awǵan jaǵına qarap kete berdi.

Ertelik penen tań attı, sharshaǵan jerinde jattı, bir tırnaq talap etti. Kúnlerden kún ótti, jurtınan shıǵıp tınbastan qırıq kún júrip, áyne pesin waqtında bir qábiristanǵa jetti. Qus usha almas shól dala, atını sorasań Gúmbezi qubıra.

Áne, qubırada maqset etip jetti aqsham jattı, perzenttiń daǵı battı, nalası allaǵa jetti. Kóz jasın qabıl etti, «pirlerden» istanat jetti. Sákizlanshı kúni sáhár waqta túsinde aq saqallı, sarı tisli ájayıp bir baba, «izimnen nege qalmadıń,

basımdı bálege qoydıń ǵoy» dep bir aq nayzasın aldına atıp tasladı. Keyininen shınjırlı, bekkem baldaqlı tań qalarlıq átáshkúrdi buni jáne tasladı. Baba qolın kóterip duwa qılıp kózinen ǵayıp boldı. Shorshıp bay oyansa, túsi eken, ońındaǵıday quwanıp atır eken. Quwanışı qoynına sıymay Aqpan dostına qarap: — Ha jora, quday berdi maǵan, tilegimdi ekew qılıp berdi, saǵan ne berdi jora? — dep soradı.

— Durıs, meni de qurı qoyǵan joq, saǵan bergen nayzanı maǵan da berdi, — deydi.

— Quwanısıp ekkisi túslerin qaytadan jorıydı. Dáriwishalı aytadı:

— Há jora, ekewimizge bergen eki nayza tawda-tasta toqtamaytuǵın eki ul eken. Burında da dos edik, kúni pitip, táǵdir jetip, bizler óle qoysaq, biriniń tuwǵanın kór-mese, dúnyanıń júzinde ekewi birin-biri kóre almastay jerge ayra tússe, biriniń basına qıyınshılıq is tússe, basına is tús-pegeni onıń halın esitip bilse, ol janı ashıp soǵan barıp qoldan kelgen járdemin bermese, bizge Gúmbezi qubıra sıy-laǵanı jalǵan bolsın. Qoldan kelgenshe ekewi ayırılmastay bir-birine mehriban bolǵay, biriniń halınan biri xabardar bolǵay, usı aytqanımız bolmasa sizden, bizden tuwǵan per-zent emes! — dep ekewi qol alısıp, shárt aytısıp lebiz etken eken.

Dáriwishalı bir ul, bir qızdıń nıshanın kórdi. Aqpan bir uldıń nıshanın kórdi. Dáriwishalı zayıbın ertip, kelgen izine qayttı. Aqpan Qara dáryanıń jaǵasın jaylaytuǵın edi, mal aydaǵan sharwa edi, xoshlasıp bul da eline qayttı.

Dáriwishalı áwliyege at ayttı, quwanıshtıń jolın molayttı, tınbastań qırıq kún jol júrip aman saw elatına jetti. Toǵız ay, toǵız kún tolǵanda, saatlı waqıt bolǵanda haq jarılqap kún tuwdı, quwanış qayǵını quwdı. Dáriwishalıń hayalı kekilleri zerbaraq, aydarı altın at basınday ul tuwdı. Qariya-lar oylasıp «qırıq kúnshilik bozdan nıshan payda bolǵan» dep balaǵa Bozuǵlan dep at qoydı.

Atın Bozuǵlan qoyıp, xalayıqlar tarqadı. Quwanış penen kempir-ǵarrı balasın kún tiydirmey asıradı. Bozuǵlan bes jasına shıqqanda jáne bir qızlı boldı, kempirler jıynalıp atın Qansılıw qoydı. Aradan tórt ay ótkende xalıq etkenge bir kúsh endi, dáwranı solına dóndi, alaǵada zaman boldı,

shintlap paymanasi toldi, perzentleriniñ aniq diydarin kóre almay, maqsetli dáwrán súre almay, maqsetine jete almay kempir-ǵarrısı árman menen dúnyadan ótti.

Sóytip eki jetim jurtta qaldı, patshası názer salmadı, halınan xabar almadı, jetimlerdi kózge ilmedi, adam qatarında kórmedi, bay menen burın dıǵı bar patsha edi, qattı qáhárin saldı, ash-arıqlar esten tandı. Babaxan patsha adam jiberip Dáriwishalıdan qalǵan múlki-ashiyasın, úy-úskenesin — barlıǵın tonap ǵáziynesine saldı, eki jetim jılasıp jurtta qaldı. «Usı eki jetimniñ mañlayınan sıypaǵan, qávenderlik qılǵan adamniñ ózi ólimdar, malı-múlki patshalıq» dep xalayıqqa jar saldı. Onı esitken janlar patshadan qorqıp, jetimlerge adam jantaspadı, ráhimi kelgen adam bir tislem nan bermedi. Buǵan, patshanıñ tártibinen qattı qorqıp «jetim-jesirdiñ mañlayınan sıypap gúnalı bolatuǵın bolsaq zañnıń hám ózińdiki, jurtnıń hám ózińdiki, adamnıń hám ózińdiki», dep ash toparı xanǵa ókpelep úsh aqshamda bári kóship ketti. Babaxanniñ soramaǵınıñ eki esesi ash-arıq edi, bári daǵıp ketti. Babaxanniñ soramında bir esesi-aq qaldı.

Al, endi sóz Bózuǵlan menen Qansulıwdan baslanadı. Bozuǵlan menen Qansılıw jurtta qaldı. Jılap-sıqlap bir-birine súyenip, súrinip-jıǵılıp, kóz jasın bulap, Bozuǵlan tógız jasına keldi. Qansulıw bes jasına keldi. Esin jıynap aqtı-qaranı ayıratuǵın halǵa jetti. Bozuǵlan awılınıñ jurtnı, otıratuǵın jerin, ǵarrılardıñ atın biletuǵın edi. Bir kúni «biziñ úyge adam kelmedi, pálen jerde páleny baydıñ awılı bar edi. Tóktiñ awılında Jiyeñbay atamniñ úyi bar edi, solarǵa barıp qaytsam qáytedi» dep kewiline maqset alıp, juwırıp qay jerde atı shıqqan tóbeniñ basına shıǵıp qarasa, janlı adam joq, bári kóship ketken. Qosılıp oynaytuǵın bala joq, bala qıdırıp azannan keshke shekem sergizdan boldı. Hesh jerden mında kel degendey, balam dep bir tislem nan bergendey bir jan tappadı. Bala hayran bolıp, jılap-sıqlap namazshamda úkesiniñ qasına keldi. Ózinen-ózi oylanıp «atamniñ aǵayın-tuwǵan, aǵa-ını, qávim-qarındasınan bir tislem nan bergendey bir adam joq pa eken?» dep, bes jasar qarındasınan sawal sorap, Bozuǵlan zar-zar jılap bir zat aytıp tur eken:

Árman menen toǵız jasqa tolıppan,
Ǵarǵa yańlı bir aǵashqa qonıppan,
Sennen basqa súyenerge adam joq,
Jol tabalmay hayran bolıp turıppan.

Awırmay ólgenler ájel oq pa eken,
Ata-anam ármanǵa ishi toq pa eken,
Jalgız ózim jol tabalmay turıppan,
Bizdi joqlar aǵa-ını joq pa eken?!

Qazan urǵan baǵdıń gúli solmay ma,
Tamır-tuwǵan janlar xabar almay ma,
Qıyal etip hayran bolıp turıppan,
Qarawındaǵı jetim menen jesirdiń
Halına patshası názer salmay ma?!

Jaz ayında kóldi jaylar aqsha quw,
Uris bolsa patsha baylar qara tuw,
Jas ta bolsań keńes salıp turıppan,
Juwap beriń qanalasım, Qansulıw.

Áne, sol sózdi esitip bes jasar qız zar-zar jılap, kóziniń jasın bulap, ármanda beli búgilip, qabırǵası sógilip, kózde jası tógilip, — shúkir aǵa, kemalǵa kelgenińe, aqıl-esiń enge- nińe, alıs-jaqın, dos-dushpannıń arasına zeyniń jetkenine, el-elattı, toǵay-kólattı, jaqın menen alıstı, qıysıq penen sha- listı, shın dostı — biytanıstı joqlap zeyin bergenińe shúkir. Maqsetimdi quda berdi, kóz jasımdı anıq kórdi, ata dáwleti aylanıp keldi, mıń da bir shúkir aǵa, — dedi. Taǵı da aǵasına násiyat aytıp, bes jasar Qansulıw bes altı awız sharbáyit aytıp tur eken:

Bul dúnyanıń aqıbeti yalǵandı,
Biy máhal waq atamnıń paymanası tolgandı,
Aytpadı dep ǵapıl qalma jan aǵa,
Ańla, ańla patsha saǵan dushpandı.

Qastın tigip meniń aqlım alǵalı,
Bes jıl boldı ata-anam ógeli,

Dushpanlıgın sonnan ańla, aǵajan,
Bilmeysiz be malıńdı talap alǵanın.

Zulımlıǵı sirá shıqpas yadımnan,
Seskenemen Babaxannıń pátinen
«Malıńdı alǵan basıńdı alar» — naqıl bar,
Tilimdi alsań erterek qash jurtınan.

Aǵa, tiriliktiń ǵamın oylayıq,
Adam barmas keń dalanı jaylayıq,
Qáwpim moldur Babaxanday zalımnan,
Basqa jurtqa barıp mákan áyleyik.

Xalıq etken esitkey meniń bul zarım,
Aytıp boldım hárne ishimde barın,
Házirinshe qashıp awqat eteyik,
Keshikpey dushpannan alarsań arıń.

Áne, bes jasar qızdan bul sózdi esitip, oylap kórse, sóziniń awır-awır salmaǵı, oylap kórse durıs sóz, zárre janı qalmadı. Bolajaqtı zeyini ilip, bir qıyaldı oyladı. Táwekel etip Bozuǵlan belin tartıp bayladı. Bolar isti biledi, jekkelik baǵrın tiledi, anda-munda juwırıp, dos tawıp oylasıwǵa keledi, áńgimeniń maǵızın sonday qılıp tıyedi.

Al, bayaǵı atasınıń dostı — Aqpan ǵarrı degen edi. Úyine kelip, ákesi menen artıq-kem aytısıp, jay-jagday sóylesip júretuǵının, awılınıń Qara dárya boyında Aqsha tawda ekenin bala ezim-sezim biletuǵın edi.

Tórt jasında kelip Bozuǵlandı qushaqlap súyip, er etseń iyshalla óz qaramaǵınıń basshısı bolarsań, bul jurtqa iye bolarsań dep názer etip, mańlayınan súyip, aldına alıp, merkelerge barıp kelgenleri balanıń yadında bar edi. Oylasıwǵa dos tappay, aqlı hayran bolıp, «ol babanıń úyine barsam, panalaǵanday pana tawıp bermes pe eken?» dep maqset qılıp, sonnan keńes sorap qaytayın, ne bolsa sonıń aytqanı menen bolayın, «keńesli qul azbas, keń kiyim tozbas» degen, sonıń awılına barıp qaytayın dep, aq tayaqtı iynine salıp, túrli mashaqatta qalıp, jollardıń tótesin alıp, shóllerde bálege qalıp Bozuǵlan tört kún jol júrdi. Soraw salıp Aqsha

tawğa baradı. Barıp soraw saladı. Sorasa ol atası da ólip, elin jaw shawıp, bir adam joq, olar da posıp ketken eken.

Mingen atı shappadı, bul saparı jaqqadı, atı-áwladın biletuğın, pálenkestiń ulımisań dep atın bilip, bir tislem nan beretuğın qáwender-qostar tappadı. Mańlayı, kúnge kúydi, aqıl berip sóyleskendeý heshbir tappadı júydi, tuwrı barıp suw ishkendeý kóre almadı janlı úydi. Aqsha tawdı jağalap, kóshken jurtlardı aralap, bir simirim suw tappay, say salalardı jağalap, ayağın tasqa aldırıp, jol júrmegen bala azıp-tozıp zar jılap Qırıq kól degen jerde baratırса, kóldiń shetinde tuyağı tabaqtay, qarnı suw qabaqtay, hár kózleri piyaladay, tuyağına deyin sarı ala, qarmaqqa shanshar eti joq, qıstan shıǵarı gúmana, arıqlaǵan qotır tay, uymaǵa batıp tura almay jatırǵanıń ústinen shıqtı. Kórip bala quwanışı qoynına sıymay, júdá boldı kewli jay. «Kóz jasım qabıl bolǵay, maqsetim durıslanǵay, xalıq etken kóz jasımdı kórgey, piyada jılap júr edim, hasıl tegi hadal bolǵay, atamnan alǵan hadal malımnıń nusqası bolǵay, shın tulpardıń ózi bolǵay, atam joyılıp ketken eken, qalǵan anıq kózi bolǵay, atamnıń zákatlı malınıń qalǵan izi bolǵay, jılawımdı harıp, ómirimshe qutlı bolǵay» dep haq niyet penen barlıq jiger kúshin saldı, kórgenlerdiń qurshı qandı. Qoyan shelli kórmedi, uymadan taydı aldı, moynına belbewin taǵıp gá jerde jetelep, gá jerde dem berip, tulpar menen teń kórip, oyaq-buyağı jeti kúnde taydı aydap qarındasınıń qasına keldi.

Tayǵa tapqanın berdi, jeti kúnde dúr-dúr silkinip sarı tay kúshine taldı. Bul gáriplerde er-ábzal bar ma, moynına jip taǵıp, bir kiyizdi búklep beline salıp, ayıl degen sirá joq, kótergendeý azıǵın taydıń beline salıp, bala basın jetelep, bes jasar qız izinen aydap, táwekelge bel baylap, janlı jangá bildirmey yarım aqshamda Babaxannan qashıp, eki jetim táwekel jolǵa túsip, shóllerge enip baratır eken deydi.

Áyne sáhár waǵında,
 Jetimler jaydan turadı,
 Yaratqanǵa sıyınıp,
 Kóziniń jasın buladı,
 Óksip-óksip jıladı.

Teńlik tappay xanının,
 Ishi dártke toladı,
 Süyenerge ata joq,
 Eki jetim oylasıp,
 Tirilikti maqset qıladı.
 Er abzaldı ne bilsin,
 Ala taydıń beline,
 Qatlam kiyiz saladı,
 Ayıl degen sirá joq,
 Noqtağa aqıl jetpeydi,
 Moynına jip tağadı,
 Jaydaq taydıń beline,
 Jıynap júgin saladı.
 Yadınan sirá shıqpaydı,
 Ata-anası ólgende,
 Xannıń bergen qorlıǵı,
 Talap alıp dúnyasın,
 Biyorın qılǵan zorlıǵın.
 Jetimler qattı seskenip,
 Ğamın oylap tiriliktiń,
 Bir táwekel qıladı.
 Jetimlik aqılın aladı,
 Áyne sáhár waǵında,
 Taydı jolǵa saladı,
 Elinen shıǵıp jetimler,
 Jolǵa ráwán boladı.
 Bararǵa belli mákan joq,
 Jılasıp ketip baradı.
 Sırın aytar qostar joq,
 Qayǵıǵa miyri qanadı,
 Qıya shólde jol tappay,
 Aqılı hayran boladı,
 Tuwǵan jerin qıya almay,
 Jılasıp ketip baradı,
 Qızıl júzleri soladı,
 Barar belli jeri joq,
 Attıń jalın taradı,
 Ala tay künge jaradı,
 Jigirma kún tolıǵanda,

Ushı da joq, qıyırı joq,
 Toğaydı kózi shaladı.
 Aqsha júzin soldırdı,
 Qayğığa kewlin toltırdı,
 Ayağın tasqa aldırıp,
 Ala tayğa ere almay,
 Bes jasar qız boldırdı.
 Názik beli búgildi,
 Kózde jası tógildi.
 Shólge nashar shıdamay,
 Tili awzına tıgıldı,
 Pardaқ taslap jıgıldı,
 Bağınıń gúlin soldırdı,
 Erligin bala bildirdi,
 Qarındasın qushaqlap,
 Ala tayğa mindirdi,
 Qayğığa ishi toladı,
 Basına kúnler tuwadı,
 Qıya maydan dalada,
 Ala taydı quwadı.
 Salqın menen jol júrdi,
 Qıyınğa ózin kóndirdi,
 Segbir etip shóllerdi,
 Qırıq kún tamam jol júrdi.
 Tay shomıldı terlerge,
 Yad etip kámbil pirlerge,
 Qırıq kún júzi tolganda,
 Jetip kelgen sekilli,
 Qapsıgaylı qara taw,
 Qara taw degen jerlerge.
 Ján-jagına qaradı,
 Elatınan shıqqalı,
 Qırıq kún ada boladı.

Áne, keldi, — deydi jetimler Qapsıgaylı qara taw Boz-
 bulaq degen jerlerge. Ján jagına qarasa, aldı minárlanğan
 taw, tabılğanday ash-arıqqa hár túrinen aw, sol jagına qa-
 rasa shalqar bulaq suwı sútten de aq, heshqanday shubha-
 sız jeti jaqtan qosılğan shalqar bulaq, kórgendi eriksiz

tartqanday gümistey jarqırap, bayqap anıq qarasa burqıp ağıp atır jeti tárepke tarap. Onı kórip jetimler qattı quwanıp, ketti júregi hallaslap. Arqası qıya jol eken, jeri otqa mol eken, aq kewilli bendege sharapatı mol eken. «Úsh kún usı bulaqta mákan etip demimizdi alayıq, ózimizge keleyik, onnan soń qudanıń duzı qanday jerge shashılğan bolsa soğan qaray dóneyik» dep ala taydan júgin túsirip, ernekke qos bastı. Bulaqtan suw iship, arqayın kósilip jatıp, talıp bargan jas balalar jeti kún dem aldı. «Adam balası bir mákanda úsh qonsa, kózine Mısr sháhári kórinedi» degen naqıl bar. Aradan jeti kún ótken soń ne keregi tayın bolğan soń búgin ketemiz, erteń ketemiz, sońgi kúni ketemiz benen aradan qırıq kún ótti, azıq-awqatların da ádá etti. Kún-künnen balanıń kewli ósti, barladı hár túrli epti, tirishiliktiń gámın etti, kún sanap hiylesi arttı, igri aǵashtan jay etti, tuwra aǵashtan oq etti. Boz bulaqtı ańlıp jattı, birinshiden qoyan attı, bozda júrgen jekti attı, suwǵa kelgen jekke yarım kiyikti attı. Toǵaydı aralap júrip, qarsılasqan qulandı attı, bara-bara kózi shalsa boldı, jerdegi ań bara bersin, ushqan qustı kózinen baylap attı.

Bozuǵlan sonday halǵa jetti, mergenshilikti údetti, sol halda aradan úsh jil ótti. Bala on eki jasına, qız segiz jasına jetti. Alatay Bozbulaqtan suw iship jayınsha júrip jersindi, óz erkinshe tebindi, selew, juwsannan jemsindi, júrip semirdi. Bir yarım jasar tay edi, tórt jasar dónen at boldı, balanıń atqa kewili toldı, nátiyjesiniń barın bildi, biraq oǵan salar at abzal eri joq, er tabılar jeri joq, bala jaydaq atqa minip alıp, sarı jaydı tartıp urıp, sahraǵa shıǵadı, atqa sın bereyin dep attı aldına salıp quwsa, pısqırıp baspaydı. Al, jaydı qolına alıp «ya maqsetim qırıq mıń jaw, aldın bolǵay bálent taw» dep atqa ses berse, quyırığın tar-rashlap, kewili hallaslap, tükleri tebendey shansılıp uship baratırğan qustıń izinen jetip urıp aladı. Áne, attıń sózsiz tulpar ekenin sol jerde bildi. Sol jedel menen bala künde bir mezigil awǵa shıǵadı. Kiyik, qulandı qashsa boldı, quwıp aladı, jantasqanın urıp aladı. Bala mergenlikti qoya berip, usınday ańsat talaptı taptı. Azanda ketedi, túske shekem kiyik, qulan, hár túrli ańdı ala atqa bastırıp artıp keledi.

Qaysar sonday halǵa jetip aradan jeti jil ótti. Bozuǵlan on altı jasına keldi, qız on eki jasına keldi. Tamaq

rısqaldan uwayım da qoydı, on altı jasında Bozuǵlan jigıt boldı, murnına shamal endi. Eserlik basına urdı, erligi asıp ǵayratı tastı, narday kúshine toldı, erligi aldına bastı, kórgen janlar aqıdan sastı, qast etkenler jıraq qashtı, kórgen jandı susı bastı, kem-kemnen aqlı astı. Bala shóliw-qiyabanda ketip baratırsa, basında sálle, iyninde melle, qolında hasa, panalarǵa joq hesh tasa, saqalı jumaqtay bolǵan, quwday kózi qızarǵan, quwday bası aǵarǵan, baba hasasın beline shalǵan, duwsharlastı qarsı aldınan. Kewil berip qayırılmağı. Bozuǵlan qayırılmasın bilip, baba toqtap balaǵa sálem berdi. Sol waqıtta Bozuǵlan ózinin qılǵan isin ayıpqa sanap, «álbette, jası kishi jası úlkenge sálem beriw kerek, bul maǵan ózi sálem berdi, nede bolsa buniń menen bir eki awız sálemlesip óteyin» dep ózine ózi táselleme berdi. Sarı ala attıń basın qaytarıp babanıń qasına keldi. Kóp jıllar boyı adam áwladın kórgen joq buniń menen bir eki awız sóz sóylespege tuwra keldi. «Jası úlkeniniń aldında jası kishi sóylese, talabına kesápát darıydı» degen sóz bar edi, ózi sóylemegenshe men sóylemeyin, tili qaysı jurttan xabar berer eken, dini qaysı jurttan xabar berer eken», — degen sóz bar edi, ózi sóylemegenshe men sóylemeyin, dep babanıń ádebin tutup tura berdi Bozuǵlan. Baba buniń menen isi bolmay, isharat qılıp tura berdi. Bozuǵlan záńgige shirenip, babanıń haslın, atı-zatın sorap táwekel dep bes-altı awız sóz ayttı:

— Qoynıńda kórinđi tápsiri kálán,
Atamnan jas qalıp buzıldı xanam,
Jeti jil tolıp tur jandar kórmedim,
Qol qawsırıp berdim táńiri sálem.

Qıya shólde qarsı keldiń aldımnan,
Kózime túsken joq senińdey adam,
Kóp kún ótti janlı bende tappadım,
Bayan et, jan baba hasılıń qaydan?

Ne túrli ármanlar ishimde jatır,
Ǵalmaǵal basımnan ótip baratır,
Arzıw-halım aytarıma dostım joq,
Elinen adasqan bizler músápir.

Ishimde tolip tur hár túrli árman,
 Tınlánga meniń dártlerim qırman,
 Qaysı jaydan, qay mákannan bolırsań,
 Hasılıńnan xabar beriń, babajan.

Áne, anda balanıń sózlerin esitip, túrli-túrli jerlerinden kemis tawıp, shın balalıgın, jol kórmegen shalalıgın ańlap, názer salıp tınlap, bunı ermek qılıp, qorqıtıńqırıp, bir jağınan sınańqırıp, qorqaq bolsa atınan túsip qashar, aqılınan sasar, al, haslı batır bolsa meniń menen qarsılasar, túrli dálilge tutıp ángimege talasar, qorqaq bolsa shın rasın aytar, batır bolsa túrli dálilge tartar, bul zańgardıń batır, qorqaqlıgınıń arasın ashayın, qorqaq bolsa basımdı alıp qashayın, batırılıq nıshanı bolsa túrli jağınan qol berip ıǵbal-talayın ashayın, dep batırdı qorqıtıp, jala jawıp baba ne dálil oqıp tur eken:

— Ne sebepten qashtıń tuwǵan elińnen,
 Qashqan menen qutılmaysań ólimnen,
 Tús atıńnan, óz qolıńdı tez bayla,
 Quwǵınshıman Babaxannıń elinen.

Qıyın jerde saǵan qorǵan, panaman,
 Izlep tappay kóp segbirge qapaman.
 Aqshatawdan sansız jılqımdı aldırdım,
 Atım sorasań men Kellepaz babaman.

Jeti jıllar ómirim gúliń soldırdıń,
 Qartayǵanda kóp jáńjelge qaldırdıń,
 Usı bıyl jeti jıldıń tolǵanı,
 Aqsha tawdan sansız jılqımdı aldırdım.

Kóllerdi jaǵalar sharwa hám malshı,
 Baylar tutınadı malay hám jalshı.
 Qara kólden sansız jılqımdı aldırdım,
 Haslım sorsań joq qıdırgan quwǵınshı.

Gúnasız men sorǵa, azaplar berdiń,
 Hadal maldıń búgin qarasın kórdim,
 At etip minipseń ala tayımdı,
 Basqaların balam, qayda jiberdiń?

Áne, bul sózdi bala esitip, hawlıqpadı, saspadı, qorqıp sirá qashpadı.

— Ha, baba, jappa jalańdı, shıǵarma báleli lalańdı, anıq bolsa sózleriń wayran etermen qalańdı, nahaqtan jılawıma asılıp shıǵarma báleńdi, arraǵıraqtan jür juqtırmay qarańdı, seksende jasıń, jumaqtan aq shashiń, jetim-jesirge asılıp, sarsań qılma balańdı, awhalımdı aytayın tıńla meniń nalamdı. Tórt jasımda atam ólip qum etti jiger xanamdı, zorlıq qılıp Babaxan talan etti malımdı, qol jolıma qaramay, tıńlamadı nalamdı, biygána jurtımnan quwıp, sarsań etken jas balańdı. Jılap jürsem Aqsha tawda, batıp atqan uymada, áyne bir yarım jasında tawıp aldım ala taydı.

Usı jerge kelgeli jeti jıldıń tolǵanı. Mergenlikti úyrendik, ala tayım at bolıp buyırǵan duzdı shópledik. Ájelliden tiyer oq, búyirim shıqtı, tamaǵım toq, jalańdı qoy jan baba, tayımda kisiniń haqı joq. Kewilinde kóp hiylı qal, eki jetimniń sol halı, jala jappa babajan, atamızdıń naǵız malı, qalǵan túrli xalıqtıń sózi, joyılmaǵan naǵız ózi, tayda adamnıń haqı joq, Aqpan atlı atamnıń malınıń sarqılǵan izi.

Áne esitip bunı baba: — Álbette, Aqsha taw qayda, keneges mańǵıt qayda, qırq kúnshilik joldan qashıp bul shólistanda ne etip jürseń urı bolmasań, — dedi. Álbette, urı kisi el ishine jayǵaspaydı, el ishinde urı mal baǵa alama, usınday adam bara almaytuǵın shólistanda baǵa aladı, — dedi. — Ol dáliylıń menen qutıla almaysań, urı ekenligińdi, qashqın ekenligińdi qılıp jürgen isiń-aq dálillep tur, — dedi. — Kóp sózdi qoy, teńlikti bilseń, nızamdı bilseń, alatay biziki, haqıń bolmasa taydan tús, basqasınan xabar ber, — dedi. Bul sózdi Bozuǵlan esitip, dálilden utılıp jan jerinen tutılıp, heshqanday dálil tawıp ayta almay, ǵarrınıń túrin buzıq kórip, ózi ǵarrı kisi ǵoy usıdan qashıp qutılıp bolmas pa dep maqset qıldı. — Ha, balam, sen ol jedelindi qoy, — deydi baba, — sen jas jigitseń, men seksen bes jasar ǵarrıman, seniń dálilge toqtay qoyatuǵın túriń joq qoy, meniń seniń menen ayqasıwǵa halım kelmeydi, aytqan sózim ótpeydi, oylap turman seniń menen is pitpeydi. Bul jerde tórelesiwge tóre joq, arız aytatuǵın xan joq, júginisetuǵın qazı joq, sen jas jigit, men ǵarrı sóz

tınlaganday er joq, sol kún shıgarda kóringen Qapsıgaylı qarataw degen taw bar. Sol tawğa barayıq, sol tawdıń kún batar astında tasları bar adır-adır, haq-haqtan biler qádir, aq tikenniń arasında túye yańlı kók tas jatır, tutqası da tayın, haq-nahaqtan berer payın, tutpağa hám sonday qıyın, haq-nahaqtıń ádil sheshedi jayın.

Sol tasqa barayıq, haq kewil menen sol tasqa júgineyik, tastıń bergen tóreligi sol bolsın, tastı kótereyik, tas kótergen taydı alsın, tastı kótere almağan taydan qurı qalsın. Qáne, haq bolsań soğan turasań ba? — dedi baba.

Bul sózdi esitip Bozuǵlan qıyal etti, haslım haq edim ǵoy, haqtı-haramdı ayıratuǵın bolsa, sen kótergen tastı men kótere almasam, tay ǵoy tay, eshekke de zar bolǵayman, júr baba tasıń! — dedi. Haq mańlaydan kóreyik dep, ekkisi jaǵalasıp, tutısıp, tirteklesip, jıǵılıp-súrinip tutısıwı menen tawğa tarttı. Bozuǵlan názer salıp qarasa, qalıń aq tikenniń arasında qublaǵa oray berip túyedey shógip atqan bir kók tastıń jatırǵanın kórdi.

Áne, baba sonda:

— Qáne balam, ǵayratıń zor, haq bolsań kóter mına tastı! — dedi.

Bozuǵlan ayttı: — Ha baba, seksen beste jasıń, bizden jeti ese ullısız, oylasam káramatlı jolıńız, ulıq bolar, ózińiz kóteriń, — dedi.

Anda baba ayttı: — Bul tas babanıń neshshe ret kótergen tası, men kótersem kóterermen qoyarman, eki ortada sen taydan ayrılıp piyada qalarsań. Niyetiń ilgeri jas bala eken-seń, ruqsat saǵan, kóter balam, kúshiń qanday eken, saǵan sınaq bereyin, — dedi.

Bunı esitip Bozuǵlan qarshıǵaday qabaq úydi, qáhár lenip mushın túydi, barlıq kúshin bilegine jıydı, kózin jumıp, lábin qımıp, qolaylanıp keldi. Bala tasqa pánje urdı.

Zárre janı qalmadı,
Harıp-sharshap talmadı,
Túye yańlı kók tas,
Bozuǵlanday balaǵa,
Mısqal awır salmadı,
Palwanlıq jolın basladı,

Qapa kewlin xoshladı,
 Túye yańlı kók tastı,
 Esik tórli aparıp,
 İlaqtırıp tasladı.
 Óz-ózinen hayran boldı.
 Tilegi qabil boldı.
 Tastiń ornına názer saldı:
 Gúllengen baxıtlı oray,
 Hayran boldı qaray-qaray.
 Baqlap batır qarasa,
 Batıl bolğan bir mıń jıl,
 Seksen qabat keń saray,
 Kórip boldı kewli jay,
 Mol tiygendey úlesten pay,
 Adamzatqa ne kerek,
 Jıynawlı tur tay-tay,
 Jas batırdıń jaw-jaraǵı,
 Tutqı qalqan, bek sawıt,
 Iliwli tur jaw quralı,
 Ketti kewilden qıylı qal,
 Erterek ótken batırdıń,
 Iliwli tur er-abzalı,
 Adam eskermestey jayda,
 Qay zamanda bolğan biná,
 Qalğan eken shań basıp,
 Uńǵısı parań aq nayza,
 Azar berip qol talmas, —
 Dariğan jerde jan qalmas,
 Lap etsem shıǵar on batpan,
 Ildiriwli turıptı,
 Tutqası dándán aq almas.
 Lap etsem shıǵar on batpan
 Bir quwısta tur eken,
 Sadaǵı tolı oǵı bar,
 Sińirden quyma sarı jay.
 Bulardı kórgen waqtında,
 Barlıǵın kórip ańladı,
 Aralap kórip tańladı.

Kókiregin basıp batırın,
 Ózin-ózi gamladı.
 Márt qabağın úyedi.
 Qabil boldı tilegi,
 Jumırlandı bilegi,
 Jaqın boldı ereni,
 Erenlerden sharapat,
 Tayın etti keregin,
 Kewili jarım jartı edi,
 Pütünlendi sheregi.
 Bozuğlanday batırın,
 Atqa qarğıp minedi,
 Argımaqqa jem berdi,
 Aq nayzanı óńgerdi,
 Bozuğlanday batırın
 Kúshin mıńğa teńgerdi.
 Beline sadaq bayladı,
 Batılı álemdi jayladı,
 Erenler etip kárámat,
 Bozuğlanday batırın,
 Qırıqqa kúshin tayladı.
 Qabil boldı kóz jası,
 Qıdır boldı joldası,
 Mıń adamğa tay keler,
 Bozuğlannıń bir bası.
 Jılap júrgen muńı zarın,
 Sırtınan alıp xabarın,
 Jolıqқан saqallı baba,
 Erenler degen sol edi,
 Tayın etken jaw-jarağın,
 Qabil boldı kóz jası,
 Aqsaqallı sol baba,
 Qıdır Ilyas babası,
 «Jortqanda jolın bolsın,
 Qıdır baba degen men,
 Basına qıyın is tússe,
 Shólde kórgen babam dep,
 Sen shaqırsań men tayın»

Esitip tálim aladı,
Bozuğlanday batırdıń,
Narday kúshi toladı.

Áne, batır kemalğa keldi, batırlıq saltanatın tuttı, kiyik, qulannan Qapsıǵaylı toǵaydan qansha kereginshе aldı. Qarında Qansulıw menen kúsh biriktirip sháhar buzar degenniń bazarına kiyik satıp, Bozbulaqtıń boyınan esapsız dúnya jıynadı.

* * *

Esin bilgen neshsheler túrli nárseni maqset qıldı. Babaxan patsha da maqset penen jattı. Túsinde basında dastarı bar, ústinde aq kiyimi bar on úsh, on tórt jasar jas bala qolında dándan saplı qamshısı bar Babaxanniń jaǵasınan alıp: «sen nege jurtıńdaǵı jetim-jesirdi shuwlata bereseń, jesir-jetimdi quwıp jaw-jawla degen ráwiyattı qaydan kórdiń, keynińe tezden qayt!» dep qamshısını kóterdi. Seskenip ketip edi, patsha shorship oyandı, oyansa túsi eken. Babaxanniń zárre janı qalmadı. Zordan ornınan turıp sárdarların, jasawıl basshıların tolıq shaqırıp aldı.

— Áy, yaranlar, men aqıldan sasıp turman, ótkenlerden aqıl aytqanday, násiyatlap jubatqanday, erte zamannan sezip bilgendey, jumbaқ sheshkendey ǵarrı, aqılǵóy, qáriya tabılǵanday jer joq pa eken? — dedi. Esap aytıw káspi-kári, ras atı Ersarı, birdi yarım bolmasa adam eskermeytuǵın jaǵday-paz baba degen bar edi. Sállesi bar basında, jası bir júz jigirmasında, bir qara joq saqalında, qalamı bar qoynında, táspisi bar moynında Qaraxanniń wáziri Qara wázir der edi. Babaxan bunıń xabarın esitip, aldına shaqırıp aldı. Sállemlesti, qol alıstı, jay-jaǵday sorastı.

— Patsha balam, nege shaqırdıń? — degen edi. Babaxan istiń jay-jaǵdayın ayttı. Istiń jónin, baǵdarın sorap alıp baba bılay dedi:

— Balam, meniń aqılımdı pátiwaǵa bassań «qırq adamnıń atın bilgen qáliy bolmaydı» degen, birinshi kátqudalıq, sheshenlik, palwanlıq, batırlıq, júyriklik — sol besewi tuwısqan boladı, birin-biri qutqarmaydı, kátquda bolǵan ortada

bir awız sóz aytsa, barlıq adam sonıń sózin jópleydi, atanıń sózin bala tıńlaydı, júz adamdı jıqqan menen barabar boladı mańızı, bunnan seskeniwge boladı, bir adam palwan bolsa, ortada bir adamdı jıqsa xanlar onnan seskenedi, batır degen sol boladı, — dedi. Sonnan tálim al, sen bul jıgınıńdı aydap Bozuǵlannıń ústine barma. Burıńǵı kekti yadına saladı da ashıw menen on mıń áskerdiń birin aman qaytarmaydı, bir sátte barlıǵın qıradı. Keyninen ózińe asıladı, etken gúnańdı moynıńa qoyadı gelleńdi aladı, tilimdi alsañ jantaspa, — dedi.

Xan buǵan: — Way-way ata, meniń kúnim endi ne boladı? — dedi.

Wázir: — Qoriqpa, Bozuǵlannan qutılatuǵın jayıńdı aytıp bereyin, — dep baba patshaǵa qarap ne bolatuǵının bayanlap bir sóz aytıp turıptı:

Júk arttırıń nar túyeniń beline,
Duwshakár bolǵanday dushpan qolına,
On eki aylıq azıǵını ánjamlap,
Sapar tarttır Kóbikli dáwdiń eline.

Ańlaysañ ba jolı jiraq-eregin,
Aldına tayın et barlıq keregin,
On bes mıń áskerge sonı baslıq qıl,
Gáwirdiń jurtına jol baslap júriń.

Qus ushalmas úsh ayshılıq jolı bar,
Sendeylerdi talqan eter peyli bar,
Insan kórse tartıp jutar demine,
Taw jaylaǵan gewir degen eller bar.

Alistan kóriner Daǵıshtıń tawı,
Esapqa kelmeydi adamnıń jawı,
Kóp jil boldı esitemen dabilın,
Patsha deydi Kóbikli degen bir dáwi.

Dáskerler áylegen házireti Muwsa,
Mártler saspas baslarına kún tuwsa,
On bes mıń áskerge sonı bas qılıp,
Daǵıshtıń tawına balanı jumsa.

Sol jumıstı basla sonıń qastında,
Bozuǵlandı qosshı qılıp qasıńda,
Giriptar qıl Kóbiklidey dáwlerge,
Ámel menen jetseń boyma basına.

Minip bedew daǵıstanda jelmeydi,
Adamzattı shıbın shelli bilmeydi,
Ámel menen dáwge jumsa balanı,
Soǵan barsa sirá aman kelmeydi.

Áne, Ersarı babanıń sol aytqan aqlı xanǵa jaman unadı,
maqpalǵa naǵıs oyǵanday kewilge júdá qonadı, xabarlasıp
tum-tustan hámmege maqul boladı, ushıp-ushıp quwanıp
xanǵa quwanış boladı, ján-jaǵına jaltańlap, alamanın jıy-
nadı, shındawıldı shaqırıp ortada jardı uradı.

«Úsh ayshılıq kóli bar,
Úsh ayshılıq shóli bar,
Esap etip qarasa,
Altı ayshılıq jolı bar.
Barıwı menen keliwi,
On eki aylıq segbir bar.
Aynalayın, el-xalqım,
Sol jábirdi moynıńa al,
Joldan qaytsań qarsılassań,
Belli jayın ólimdar.
Kópshilikke sóz bolıp,
Bolıp jürmeń gúnakar,
Ne keregin tayınlayman,
Ólgenshe men xızmetker.
Qollansań jábir-jaza,
Ájelli óler jetse qaza,
Ángimeniń baǵdarı sol» dep,
Xalıqqa etti daǵaza.
Ortada jarshı at shaptı,
Túrli-túrli xabar taptı,
Barar jeriń Yakut taw dep,
Xalıqqa úgit tarattı.

Beline semser oradı,
 Másláhattı quradı.
 On eki aylıq azıq al,
 Xalayıqlar, tez ğamlan dep,
 Jarshılar jardı uradı.

Al, Babaxan patsha ğarrı wázirge qarap:

— Ha, baba, tiliñniñ yağı bar, sózge sheber, tilge she-shen adam ekenseñ, neshshe adam menen barsañ óziñ bil, dúnya, altın-gúmis kerek bolsa, meniñ awır ğáziynemnen qansha deseñ al. Sol Bozuğlandı meniñ qasıma ákelip, ma-ğan ásker bası qılıp beriwdiñ ğamında bol. Alamandı tar-qatsam qayıtıp qolıma iliniwi qıyınıraq bolar, men áskerlerge siyosat qılıp, jasawıllarğa, sárkardalarğa buyırıq berip, iyninen basqan awır lánğer boldı, qozı kóshiw qılıp, erte jatıp kesh turıp, gewirdiñ sháhárin sorap áskerlerimdi aydap kete bere-yin, sen sol Bozuğlandı alıp keynimnen tez jetiwdiñ ğamın et zańğar! — dedi.

— Ájep, — dedi Ersarı baba. Jeti jigit qosshı alıp, aq boz attıñ beline minip, on altı kún segbir salıp, túrli bálelerge qalıp Bozuğlannıñ otawına tayın boldı.

Bozuğlan jaña atlanıp awğa keteyin dep atır eken, qaptaldan shırıp etti. Moynınan qushaqlap, kóziniñ jası monshaqlap, aldap-arbap, qızıl tilin jallap, shayırlıq penen qáwender qusap Ersarı baba bes altı awız sóz sóylep turğan qusaydı.

Juwırıp kelip qasına,
 Bozuğlanday balanıñ,
 Oñ qolınan usladı.
 Narday beli búgildi,
 Qabırğası sógildi,
 Qanlı jas kózinen tógildi,
 Jan balam, dep zar jılap,
 Jer qushaqlap jıgıldı.
 Dál boyınan qushaqlap,
 Jalǵızım, dep zar jılap,
 Óksip-óksip jıladı.

Sizdi izlep keldi babañ,
Bolğandı beter bul dártim,
Ayırılmay japa-miyнетim,
Tirimediñ dúnýada,
Áyne toğız jasında,
Jurtımnan qashqan qulınım.

Qazan urıp ómir güli solğandı,
Gúnasız ellerim wayran bolğandı,
Atımdı sorasañ Ersarı baba,
Haslı kárim kenegesten bolğandı.

Biygúná xalqımniñ, kózde jası kól boldı,
Er azamat at astında jer boldı,
Kóbikli dáw kelip jurtıñdı alıp,
Jas qızlarım at aldında tul boldı.

Dáwletimniñ taymağına bas boldı,
Árman menen kózi toli jas boldı,
Babaxanniñ baslarına kún tuwıp,
Sırtıñnan sıyındı, sağan dos boldı.

Bozuğlanım óz jurtına kelsin dep,
Jurtımdı sorasin, taxqa minsin dep,
Ótken gúnam ushın meni óltirsin,
Xalqımniñ jawına kómek bersin dep.

Kelsin dep buyırdı bizdi Babaxan,
Musılmannan sheyit boldı neshshe jan,
Ruwım aqmañıt, atım Ersarı,
Aytıp sózim ádá qıldım, Bozuğlan.

Áne, baba mına sózin tamamladı, gárrınıñ bul sózi
Bozuğlanniñ jeti júyesinen ótti, etin qırqıp, súyegine jetti,
batır ańqaw, er gódek gárrınıñ sózine ha demey-aq inandı.

— Jaraydı, gárrı, táwekel baramız dedi, Babaxanıñızdı
sıylamayman, tuwğan jerim ushın, atımdı tutqan gárrı-qar-
tañ ata-anamız ushın, kózi jaslı jas qızlar ushın janımdı

qurban etemen. Eńkeygen ġarri, embeklegen jas, moynına pota salġan qáriyalar, sırtımnan atımdı tutıp sıyınġanlar bolsa solardıń haqqına bar kúshimdi sarp etemen. Eger barmasam «Way, tuwmay ketkir-ay, sırtına aylanbadı, názer kózin salmadı, xabar almadı, atadan bolġanı, Dáriwshalıdan tuwġanı biykar eken», — dep, ġargıstı algannan bar kúshimdi baġısh eteyin. Ol ġargıstı almayın, belli námárt bolmayın, sarı ala atqa mineyin, aq sawıtımdı kiyeyin, «súyerimniń arqasında súymesimdi súyeyin», degen sóz bar burınnan, elatıma jeteyin. Kórinis berip xalayıqtıń aldında basımdı iyeyin. Tuwıp ósken jer ushın, atamdı kórgen er ushın, bir táwekel qılayın. Xalıqtıń ġamı ushın ólsem sheyit bolayın, ústem bolıp dushpandı óltirsem ġáziy bolayın. Sen áwel el-elatıń, qaldı xanıña sálem ayt, ol jerdiń arası qırıq kúnlük jol turadı. Biz baraman degenshe jaw tura ma, qıların qılıp ketken shıġar. Atı shıqqan jas jigitler, xalqımnıń jas qızları jawġa olja bolġan shıġar, Babaxanıña sálem, keynińe qarap qalmasın, barlıq áskerlerine bas bolıp ġayrat salıp dushpanınıń keyninen qalmaq quwa bersin, men atana, aġayinnen júdaman, bizdi qayġırar ámenger joq, ózim menen qanalas on altı jasar qız tuwısqanı bar, sonı waqıtsha isenimli jerge ornalastırıp, jigirma bir kún degen kúni keyninen jetemen, — dep babaġa ruqsat etti.

* * *

Tań attı, jáhange jariq tústi. Kóbikli dáw tutanıp qoya berdi, maydanġa shıġıp, wayran bolġan qalasın kórip, ardańladı, juwırdı, jer tanabın quwırdı. Sestın esitken jerlerden, taji taqqan dáwlerden qırq mıń dáw jám boldı. Bes mıń kárkige mingen, bes mıń pil mingen, on bes mıńı ġashır mingen, piyadalar tolıp atır, jollarġa sıymay kiyatır, qalaġa qamalıp atır, Babaxan menen urıswġa tayarlıġın kórip atır, topar-topar, shoq-shoq, iz-izinen jolġa sıymay kiyatır, qalaġa qamalıp atır, aq tuw, qara tuw, ala tuw adamdı qaplap baratır.

Bul aralıqta bayaġı Aqpan baydıń Er Sultan atlı balası Bozuġlandı izlep kelip, dos bolġan edi.

Endigi sózdi Er Sultan menen Bozuğlannan esitiń:

Sol waqıtta Bozuğlan,
 Babaxanday patshadan,
 Aq pátiya aladı,
 Som temirge qursanıp,
 Polat ásbapqa bólenip,
 Shashırap kúnler shıqqanda,
 Eki batır shıgadı.
 Jaw quralı bes qural,
 Qursanıp belge oradı,
 Badana kózli aq sawıt,
 Batırlar kiyip aladı,
 Tuqtıydı baylap beline,
 Qalqanın qolğa aladı,
 Urıspağa dáw menen,
 Batırlar talaban boladı.
 Babaxanniń aldınan,
 At oynatıp baratır.

Bul sózdi aytıp Er Sultan qulağın salıp tıńladı. Álem jańgırıp, jáhan guńirenip, ashıwlı sherdey inıranıp, bir qalmaqtıń lawlağan sestine bálent dağlar lárzem berip turğanın Er Sultan esitip shıdamadı. Qulağına kelgen dıbıs adam insańa megzemes, batırlar tańlanıp tursa, bir bále shıqtı maydanğa:

At shapqan dağdıń pástine
 Sózler qatıp bolmaydı,
 Xalıq etkenniń isine,
 Qulaq salıń, xalayıq,
 Zańgardıń peshenesine,
 Onbesti birden jutqanday,
 Túse ğoysa dástine,
 Boyın kórseń shınarday,
 Ayaqları maladay,
 Barmaqları dándanday,
 Aybatına qarasań,
 Sapar ayınıń on tórtinde,
 Tuwrı kelgen báledey,
 Gellesi bar qara úydey,

Moyını orağan shiydey,
 Mañlayına qarasañ,
 Qara tawdıń diñindey,
 Murnınıń tesigi,
 Úñireyip qalıptı,
 Qaralığın qarasañ,
 Tolğan aydın túnindey,
 Qarasañ onıń awzına,
 Tawdan shıqqan jıraday,
 Kózleriniń uyası,
 Shamırqanğan buwraday.
 Basqan jerin ańlasam,
 Góne japtay izi bar,
 Mañlayında enegardıń,
 Tostağanday kózi bar,
 Tımsal alsam sózinen,
 Jan seskener sózi bar.
 Buğan qarsılaspağay,
 Eki ayaqlı esi bar.
 Sońğığa qalğan ósektey,
 Barmaqları keskektey,
 Tisleriniń turpatı,
 Hár qaysısı eskektey,
 Aytıp boldım sıpatın,
 Sonday eken båtshağar.
 Qalağa qarap juwırdı,
 Jer tanabın quwırdı,
 Serkabına minedi,
 Ayqırıp súren saladı,
 Aqırğan onıń sestine,
 Taw teńselip, shayqalıp,
 Taslar lárzem beredi.
 Kórgenniń aqlın aladı,
 Esitken hayran qaladı,
 Bir baqırğan sestine,
 Taji taqqan bir neshshesi,
 Pilge mingen neshshesi,
 Ğashır mingen neshshesi,
 Qırıq mıń palwan jám boldı.

Bozuġlan Er Sultangá qarap bir sóz ayttı:

Buringıllardan qalġan jol,
Baylanbaġay bizlerden qol,
Táwekel dáwdi men alayın,
Kóp jawdı aġa, óziń al.

Baqshaniń gúlin ter, dedi,
Tamashamdı sen kór, dedi,
Jasıń ullı kóbin sen al,
Kóbiklini maġan ber, — dedi.

Esitip onı Er Sultan,
Bozuġlangá ne deydi:

— Sózińe qolım qawsırdım,
Batırlıġıńdı asırdıń,
Joliń bolsın Bozuġlan,
Kóp xalayıq meniki,
Dáwdi saġan tapsırdım.

Attıń basın buradı,
Shuw dep qamshı uradı,
Kóp jıġındı ayırıp,
Bozuġlanday batırıń,
Allalap atlar qoyadı.
Gá ońına, gá solġa,
Íńranıp nayza uradı,
Esabı joq jıġınnıń,
Jartısın bólip aladı.

Qara lashın ushar bolsa,
Qara tawdıń basın gózler,
Aybınıp jollar ashadı,
Mártti kórgen kóp dushpanlar.

Er jigit qayım urısqa,
Kóp kerek hárdayım ġurujġa,

Márt jigit kirse sawashqa,
Besin shanship, onin gózler.

Sermegende ondı shabar,
Qolında jáwhar polatı,
Qarsılasqan dushpanga,
Qulashlap nayza uradı,
Qoldan kelse nabit etiw,
Shını maqseti, muradı,
Esabı joq gáwirdi,
Qoyansha kórmey qıradı,
Kóbikliniń áskeri,
Apır-topır boladı.

Nebir mártler qaza tawıp,
Tirishilik boldı qáwip,
Túymesi altın bek sawıt,
Sótildi maydan ishinde.

Nebir mártler keshti jannan,
Qan sel boldı keń maydan,
On oyaqтан, bes buyaqтан,
Topıldı maydan ishinde.

Qarshıgaday qayqayıp,
Márt qabağın úyedi,
Eki batır maydanda,
Qaytpay jawğa tiyedi,
Ekewi de dúnyada,
Erligi asqan er edi.
Janı qızdı sawashta,
Musilmanniń erleri,
Qaza taptı gáwirdiń,
Girewge asqan erleri,
Jılawında mádatker,
Sháhimárdan pirleri.

Qannan sel boldı keń maydan,
Tiydi gewirge topalań,
Keskir qılısh qolında,

Áyne quptan bolgansha,
Sawash etti Er Sultan.

Bagınıń gúlin shayladı,
Qolında qılısh jaynadı,
Kórgendi hayran áyledi,
Gewirlerdiń áskerin,
Qoyday qılıp aydaydı.
Sol waqıtta Kóbikli dáw,
Ash jolbarıstay ıńranıp,
Amutın iynine salıp,
Qara jerdi teńseltip,
Ol maydanğa shıǵadı.
Bulttay bolıp buralıp,
Som temirge qursalıp,
Ash jolbarıstay ıńranıp,
Kúshigendey ǵarqıldap,
Aybatınan zańǵardıń,
Qara taslar solqıldap,
Aybat etip kiyatır,
Bozuǵlanğa tisin qayrap.
Keliń berman sen, dedi.
Ǵapıl qalma, jas bala,
Qalama kelgen miymansań,
Áwelgi náwbet seniki,
Ámeliń bolsa al, dedi.
Ǵapıl qalma, enegar,
Ǵayratıń bolsa sal, dedi.
Boyların kórseń minarday
Turpatına qarasań,
Mıń kisige bolar jay,
Tıńlap tursa Bozuǵlan,
Sóz etipti usınday.
Júregi tasqın, kewli bay,
Ońǵa basla bir quday,
Qayıp eren qırıq shiler,
Mádatkár bol bizge uday,
Kóbikliday dáwińdi.

Atpaqtı kórdi belli oñay,
 Ispixanlı sarı jay,
 Shegimi qattı polattay,
 Tilin bilgen batırğa,
 Mıñ kisige bolar tay.
 Sol qolına aladı,
 Qozı jawırın oğınıñ,
 Birewin julıp aladı.
 Jebeyligin toltırıp,
 Orap gezge shaladı.
 Som júrektiñ tusı dep,
 Jan shıǵarıñ usı dep,
 Úzengige shirenip,
 Kóbiklidey zalımğa,
 Íñranıp jayın tartadı.
 Áyne tawǵa tiygendey,
 Atqan oǵı batırdıñ,
 Ses berip izge qaytadı,
 Balanıñ janı qalmanı,
 Oq ótpesin añladı,
 Qaraǵay nayza qaltırıp,
 Dáwge qarsı at aydap,
 Qarshıǵaday qalqılap,
 Kóbiklidey zalımğa,
 Íñranıp nayza uradı,
 Áyne tawǵa tiygendey
 Kár etpeydi turadı.
 Balanıñ dadı jetpedi,
 Qaraǵay saplı nayzası,
 Tap uñǵıdan sınadı.
 Sebil qaldıñ mennen dep,
 Ílaqtırıp tasladı,
 Aqırzaman kún tuwıp,
 Hayran bolıp turadı.
 Aq baldaqtan usladı,
 Qınapqa salsa qılt etken,
 Suwırıp alsa jilt etken,
 Baldaǵınan pal aqqan,
 Júzlerinen qan aqqan,

Qáhárlense tas kesken,
 Ispahanlı semserin,
 Qolına batır aladı.
 Shabalmasam mağan shárt,
 Kespey qalsań sağan shárt.
 Dep dáwge semser uradı.
 Qara tasqa tiygendey,
 Bileginiń kúshine,
 Qolındaǵı semseri,
 Hár jerinen ketildi,
 Sawıttıń bawı sótildi.
 Batırdan náwbet ótedi,
 Qarap turıń, xalayıq,
 Dáwge náwbet jetedi.
 Kóbiklidey dáwińiz,
 Uradı hár túrli aybat,
 Jarağan narday ínranıp,
 Ótirmege júdá qas,
 Aybatınan zańǵardıń,
 Lárzem berer daǵı-dash,
 Turpatına qarasań,
 Mıń adamǵa bermes bash.
 Dáv qolına usladı,
 On segiz batpan igri almas,
 Xalıq etken pana bolmasa,
 Siltegen jerde jan qalmas,
 Dáv qolına aladı.
 Tas tóbeniń ústi dep,
 Jan shıǵarıń usı dep,
 Ínranıp amud uradı.
 Xalıq etkenge sıyınıp,
 Bozuǵlan qalqan tutadı,
 Qalqanǵa amud tiygende,
 Jıldırım kibi ot shıqtı,
 Taw gúmbirlep ses berdi,
 Esitken janlı maqluqtıń,
 Shirin janı seskendi!
 Bozuǵlanday qaysarıń,
 Jiger kúshin saladı.

Qaymıǵa berip qolınan,
 Qalqanı menen qaǵadı,
 Awıstırıp amutın,
 Tuwlap batır qaradı.
 Maqset muradı bolmadı,
 Amutın tiygize almadı,
 Kóbiklidey dáwińniń,
 Zárrе janı qalmadı.
 Qattı qáhári keledi,
 Íńranıp sóyley beredi.
 Tawlardı buzар aybatım,
 Jawdı qaytarar sawlatım,
 Ne sebep bala ólmeydi
 Qayda awıstıń ǵayratım.
 Tuwrılap ursam tiymeydi,
 Qayttı ma eken dáwletim.
 Ashılǵan gúlim soldı ma dep,
 Jerden tirewi bar ma dep,
 Yalǵanshı maǵan tar ma dep,
 Shunatayday jay bala,
 Ras-aq mennen zor ma dep,
 Ardańladı juwırdı,
 Jer tanabın quwırdı,
 Ǵapıl qalma, eneǵar
 Shaqır alla-talańdı.
 Bozuǵlannıń beline,
 Íńranıp qolın saladı,
 Shıbın shelli kórmeydi,
 Kóterip jerden aladı,
 Hesh ilajın taba almay,
 Balanıń júzi soladı,
 Shaq kele almay kúshine,
 Qol ushında baradı,
 Ashıw menen bátshaǵar,
 Torgáy shelli kórmedi,
 Bozuǵlanday batırdı,
 Kóterip ketip baradı.
 Aylandırıp basınan,
 Jerge bilǵap urdım dep,

Bozuǵlanday batırdı,
Tiginen jerge qoyadı.
Dáwden náwbet ótedi.
Bozuǵlanday batırǵa
Jáne náwbet jetedi.
Baylaǵan belge potası,
Qabil edi tobası,
Qıyın jerde joldası,
Tayın boldı qasına,
Wáde bergen babası.

Saǵan berdim jan balam,
Seksen erdiń ǵayratın.
Tasqınlaǵan dáwletiń,
Arılǵay bastan miynetiń,
Aldıń mudam ashılıp
Arta bergey úmmetiń.
Saǵan baqısh áyledim,
Seksen erdiń quwatın.

Úmit úzip bolma jádil,
Jollarına men bir sayıl,
Basına qıyın is tússe,
Shaqrıǵan jerde men tayın.
Bozuǵlanniń boyına,
Narday kúshi toladı,
Óz kewiline batırdıń
Júz adamday boladı.
Dini musılman hasıl zat,
Peshenemde jazılǵan xat,
Hallaslap alǵa siyasat,
Ǵawladı márttiń ǵayratı,
Ish, tısına toladı,
Seksen erdiń quwatı.
Tasqınlap batır júregi,
Qabil boldı tilegi,
On adamǵa tay kelgendey,
Jumırlandı bilegi.
Kóbikliń aybatı,

Otlar shashqan kózinen,
 Batırdı jaman basadı
 Bozuǵlannıń ğayratı.
 Eki batır alıstı,
 Jaǵaǵa qollar salıstı,
 Birin-biri arqalap,
 Ínranıp jambas urıstı.
 Baqalaǵı mayısıp,
 Belleri jayday qayıstı.
 At shawıp daǵnıń pástine,
 Hesh gırıptar bolmaǵay,
 Janlı bende dástine.
 Tawlar saza beredi,
 Eki birdey batırdıń
 Ínranǵan sestine.
 Kóbiklidey qaysardıń,
 Qattı qáhári keledi,
 Ash búrkittey shabınıp,
 Kerilip pánje uradı.
 Dárpenbeydi Bozuǵlan,
 Sol waqtında Bozuǵlan,
 Qattı qáhári keledi,
 Kóbiklidey zalımnıń,
 Basın tıǵıp omırawına,
 Segiz kózden bek tutıp,
 Bekkem taraq aladı.
 Ekshep batır kóterip,
 Toǵanaqtı saladı.
 Dáwler ğapıl qaladı
 Zorlıǵın bala bildirdi,
 Ekshep batır kóterdi,
 Haq dizine mindirdi,
 Awırlıǵı sonshellı,
 Baqayday jerge kómdirdi,
 Qızıl júzin soldırdı.
 Qayǵıǵa kewilin toltırdı,
 Ekshep-ekshep dáwińdi,
 Kókirekke mindirdi.
 Pitti maqset muradı.

Kewili álemdi oradı,
Erkin alıp qolına.
Kóterip batır turadı.
Dáwdiń belı taladı,
Bozuǵlannıń qolında,
Awdarılıp baradı.
Kóbiklidey dáwińdi,
Tas tóbeden tasladı.
Dárya soqqan seńgirdey,
Jer tebrentip quladı.
Qanjardı qolǵa aladı,
Saqalınan bir tawlap,
Qarqıratıp shaladı,
Kóbiklini óltirip,
Mázi-máyrám boladı.
Kóbiklini óltirip,
Mánisine keltirip,
Bozuǵlanday qaysarıń,
Atqa qarǵıp minedi,
At oynatıp qaysarıń,
Ersultanǵa keledi.

Ersultan sonda sóyledi.
Batırdı kórip quwanıp,
Buǵan qarap ne dedi:

Mártlik penen urdıń jáwlán,
Aylandı ma bizge dáwran
Keldiń be aman qaysarım,
Aman shıǵıp dáw qolınan.
Qızıǵıńdı men kóreyin,
Er izime Bozuǵlan,
Dárwazanı ashıp bereyin.
Eki batır qosılıp,
Dárwazaǵa keledi,
Batırlıq jolın basladı,
Qáhár menen usladı,
Dárwazanıń sol jaǵın,
Túbinen julıp tasladı.

Taqtılar marjan sádepti,
Júrek bağrı kábaptı,
Úyretip túr-túr ádepti,
Bozuğlanday dostına
Ersultan berdi juwaptı.
At shawıp maydan dalağa,
Yad etip kámbil panağa,
Alla salıp kiredi,
Kóbikli saldırgan qalağa.

Kewili dárya kibi tastı,
Bozuđlannıń súreni,
Dağı dashqa sholastı,
Qashıp jatqan neshsheler
Bólingen qoyday shuwlastı.
At oynatıp ústinde,
Neshshesin at penen bastı.

Neshsheleri qarsılastı,
Birneshesin túyrep shanıstı,
Qırıldı maydan ishinde.

Lala tarttı alaman,
At oynattı palwan,
Keskir qılısh qolında,
Sawash etti Bozuğlan.

Márt qabağın úyedi,
At quyırığın túyedi,
Kóbikliniń qalasına
Ash bóridey tiyedi.

Uris boldı tamasha,
Kirdi batır sawashqa,
Márt júregin basa-basa
At shaptı maydan ishinde.
Aradan úsh kún ótkende,
Qarsılasar palwanın.
Qalğan qutqan jawların,

Atı shıqqan dáwlerin,
Tuqım qurt qılıp sap etti.

Kóbiklini óltirip, malı-múlkin talan qıldı. Babaxanğa Bozuqlan úlken abıroylı boldı. Ersultan, Bozuqlan bas boldı, patshaniń waqtı xosh boldı, urıstan qalğan áskerin ertip, toǵız ay aradan ótkende haqtan inayat, jaqsılardan sharapat, qayttı deydi jurtına Babaxan saǵıw-salamat.

* * *

Kúnlerden kún ótti, otız bes kún aradan ótti. Otız bes kúnde Babaxan elatına jetti. Elatı esitip sızǵı-sırnay sherttirip, waqtı, xoshlıq ettirip, saz-sáwbet qurdırıp, túrli sazlar urdırıp, Bozuqlan menen Ersultandı xalqı qalağa kirgizdi.

Babaxan patsha xalqına daǵaza qaǵıp, eli-xalqın jıydırdı, tórt qırlap oshaq oydırdı, tuwmaǵan tuwdı soydırdı, toy-tamasha ettirdi, altın qabaq attırdı, gernay-sırnay tarttırdı, waqtı xoshlıq ettirdi. Babaxan tamashasın tarqatıp, Bozuqlanğa qarap:

— Balam, sen dúnyağa kelmesten burın atań meniń jurtımda payda boldı. Sen dúnyağa keldiń, atań úsh jasında óldi, esapsız dúnya qolında qaldı. Hár waqt dúnya adam balasın joldan shıǵaratuǵını anıq, atańnan qalğan dúnyağa qızdım. Haram nápsime kúshim jetpedi, seni kózge ildirmey, malı-múlkińdi tonap aldım, hesh gúnań joq edi, seniń jurtımdan qashpaǵına sebep boldım. On mın ásker aydap saǵan talap qıldım, jarı jolğa kelgende ǵarrı wázir degen babanıń tili menen seni óltirmek maqsette Kóbikli dáwge sapar qıldım. Jaqsı, sen dáwdi óltirdiń, neshshe jillar dushpan boldım, ilahiyda baslap júrgen seniń abıroyıń eken, men onı jańa bildim. Endi, saǵan xalayıqtıń aldında dushpanlıǵımdı qoydım, tilimnen ıqrar boldım. Altın taǵım, malı-baǵım, eli-xalqım, paytax jurtım saǵan ılayıq bolǵay, balam. Basına dáwlet qus qondı, meniń basımdaǵı baxıt saǵan ılayıq boldı, barlıǵınıń iyesi sen boldıń. Alpıs eki jasıma shıqtım, alpıs eki jasıma shekem biyperzent boldım, sen endi meniń qıyametlik perzentim boldıń. Atasınıń mülkine balası iye boladı, mine, miniń taxtqa! — dedi.

Bozuġlan dálilden utılıp, úsh mártebe qullıq etti. Bozuġlanıń basına qus qondı, tilegi qabıl boldı, qast etkenniń júzi soldı, ótken jábir umıt boldı. Bozuġlan taxtqa mindi. Artıq-kemis aytısıp, salamat penen xoshlasıp Er Sultan eline qayttı.

Bozuġlan Babaxannıń altın taxtına minip, xalqına ádillik tóre berip, bársheni bir kózde kórip, jurtı abatshılıq bolıp, murat maqsetine jetti.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Dárwishali bay menen Aqpan baydıń áwliyege tünewine ne sebep boladı?
2. Babaxan patsha Dárwishali baydan qalğan dúnya-múłkti ne sebep tartıp alğan edi?
3. Bozuġlan shólde ushırasqan baba menen neniń ústinde tartıladı?
4. Shólde ushırasqan baba kim edi? Bozuġlanğa qanday sharapatı tiyedi?
5. Ersarı baba Babaxan patshağa bergен aqlında neni názerde tutqan edi?
6. «Onbesti birden jutqanday,
Túse ġoysa dástine,
Boyın kórseń shınarday,
Ayaqları maladay,
Barmaqları dándanday,
Aybatına qarasań,
Sapar ayınıń on tórtinde,
Tuwrı kelgen báledey»,
— dep kimniń obrazi súwretlengen hám kórkem súwretlewdiń qaysı túri qollanılgan?
7. Dástanda Babaxan patsha obrazınıń unamlı tárepleri qaysı jerde kórinedi?
8. Dastandı oqıń hám syujeti tiykarında qısqaasha gúrriń jazıń.

«MÁSPATSHA» DÁSTANÍ

Dástan tuwralı ulıwma túsinik. Bul qaraqalpaq dástanlarınıń ishinde basqa dástanlar menen salıstırǵanda oǵada az izertlengenleriniń birewi bolıp esaplanadı. Basqa dástanlar sıyaqlı avtorı belgisiz bolıw menen bir qatar, qashan dóretilgeni tuwralı da anıqlanǵan pikir joq. Dástandaǵı qaharman-

larning tariyxta bolganligin dalilleytugin ya awizeki, ya jazba turinde heshqanday maqlumat joq. Geypara adebiyatshilari-miz dastannin mazmunina, qurilisina, tiline tiykarlana otirip, «Alpamis» dastaninin izi menen jazilgan, soñgi waqitlarda, atap aytqanda, qaraqalpaq xalqinin Turkstannan koship kelip, Xorezmda jasağan waqtında dóregen dastan degen pikirdi keltirse, al ayırımları ol Buxara aymağında dóretilgen bolıwı kerek degen shamalawdı bildiredi.

Ulıwma shıgarmanın barlıq waqıyası boyınsha ol soñgi waqıtları dóretilgen, degen pikir durıslaw kórinedi.

Bunday dewimizge sebep, «Máspatsha»dağı waqıyanın kompoziciyası da, unamlı, unamsız qaharmanlarning minezlemesi de, olarning tağdiri de «Alpamis» dastanı menen oğada jaqın. Dastanda ushırasatugin geypara qosıqlar tutası menen «Alpamis» dastanındağı qosıqlarğa uqsas keledi. «Alpamis» dastanın XVI ásirde soñ dóretildi dep qabil etsek, eki dastan arasındağı uqsashlıq «Máspatsha» dastanının soñgi dastan ekenligin ashıq kórsetedi.

Dastannın ulıwma mazmunında koshpeli sharwashılıq turmis emes, otırıqshı diyqanshılıq turmis tiykarǵı orındı iyeleydi. Bóget, jap qazıw, júweri egis — diyqanshılıqqa tán nárseler sóz etiledi. Qalın malda, maldın ornına aqsha almastıradı, suwı, iyshan sıyaqlı din iyeleri, meshit, medirese salıw sóz etiledi, ruw bası feodalın roli basqa dastanlardağıdan anağurlım ózgeshe kórsetilip, soñgi waqıttağı ruwshılıq turmisqa jaqın.

Bul jağdaylarning barlıǵı derlik eñ uzaq bolǵanda XVII ásirde aqırındağı bergi qaraqalpaq turmısı ushın sıpatlı nárseler.

Shıgarmadağı «nayıp, dáris, andan, kent, walıyat, dúrmin» sıyaqlı kóp ushırasatugin sózler de tiykarǵı faktler bolıp xızmet ete almasa da, shıgarmanın soñgi waqıtlarǵa tiyisli ekenligin kórsetedi.

Usılarǵa qosa Ayparshanın:

Amanda, gúmanda basımın sawı,

Keynimnen qalmaq qalmaqtın jawı, —

degen sózin alsaq, dastandağı waqıyanı sheshiwshi qaharmanlarning da soñgi waqıtta ómir sürgenligi anıq boladı.

Olay bolsa, usını sóz etiwshi dástanınıń dóretiliw dáwiri de sońǵı waqıtlarǵa tuwra keledi.

Qońsı xalıqlardıń ashıqlıq dástanlarınıń kópshiligi derlik, («Qız jipek» — qazaqsha, «Ǵárip ashıq», «Sayatxan-Hamra» h.t.b.) sóz etetuǵın turmısına tiykarlanıp, basqa dástanlarǵa salıstırılıp, sońǵı waqıtta dóretilgen dástanlar dep shamalanadı. Usı dástandaǵı bas qaharmanlar (ashıqlar) óz elinen qız tappay, basqa ellerge ketip, qız qıdıradı hám sol ellerden tabadı.

Tap usı sıyaqlı syujetlik baǵıt «Máspatsha» da bar. Máspatsha ózine teń qızdı óz eli Keneges jurtınan, Xorezmnen de tappay Tama eline ketedi. Bul jaǵday qońsı xalıqlar dástanları sıyaqlı «Máspatsha»nıń dóretiliwın sońǵı ásirler dep shamalawǵa múmkinshilik beredi.

Erterekte dóretilgen dástanlardıń kópshiligi qońsı xalıqlardıń kópshiliginde bir-birine jaqın nusqada ushırasıp otıradı. Al sońıraq dóretilgen dástanlarda bunday sıpatlar ushıraspaydı.

Usı kózqarastan qaraǵanda da, «Máspatsha» dástanınıń variantları basqa xalıqlarda barlıǵı tuwralı maǵlıwmat joq.

«Máspatsha»nıń dáwirin anıqlawda XIX ásirdegi ádebiy shıǵarmalardıń óz avtorlarınıń saqlanıw máselesi de eske alınıwı kerek.

Óytkeni, XIX ásirdegi shıǵarmalardıń barlıǵınıń óz avtorların saqlaǵan túrde bizge kelip jetiwi, eger «Máspatsha» XIX ásirde dóretilgen bolsa, «Aqmaq patsha», «Bozataw» hám taǵı basqalar sıyaqlı óz avtorın saqlawı kerek goy — degen pikir tuwıladı.

Minekey, usılardıń barlıǵın juwmaqlap aytqanda, dástanınıń dóretiliwi eń beri bolǵanda XVIII ásirde bolıp, XIX ásirde kúshli ózgeriske ushıraǵan dep shamalaymız.

Usıǵan baylanıslı dástanınıń dóretilgen ornın Túrktan dep, kúshli ózgeriske ushıraǵan ornın — Xorezm dep shamalaw maqul boladı.

Dástandaǵı sóz etiletuǵın hádiyselerdiń Shirshıq dáryasınıń boyındaǵı qaraqalpaqlardıń turmısı menen de tıǵız baylanısı bar.

Dástanınıń baslı qaharmanları. Dástanda qatnasıwshılar kóp bolǵanı menen, olardıń barlıǵına birdey tamamlanǵan

obraz berilmegen, kópshiliginiń dástandaǵı waqıyaǵa qatnası epizodlıq yamasa tolıq ayaqlanbaǵan sıpatqa iye, (Ábdikárim, Labaq h.t.b.) geypara qaharmanlar bas qaharmanlardıń táǵdirin ya awırlastırıw, ya jeńillestiriw ushın xızmet etedi (Alañasar dáw, qalmaq, at seyisiniń anası).

Geypara qaharmanlar isi, minezi jaǵınan bir-birine jaqın (Babaxan, Orazalı).

Sonlıqtan shıǵarmanıń barlıq qaharmanlarına baspa-bas toqtamay-aq, tiykarǵıların, yaǵnıy unamlı obrazlar sıpatında Máspatsha menen Ayparshanı, unamsız obrazlar sıpatında Babaxan menen Hayarbabanı sóz etiwdiń ózi jetkilikli.

Máspatsha. Dástannıń atı da, waqıyası da usı Máspatshaǵa baylanıslı. Usınıń ózi-aq, onı dástanda sheshiwshi orındı iyeleytuǵın tiykarǵı qaharman ekenin kórsetedi.

Máspatshanıń minezinen aldı menen kózge túsetuǵın belgileri shın muhabbatı, sadıqlıǵı taza júregi, kúshli jigeri. Xalıqtıń dástanda Máspatshanı unamlı qaharman sıpatında súyiwiniń sebebi de onıń sol belgelerine tiykarlanadı.

Ol Tama eliniń qızı Ayparshanı súyedi, onı óz eline alıp kiyatırıp kóp qıyınshılıqlarǵa ushırasadı, kóp sanlı jaw menen urısadı, jeti jerinen oq tiyip, jeti jil tawda sergizdan boladı. Biraq óz súyiklisine bolǵan muhabbatına sadıq qaladı.

Máspatshadaǵı muhabbat turaqlı haqıyqıy güressheń mazmunǵa iye. Ol óz muhabbatına sadıq, onı qorǵaw, óz maqsetine jetiw ushın kúsh te, qural da jumsap, batırılıq penen gürese aladı.

Sonlıqtan da, Hayarbabanı quwıp ketip, bir jaqtan Babaxan 18 mın lášker menen kelip Ayparshanı alıp ketken waqta, óz súyiklisinen ayırılǵan Máspatsha:

Jaǵamnan sel bolıp aqtı kóz jasım,

Yarımnan ayırılıp eńirer bul basım —

— dep zarlaw yamasa Majnun atqa ótinish aytıp qayǵısın bólistiw menen ǵana shegaralanıp qalmaydı, al, «ya Ayparsha yarımdı alıp qaytaman, ya jaw qolında ólip qaytaman» dep jawǵa atlanadı, qaharmanlıq sawash júrgizip, jawdı qıradı.

Máspatshada óz súyiklisine bolǵan sadıqlıǵı, turaqlılıǵı tiykarǵı orındı iyeleytuǵını durıs, biraq ol tek turaqlı ashıq ǵana emes, al kúsh jigeri tolısқан batır bolıp ta esaplanadı.

Onıń kóp sanlı qalmaqqa jalǵız ózi toqtam beriwin aytpay-aq, qalmaqtıń ardaqlaǵan Alańǵasar dáwiniń, ol jeti jerden oq tiyip jatırǵanda qasına barıwǵa qorqıwınıń ózi joqarıda aytqanımızǵa dálil boladı.

Máspatshadaǵı tiykarǵı belgi turaqlı ashıqlıq degennen, ol ashıqlıqtı ayırımlap alıwǵa, Máspatsha ózinde bar bolǵan batırılıqtı tek ashıqlıq jolında jumsaydı dewge bolmaydı. Onıń yardı shın súye alǵan júregi, eldi de solay súye aladı, elge túsken qıyınshılıqtıń ózine túskenin maqul kóredi.

Onıń aqırǵı ret Ayparsha menen elge ketip baratırıp, qalmaqtıń sansız láshkerin kórgende; «bular az ǵana Kene-ges elime barıp shawıp alsa, ádil er boldım ne, ya qara jer menen teń boldım ne, usı jerde qalmaq penen urıs eteyin, ya óleyin, ya qalmaqtı dinge endirip qaytayın» — dep aytqan sózi de ondaǵı el súyiw sezimine baylanıslı.

Máspatshadaǵı ańqawlıq, isengishlik tikkeley aqılsızlıqtıń belgisi emes, al aq kókirek, aq kewillilikti, ózi haqıyqattı sóyleytuǵın, aldaw, hiyleni bilmeytuǵın joqarı adamgershilikli adamnıń kórinisi.

Kóp sanlı Babaxanlar basqarǵan hayal-qızlarǵa kózqaras, shańaraqta, muhabbatqa juwapkersizlik tán bolǵan sol dáwirde, óz súyiwshiligine turaqlı bolıw, turmısqa jeńil qaramaw, hayal-qızlardıń adamgershilik qádirin tolıq túsiniw hám húrmetlew, ulıwma alǵanda Máspatshanıń unamlı belgisi, mine usılar.

Ayparsha. Dástandaǵı barlıq waqıyaǵa Máspatshadan da góre kóbirek qatnasatuǵın, unamlı qaharmanlardıń táǵdiriniń jaqsı nátiyjege erisiwinde tiykarǵı orındı iyeleytuǵın Ayparsha.

Ayparshada Máspatshadaǵı unamlı belgilerdiń barlıǵı da; turaqlı súyiwshilik te, óz muhabbatı, óz basınıń erki ushın gúrese alatuǵın kúsh te, jiger de, batırılıq ta bar.

Ol tek sırtqı forma jaǵınan sulıw shıraydıń iyesi emes, al ishki mazmun jaǵınan da sulıw, taza turaqlı hújdannıń, parasatlı aqıldıń, jawıngerlik jigerdiń de iyesi.

Neshe jil boyı el qıdırıp, óz teńin Máspatshanıń, onıń júreginiń talaplarına tolıq juwap berip, Máspatshanı turaqlı ashıq batır jigit dárejesine kótergen de, onıń usı belgileri.

Ózimniń teńim dep Máspatshaǵa qosılǵan Ayparsha, Máspatsha menen birge talay qıyınshılıqqa dus keledi hám

o‘gan qarsı g‘uresedi, biraq g‘ureste je‘nilip eki ret jaw qolına t‘usedi, k‘ushli jawdıń qolında qol-ayağı baylawlı, bası qa-mawda ilajsız qaladı. Onı bendelikte uslağan Babaxan da, Orazalı da, o‘gan qayırqomlıq, saltanat r‘ah‘atin w‘ade etip ozlerine qosılıwğa usınıs etedi. Biraq bu‘gan Ayparsha kelisim bermeydi. Oytkeni, o‘gan xannıń saltanatı, g‘aziynesi, baylıǵı q‘adirli emes, taza ju‘rekli, sap hu‘жданlı insan menen turmis qurǵandı abzal bileği.

Babaxan menen Orazalı o‘gan usınıs etip g‘ana qoymas-tan, eger kelisim bermese o‘lim qawpin de eskertip qoyadı. Ju‘regi qulshılıq, zulımlıq aldında bas iyiwshilikke qorqı-nıshqa emes, erkinlikti su‘yiwshi sezimge tolı bolǵan qız, o‘lim q‘awpi aldında da aqılın joytıp baǵıtın ozgertpeydi, oz su‘yiklisinen bas tartıp, basqalardıń iǵbalına jıǵılmaydı.

Ol zulımlıqqa baǵınıw — o‘zińdi-o‘ziń qorlaw, al oz baxtı ushın g‘uresiw, baxıtlı o‘mir su‘riwge erisiw dep t‘usinedi.

Onıń bul seziminiń taǵı bir k‘ushli jeri, qıyınlıqqa qarsı oz g‘uresiniń je‘nisi bolıp shıǵıwına tolıq isengen turde h‘areket etedi. Shınında da istiń nátiyjesi Ayparsha oylaǵan-day bolıp shıǵadı, ol alǵa qoyǵan maqsetine jetedi. Babaxan o‘limge hu‘kim etken waqtında:

«Kelin bolıp t‘use almadım, Kenegestiń jurtına» dep ár-mán etken Ayparsha:

Munnan barsań, mennen duwayı salem,
Kórmesem de ırza bolsın ózime,
Qayın ata, qayın ana, tuwǵan eneme,
Munnan barsań mennen duwayı salem,
Ózińniń teń joldas, jora dostıña, —

deydi.

Ayparsha dástanda Máspatshanıń su‘yikli yarı, jawınger joldası g‘ana emes, aqılǵoyı de bolıp kózge t‘usedi. Onıń:

Jaw aldında qasha g‘orme ladanım,
Batır xalqı jawdan qashar bolar ma?
Jaw aldında sasa g‘orme ladanım,
Izden kelgen dushpan kewlin ósirip, —

degen sózlerinde qanshelli parasatlılıq barlıqtı t‘usiniw qıyın emes.

Ulıwma alganda Ayparsha menen Máspatsha ekewi bir obrazdıń bir-birine uqşas eki jađı.

Hayyarbaba. Bul ulıwma dástanlarda, erteklerde ushırasatuğın xalıqtıń qálewli adamınıń jolına kesent jasaytuğın juwsha, jádigóylerdiń ayrıqsha tipi. Bunı «Qırq qız» dástanındađı Arıslan menen qarındası Altınaydıń abırayın tógiwge uringan Nadırshanıń malayı Qulımsay menen «Alpamıs» dástanındađı Alpamıstı aldawlıq penen zindanğa salatuğın sum Mástan kempir menen qatar qoyıwğa boladı.

Onda mol turmıs tájiriyesi bar, Ayparshanıń da, Máspatshanıń da barlıq jađdayın biledi.

Dástanda da Hayyarbaba ayıbına ılayıqlı tiyisli jazasın aladı, islegen hiyleleri óz basına jetedi. Dástandı dóretken xalıq Hayyarbabanı usınday ádil jazalaw arqalı «özgege gór qazba, óziń túseseń» demekshi boladı.

Babaxan. Bul barlıq dástanlarda ushırasatuğın zalım xanlardıń birewi bolıp, Hayyarbabağa oğada jaqın. Ekewiniń ayırması, Hayyarbabanıń hiyle menen islegen jaramsızlıqın, Babaxan kúsh, qural menen isleydi, birewi sum buzaqı bolsa, birewi qara kúshine isengen topas zalım.

Babaxandağı aldı menen kózge túsetuđın qásiyet xalıqtıń qanın sorıp, jatıp isherlik, toyıp sekiriwshilik, aq-qaranı ayıra almaytuğın aqılsızlıq, xoshametke másiretuđın jel ókpelik, aytqan sózge aldı-artına qaramay ere beretuğın ermeshilikten, qızganshaqlıqtan ibarat.

Ol Hayyarbabadan Ayparshanıń xabarın esitedi, onıń aytqan úgitine erip, óz jolı menen ketip baratırğan jolawshılarga kóp sanlı ásker atlandıradı, ózgeniń baxtıń qızğanıp, óz xalqınıń kóplep qırılıwına sebepshi boladı. Kóp sanlı kúshke súyene otırıp, Máspatshanı aqsattı, Ayparshanı qolğa túsiredi. Biraq endigi jağın kelistiriwge de uqıbı joq, qızdıń aldawına erip, aydawına júredi, aytqanın qıladı, topaslıgınan oyran boladı.

Ol aqıl jağınan ğana emes, qara kúsh jağınan da hálsiz.

Babaxannıń unamsız bet perdesi mine usınday. Al, onıń inisi Orazalı bolsa, Babaxannıń usı jerkenishli qásiyetleriniń tolıq miyrasxorı.

Dástandađı basqa qaharmanlar óz belgileri menen usı eki túrli qaharmanlardı tolıqtırıwshı bolıp esaplanadı.

«MÁSPATSHA» DÁSTANÍ

(*úzindi*)

* * *

Erte áyyem zamanda, ol zamanniń qádiminde, Buxar degen jurtında, Bulıńgır dáryasınıń jaǵasında Sárxebiz degen sayında, qaraqalpaq xalqında, Keneges degen ruwda, qolı jetken hár jaqtan, allaǵa qılıǵı jaqqan, toǵız túlik mal baqqan, talabı aldına shapqan, saqıylıqtan atı shıqqan Ábdikárim degen bay dúnyaǵa keldi. Tórt túligi say boldı. Jası qırqqa kelgenshe biyperzent boldı. Perzent dárkar bolıp, júzleri gúldey soldı. Ah shekti, kózinen qanlı jas tókti.

— Jasım qırqqa jetti, qızıqlı máhálim ótti. Waqtım pitip, ájel jetse, toǵız túlik malıma, sonsha mal-múlkime, kimler iye boladı, — dep ózinen-ózi oylanıp, qattı nala shekti. Atı shıqqan eldi jıyıp, as berip, qariyalardan duwa alıp, ótkenlerdi yadqa salıp, sámen jorganıń beline minip, jorgasın súrip, Bulıńgırsaydı jaǵalap, tórt túlik malın aralap, kewlindegi ármanın aytıp, kóllerdi jańgırtıp, Ábdikárim bay bir nárese aytıp baratır:

— Xalıq áylegen beriwinde joq miniń,
Aldımda aǵam joq, keynimde inim,
Qızıqlı máhálim ótti, ne bolar künim,
Iyesiz kóp maldan maǵan ne payda?

Basıma túsip tur qayǵı quyashı,
Sońı buzıq biyperzenttiń uyası,
Pada-pada maldan maǵan payda joq,
Perzent eken adamzattıń miywası,
Qıyal etsem hesh gúmansız ótemen.

Payanı joq bárin taslap ketemen,
Bayqas etsem, aldı-artımda nıshan joq,
Iyesi joq maldı jıynap netemen?
Bayqas etsem, aldı-artım nıshansız.

Mańlayǵa mal pittı esapsız-sansız,
Xalıq áylegen, iyesin ber malımnıń,

Qiyal etsem bul mal mağan payansız.
Qatar-qatar dâl bedewler oynasa,
Qazanlarım tolı mayğa qaynasa.

Altı túlik sansız maldan ne payda,
Keyniñde iye bolar perzent qalmasa,
At suwǵardım bálent tawdıń qaǵınan,
Qırq jil dáwrán ettim ıǵbal-baǵımnan.

Mallarımniń iyesin ber qudayım,
Saqlaǵaysañ biyperzentlik daǵınan,
Qast etkennen ar-namısın algánday,
Sózler aytsa esitkenler inanǵanday,
Sahadatlı bir ul bergil, qudayım.

Múlki-áshiyama iye bolǵanday,
Jigirmada qondı basıma dáwlet,
Qolım jetti, qurdım saltanat-sawlat,
Tórt túlik malım bári joliña,
Bergeysiz qudayım, sahadatlı perzent.

Áne, sol niyettiń ústinde bay beli búgilip, kózde jası tógilip, daǵıstanda ketip baratır. Sahrada jeti jaslar shamasında túri basqa, aq tayaǵı astında bálent tawlardıń pás-tinde, biri qashıp, biri quwıp, ılaq oynap júrgen eki balanı kórdi. Jol ústinde bay qaptalınan ótip baratırsa, balalar juwırısıp aldına keldi:

— Há ata, balaña at satıp almaysañ da? — dep baydıń aldına kelip jabırilasıp turdı.

— Há atıñızdıń bahası ne turadı? — dedi bay.

— Jeti pul ata, — dedi.

Áne, waqtı xosh bolıp, at ústinde otırıp, bala basına jeti puldan berip, bir atın alıp jónine kete berdi. Keshte padashı malların baqlap, jılcımanların taqlap, jumısın barmajaylap, Ábdikerim bay úyine bardı. Íñirsıdı, jattı, yarım aqsham waqtında baydıń kózi uyqıǵa ketti, hadal tilektiń qabıl waqtı, yarım aqsham waqtında baydıń kózi uyqıǵa ketti, bir ájayıp tús kórdi. Túsinde ne kórdi. Keshegi bergen jeti jas balalar jám boldı, aldına keldi.

— Há, baba, sen bir tırnaqtıń daǵınan el xalqıńa kóp nalısh ettiń, jeti ǵayıp dep sebil boldıń, bir tırnaq dep altı túlik malıńdı baǵısh ettiń. Jeti ǵayıp degen biz edik, nalıshıńa shıdamadıq, biziń jarılqaw, ǵargaw qolımızdan kelmeydi, xabar beriw qolımızdan keletuǵın edi. Seniń mú-tájińdi aytıp, qudaydıń aldına úsh mártebe bardıq. Sen ushın jıladıq, saǵan jalǵanshıda perzent jazılmaǵan eken. Maqsetińdi soradıq, qudaytala seniń kóz jasıńdı qabil etti. Bizlerge shápáát etti. ... Áne sol sóz baydıń qulaǵına ornadı. Bay shorshıp oyandı. Oyansa, túsi eken, tóseginde jatır, esitken sózler yadında tur. Ábdikerim bay ne bolǵanın bilmedi. Shorshıp ornınan turdı. Kiyiktey moynın burdı, qudayǵa shúkirlik qıldı. Quwanışı qoynına sıymay, otırıp paraxatı bolmay, kórgen awhalın heshkimge aytpay, jeti mal súyinshi aytıp, quwanıshtıń jolın molaytıp, Xorasangá qoy, áwliyege at aytıp, eli-xalqı, ǵarip-qáserin jıynatıp, búlingenine qaramay, heshkim halın soramay, on qara soydı. Xalıqtıń kewline jetti, qoldan kelse qayır etti. Hadal jep alǵanına juma aqshamı niyet etti. Keshikpey-aq, Qarashashtıń boyına hámile pittı. Quwanışlı kúnler jetti. Jerik asınıń waqtı jetti. Qarashash dúnyada taǵam qapılǵanday, jolbarıstıń júregine jeridi.

— Kewlim boldı aqqan bulaq, ármanım sol kewilimde daq, jolbarıstıń júregin bir tislesem, eki dúnyada ármanım joq. Aytar saǵan arızdı, qostarına sol parızdı, jerik asın tawıp bermek, moynıńızǵa qarızdı. Sıyındı naǵız pirine, jetkerdi baydı jerine, jerik astı tawıp bermek parız eken erine. Taptı baba úlken dawdı, oylap kórseń tilsiz jawdı. Endi baba belin buwdı, basına kúnler tuwdı.

...Adam barmas, jollar alıs, allaǵa jetkendi nalıs. Bir jeti kún ótkende, Sasıq kól degen ultanda kórdi qopalıq qamıstı. Qolı kelgen jigittiń abırayın alla jabadı, dushpanlarıńnıń sırtınan, túrli jaman at taǵadı, talap etip, izlegen bele aǵashtı tabadı, — degen sóz bar burınnan nesheni ájel jerge jıqtı, tabılmaydı onday mıqlı. Abaysız kiyatırса sarı qamıstıń ishinde, qarsılap jatqan ash sherdiń baba ústinen shıqtı. Tabıraytıp tabanın, tikireytip tüklerin, japırıp eki qulaǵın, shabayın dep oqtaldı, bermey baydıń hamalın, tarıltar boldı zamanın, denege kúsh topladı, bayǵa ózin atıwǵa inıranıp

jolbaris oqlandi. Jani qalmay bayinuz, jipekten nazik torqadi, batirliqqa shorqadi, jaratqan dep zar jilap qaltirap qatti qorqadi. Atatugin hal qayda, qashatugin jol qayda, ayi jaman alinip, qatti qorqip qamigip, jatqan jerge jalinip, bay minani aytadi:

Qandim seniñ oylariña,
 Esim ketti boylariña,
 Dúr shashilsin jollariña,
 Ayğa shap, sherim ayğa shap,
 Túriñ shubar, bilegiñ aq,
 Men joliñda turıppan taq,
 Sağan meniñ zıyanım joq,
 Ayğa shap, sherim ayğa shap,
 Qırq adamğa tay bir óziñ,
 Gáwharday jaynağan kóziñ,
 Ázireyilige megzeydi júziñ,
 Ayğa shap, sherim ayğa shap,
 Bir atıñ sher, biri arıslan,
 Alis emes, juwiq aspan,
 Sher emesseñ onnan qorıqsañ,
 Aybınba, sherim, ayğa shap,
 Dúnya jarasıgı senseñ,
 Qorqip saspas, batır sherseñ,
 Aydı alasañ asqan erseñ,
 Aybınba, sherim, ayğa shap.
 Xoshametti esitip,
 Sherdiñ qanı qaynadı,
 Kózleri ottay jaynadı,
 Jarılğan muzday gúñirenip,
 Jaqsı sózge semirip,
 Shırpınıp jaydan turadı,
 Shınnan jolbaris berildi,
 Jolbaristiñ denesi,
 Qorgasın yañlı eriydi,
 Quyırığın sabap tarrashlap,
 Ayğa qarap kerildi,
 Shıgınnan shıqqan saqıydı,
 Jolbaristiñ júregi,

Tasqın suwday shalqıydı,
 Aqıl esten ayrılıp,
 Sheriń ayǵa shapshıydı,
 Ájel qurıq shatıldı,
 Taslaq jerge ala sher,
 Tas tóbeden shanslıdı.

Jolbarıs baydan utıldı. Belli ájelge tutıldı. Bay ólimnen qutıldı. Áste barıp añladı, qulaǵın salıp tıńladı, jolbarıstan sezik tappadı. Baba júregın bastı, qasına jaqın bardı. Tó-sine pıshaqtı saldı, kelistirip qaq jardı. Jolbarıstıń júregın suwırıp aldı. Hasıl pillege orap, bay qoynına saldı. Alǵanın Qarashastıń qolına tapsırdı. Qarızdan qutılıp, ǵarrı demin aldı. Berdi quday iǵbal baxtı, tum-tusına tumar taqtı, ǵarrı-sına qasın qaqtı, oshaqqa otın jaqtı, júrekke isti qaqtı, shoqqa bastı, jıyırıldı ma jıyırılmadı ma, oyaq buyaǵın daǵ-lap, qızara bórtip, ólgeyliden qumarttı, qanı menen julıp tarttı. Jerik asına toyıp terlep-tepship maqset-muradına jetti.

Kúnlerden kún, aylardan ay ótti, toǵız ay toǵız kún aradan ótti. Sársenbi kúni sáhárde, baydıń qatını tolgattı. Arshadan baqan kómdirip, tilládan júwen kerdirdi. Aq jarılqap kún tuwdı, at basınday ul tuwdı. Kindigin saylap kestirdi, sılap boyların estirdi, suw ornına pal ishtirdi, maqpaldan jórgek kestirdi, parshadan qawız pishtirdi. Ay soqtırıp altınnan, qaptalına qıstırdı, eli-xalqın jıydırdı, topar-lap mal soydırdı. Toǵız kún toy-tamasha berdi. Qariyalardı jıynatıp, qosaqlap mal baylatıp, atın Máspatsha qoydırdı, Máspatsha ataǵına iye boldı. Malın altı bólip, bir bólimin baǵıshlap atası atı shıqqan, Májnún degen tulpardı satıp alıp, táblesine bayladı.

* * *

Bir ózi qalmaqtıń aydınına batalmay, dushpanǵa hiyle ete almay, yarın taslap jalǵız kete almay, jalǵız ózim elime bos barǵannan ólgenim jaqsı dep, Májnúndi qırq kún juw-sanǵa baǵıp, ózine kelip, qalmaqtıń qalasına barayın, kórin-gennen jón sorayın, yarım Ayparshanıń óli-tirisinen, ya qal-maqqa tiygenin bileyin, yarım tiri bolsa jolında jáne bir

boyımdı sınap kóreyin. Dúnyası qurısın, bári óz jayına tur-sın. Ayparshadan ayrılıp, ármanda ótkenim qurısın, dushpannıń qolında ya ólip qaytayın dep Máspatsha qalağa qarap kiyatır eken. Sarıtawdıń ústinde eki ashıq bir-birine dus boladı. Atlarına boyın taslap, birin-biri qushaqlap, kózden jası monshaqlap, ayra túskenniń halları málim, jılasıp, qol alısıp saw-salamatlıq sorasıp, eki ashıq tabıstı. Háwesek penen qosılıp, kewilleri xosh boldı.

Áne, eki ashıq atlarınıń beline minip, shúkir, dushpandı sapladıq dep, yarın izine ertip, ata-jurtım Buxara dep, Máspatsha menen Ayparsha qosılıp jolğa ráwana boldı. Kún yarım kún jol astı. Bir máhál Ayparsha keynine qarasa bul islerge bas bolğan, shólistanda joldas bolğan, júzlerinen posa alğan, siltep tuwrı jolğa salğan Shárdene baba artınan jáne payda boladı. Qız onıń, qaladan shıǵıp ketkeninen xabar-dar edi. Neshe ret aldap, qolğa túsirmekke sebep bolğan ózim dep jáne bir aldap kóreyin. Babaxan óldi, qolğa tússe endi ózimdeki bolmas pa eken dep, Shawker baytalın minip, qızdıń keyninen talap etip kiyatır edi. Tanap yarım jaqın keldi. Baytaldıń basın keyin burıp, qashpağa tayar turıp, eki batırdı aldap, baba ne juwap aytıp tur:

— Boldı beter bul dártim,
Artpaǵay japa miynetim,
Babańnıń aytar sózi bar,
Qulaǵıń salıń, perzentim,
Ashıldı baǵlarda gúlim,
Sayraǵay baǵda búlbúlim,
Babańnıń aytar sózi bar,
Qulaǵıń salǵıl, qulınım,
Perzentlerim küldireyin,
Dushpanıńdı búldireyin,
Qulaq salsań shıraqlarım,
Ǵayratımdı bildireyin,
Dárbent jolğa barǵanda,
Qalmaqlar qamap alǵanda,
Ayparshaday jalǵızım,
Ol ortada qalǵanda,
Ketpedim seniń janıńnan,

Xabardar edim halıńnan,
 Jolıńdı ashqan men edim,
 Áyne quptan waǵında,
 Dárbent jolǵa kelgende,
 Sandal atıń irkildi,
 Irkilgen jerde oq tiydi,
 Toqtar jerge kelgende,
 Xabardar edim halıńnan,
 Qamshı urdim atıńa,
 Názer saldım dadıńa,
 Jıqpay atıńnan súyep,
 Salıp edim jolıńa,
 Íras pa balam, sol? — dedi,
 Munnan aman qutqardım,
 Al, sózime qulaq sal,
 Jawdan aman qutqarıp,
 Shıǵarǵan edim jiraqqa,
 Shólden qızım óler dep,
 Baslap bardım bulaqqa,
 Íras pa balam, sol? — dedi,
 Qalmaqlar seni atqanda,
 Sol bulaqta jatqanda,
 Janıńa jara batqanda,
 Xabardar edim halıńnan,
 Qudayıńa barganman,
 Bar ǵayratım salǵanman,
 Qullıq etip aldında,
 Gúnayındı tilep alǵanman,
 Seniń shıqpas janıńa,
 Sebepkер men bolǵanman,
 Babaxan olja qılǵanda,
 Aq otawǵa kirgizip,
 Táwipler qırq kún baqqanda,
 Nesheler qaslıq etkende,
 Qarsı turıp solarǵa,
 Shın miyirman bolǵanman,
 Íras pa, balam, sol? — deydi
 Qırq kún ótip aradan,
 Jarań saǵat tapqanda,

Keselińnen ayıǵıp,
 Maydanǵa aman shıqqanda,
 Babaxannıń aldına,
 Atıńdı sorap barganda,
 Hámeldarlar jám bolıp,
 Atıńdı bermey turǵanda,
 At bergizgen babańman,
 Íras pa, balam, sol? — deydi,
 Mindiń Sandal atıńa,
 Jetip maqset muradıńa,
 Jurt tań qalıp sawlatıńa,
 Qırq qızdı salıp aldıńa,
 Sen oyınǵa shıqqanda,
 Qurt oyının salǵanda,
 Qolındaǵı nayzańdı,
 Nıqlap basqan babańman,
 Íras pa, balam, sol? — deydi,
 Qızıl júzin soldırıp,
 Paymanasın toltırıp,
 Jawlas qızlardı óltirip,
 Xalıqtıń kewlin tındırıp,
 Basińa baxit qondırıp,
 Qalmaqtıń otın sóndirip,
 Doslarıńdı küldirip,
 Sandal atıńdı dóndirip,
 Babaxanǵa kelgeniń,
 Íras pa, balam sol? — deydi,
 Mingen atıń qara jal,
 Tasaddıq bolsın shiyrin jan,
 Tayın bolıp aldıńa,
 Shatırdan shıǵıp Babaxan,
 Qolayıńdı sen aldıń,
 Kamarına qol saldıń,
 Kótere almay sen taldıń,
 Babaxandı aldıńa,
 Óńgerip bergen babańman,
 Íras pa balam, sol? — deydi,
 Ata-babań yad etip,
 Sol tawlarǵa at qoydıń,

Keyin qarap burganda,
 Sen qırq qamshı urğanda,
 Járдем tappay Sandal at,
 Kótere almay turğanda,
 Xabardar edim qasında,
 Jılawınnan alğanman,
 Aldında basshı bolğanman,
 Jumısındı meńgerdim,
 Qaladan aman ótkerdim,
 Muradıña jetkerdim,
 Íras pa, balam, sol? — deydi,
 Sıyına ber piriñe,
 Aldında men baslayman,
 Maqsetke alğan jeriñe,
 Izime er, perzentlerim,
 Aparayın eliñe,
 Sirtıńızdan, shırağım,
 Kózde jasım sel deydi,
 Bayan ettim halımdı,
 Aytar sózim sol deydi,
 Isene ber, shıraqlarım,
 Káramatım mol deydi,
 Aparayın eliñe,
 Kel, sońıma er deydi,
 Ózim basshı bolayın,
 Sen keynimnen júr deydi,
 Esitip sózin Ayparsha,
 Jıgırdanı qaynadı,
 Denesin ashıw jayladı,
 Sol babanıń ústine,
 Sandal atın aydadı,
 Sol wağında quw baba,
 Túrin buzıq kóredi,
 Aynalıp baba qashadı,
 Baytalğa qamshı basadı,
 Astındağı shawkeri,
 Qádemdi kerip basadı,
 Tawdıń qıya basına,
 Ashılğan bağda gúl-ğumsha,

Baytalın shaptı ólgenshe,
 Esken samal tıngansha,
 Basına kúnler tuwadı,
 Ashıw túgi juwladı,
 Máspatsha menen Ayparsha,
 Sol babanı quwadı,
 Bedewden aqqan terleri,
 Jerdiń betin juwadı,
 Májnún atı boldırsa,
 Sandal at penen quwadı,
 Sandal atı boldırsa,
 Májnún at penen quwadı,
 Babańızdıń basına,
 Aqırzaman tuwadı,
 Attıń jalın taradı,
 Eneǵardıń baytalı,
 Jetkermey qashıp baradı,
 Segbir tartıp eki ashıq,
 Keyninen quwıp baradı,
 Sol babanı quwǵalı,
 Kún yarım kún toladı,
 Kún yarım kún bolǵanda,
 Topıraǵı bastı babanıń,
 Terine batıp juwıldı,
 Tili awzına tıǵıldı,
 Óz-ózinin urındı,
 Qanlı jas kózden tógildi,
 Astındaǵı baytalı,
 Jerge qarap úńildi,
 Ólerin bilip sor baba,
 Baytalınan túńildi,
 Astındaǵı baytalı,
 Qara qasqa súrindi,
 Dármanı ketip boyınan,
 Muǵallaq atıp jıǵıldı,
 Aydasa baytal júrmedi,
 Kózi jerdi kórmedi,
 Ne qıların bilmedi,
 Baytalınan túsedı,

Piyadalap qashadı,
 Quwıp jetip Ayparsha,
 Babanı tutıp aladı,
 Murat-maqseti boladı,
 Moynınan arqan aladı,
 Sandal atqa süyretip,
 Máspatshaday yarınıń,
 Aldına alıp keledi,
 Qáhárlenip Máspatsha,
 Semserdi qolğa aladı,
 Aldındağı babanı,
 Shappağa qayıp boladı,
 Sol waqları Ayparsha,
 Turıp sóyley beredi;
 —Talan bolmağay malım,
 Tasaddıq bolsın shiyrin janım,
 Kóreyik babanıń halın,
 Qáhárlenbe, sultanım,
 Miniń attıń beline,
 Bedewdiń jalın shaylayıq,
 Haqtıń qılğan isine,
 Beldi bekkem baylayıq,
 Eki ayağın siz tutıń,
 Eki qolın biz tutıp,
 Atańa nálet babanı,
 Ílaq etip oynayıq,
 Taslaq jerge kelgende,
 Sandal baslap baradı,
 Qumlıq jerge kelgende,
 Májnún baslap baradı
 Sol babanı tartısıp,
 Úsh kún tamam shabadı,
 Úsh kún júzi bolğanda,
 Áyne pesin bolğanda,
 Qumardan batır shıǵadı,
 Bağınıń gülin soldırdı,
 Qayǵıǵa kewlin toltırdı,
 Murat-maqsetin boldırdı,
 Qıyametlik ol piriń,

Tartısıw menen óltirdi,
Hár múshesin babanıń,
Mezgillik jolda qaldırdı.

... Ala atlı qalmaqtı kim dep sorasań, tawlardı etken tas talqan, Babaxan gúzarda qoyǵan, Alatawdı jaylaǵan, laqabı onıń «Ala atlı», atın sorasań Alanǵasar Qarabet degen eken. Ayparsha Babaxandı óltirgen soń, xalqı ornına qusbegi Orazalı degen inisin xan kótergen edi. Xan Alanǵasar dáwge xat jollaydı. Xatta Máspatshanıń xabarın Babaxandı óltirgenin, jurttıń wayran bolǵanın bildiredi. Máspatshanıń keyninen quwıwdı, qoldan kelse, Ayparshanı qolǵa túsiriwdi ótinedi.

Sol xabardı alıp, Alanǵasar láshkeri menen Máspatshanıń izinen quwıp baratırǵandaǵı ushırasqanı eken. Alanǵasar Qarabet qosına barıp, úsh kún demin alıp, uyqısın qandırıp, tórtlenshi kúni sáskede atına jem berip, sawıttı kese óńgerip qalqanın beline baylap, Máspatshaǵa tayarlanıp, gúres jayına keldi, pesinge deyin qaradı. Máspatsha kelmedi, dáw asıǵıp, «bul ne taptı eken?» dep áste basıp ańlap, qulaǵın salıp tıńlap tas qorǵanǵa barıp qarasa, Máspatsha joq. Ot ornınday qazılǵan eki bedewdiń izin kórdi, qashıp ketkenin bildi. Hayran bolıp tursa, bes júz atlı Orazalı patsha bul da keldi. Ala atlı qapa bolıp, óziniń áskerin qoya berip, xannan tórt júz atlı qosshı alıp, Máspatshanıń keyninen quwmaǵa qayıp boladı.

Aqılı hayran boladı,
Ishi dártke toladı,
Máspatshanıń izinen,
Quwmaǵa qayıp boladı,
Bálent tawları pás bolıp,
Kúlmeydi waqtı xosh bolıp,
Máspatshanı quwmaǵa,
Atlandı deydi ala atlı,
Láshkerge bas bolıp,
Atqa taqtı sádepti,
Ayparshanıń jolında,
Júrek bawrı kábaptı,

Sol waqıtta ala atlı,
 Patshadan alıp juwaptı,
 Toltırıp sadaq buwadı,
 Kewlin qızğa buradı,
 Máspatshanı quwadı,
 Taw-taslarda turmas páti,
 Jawdı basqan saltanatı,
 Máspatshanıń keynine,
 Sapar etti ala atlı,
 Bedewdi jolğa saladı:
 Izin quwıp Máspatshanıń,
 Ala atlı segbir qıladı,
 Talqan etip tawları,
 Hár jerge jeter pármanı,
 Denesine sıymaydı,
 Kókireginde ármanı,
 Basına kúnler tuwadı,
 Ala attıń terleri,
 Jerdiń betin juwadı,
 Kún yarım kún quwsa da,
 Jete almay hayran boladı,
 Úsh kún tamam quwadı,
 Jete almay hayran boladı,
 Tórt kún júzi tuwǵanda,
 Tórt júz atlı qalmaqtıń,
 Úsh júzi qaldı boldırıp,
 Júzi joldas boladı,
 Bes kúnnıń júzi tolganda,
 Júz atlı qalmaqtan,
 Ellisi joldas boladı,
 Altılanshı kúnde,
 Tánha ózi quwadı,
 Atı shapqan tawdıń qıyaǵı
 Tasqa tiyse qızadı,
 Ala atınıń ayaǵı,
 Tas tóbege alıptı,
 Qayshılap eki qulaǵın,
 Attıń jonı qızǵan soń,
 Pármanlap urdı tuyaǵın,

Tarttı jerlerdiń tanabın,
 Aldına qarap eleslep,
 Tarttı maydan alabın,
 Oq jılanday jılıslap,
 Kerip taslap qádemin,
 Ílgal etti jániwar,
 Ayparshanıń jolında,
 Sarp etip táninde janın,
 Hayran bolıp ala atlı,
 Tabalmay izlep qandarın,
 At juplıgın dúzedi,
 Jetilenshi kúnde,
 Say súyegi qızadı,
 Tuyagı tiygen taslardı,
 Talqan etip buzadı,
 Kerip taslap ayağın,
 Quwday moynın sozadı,
 Tınısh tappay ayağı,
 Tebingisi tozadı,
 Kórine me dep qarası,
 Ján-jaqqa moynın sozadı,
 Suwlıqqa taslap urınıp,
 Jiber dep suwlıq úzedi,
 Ushqan quslardan ozadı,
 Segizinshi kúnde,
 Kerip bawrın jazadı,
 Góne terden ayıgıp,
 Shıqtı terler tazadan,
 Jay tasınday jaynadı,
 Gáwharday kózi jaynadı,
 Tulpar eken dáw atı,
 Jilwa taslap oynadı,
 Ílgal etip maydanda,
 Segiz kún segbir qıladı
 Shashırıp kúnler shıgadı,
 Ala atı kúnge jaradı,
 Aldına dáw qarasa,
 Bağınıń gúli solıptı,
 Bolmas isler bolıptı,

Uzaq segbirge shıdamay,
 Máspatshağa ere almay,
 Sandal atı boldırıp,
 Ayparshaday ayımı,
 Adasıp tawda qalıptı,
 At shawıp tawdıń pástine,
 Shıdamay joldıń dástine,
 Oyanadı Ayparsha,
 Ala atlı qalmaqtıń,
 Lalawlağan sestine...
 Qalıptı deydi sarsañğa,
 Máspatshağa ere almay,
 Qalğan eken maydanda,
 Ala atlı qalmaq sestine,
 Oyanadı Ayparsha,
 Ján-jaqqa serlep qarasa,
 Biyikligi ğaw eken,
 Adamnıń belli jawı eken,
 Adasqan jeri Ayparsha,
 Tarnalı degen taw eken,
 Qara shashın taraydı,
 Kóziniń jasın bulaydı,
 Jol tabalmay Ayparsha,
 Tawğa qarap jılaydı,
 — Bár haqdur tuwrı dinimiz,
 Qaldım joldı tabalmay,
 Jolğa sal Yusup-Ziliyx,
 Gúmandı basımnıń sawı,
 Qalmadı qalmaqtıń jawı,
 Jol tappay sende adastım,
 Jolğa sal Tarnalı tawı,
 Aq júzimde bardı qal,
 Qaldı talanda dúnıya mal,
 Árman menen men adastım,
 Patpa pirimiz jolğa sal,
 Ğarğa bar ma, zağlar bar ma,
 Atıń xalıqqa málim Tarna,
 Ayparsha sende adastı,

Sizlerden biyik taw bar ma,
 Sol sózlerdi bir aytıp,
 Nalis qıldı Ayparsha,
 Baylağan belge potası,
 Qollamadı Ayparshanı,
 Sıyınğan ata-babası,
 Bálent biyik atawdıń tası,
 Ayra tústi joldası,
 Jılay berdi Ayparsha,
 Qabil bolmay kóz jası,
 Jılap tursa tawlarda,
 Keldi qasına ala atlı,
 Qayırılmadı Ayparshağa,
 Óte berdi lalawlap,
 Máspatshanı quwadı,
 Sol waqıtta Máspatsha,
 Toǵız kún segbir qıladı,
 Atlarǵa terler qatadı,
 Maydanda ılǵal etedi,
 Mezgilli jegen ot-jem joq,
 On qamshını urǵanda,
 Astındaǵı Májnún at,
 Omırawın kóterip,
 Zorǵa-zorǵa jortadı,
 Narday beli búgildi,
 Qanlı jas kózden tógildi,
 Mezgilli jegen ot-jem joq,
 Kótere almay omırawın,
 Qıyaq tastıń ústine,
 Pardaқ taslap jıǵıldı,
 Óte almay Tarnanıń tawın,
 Kerip jazalmay omırawın,
 Mezgilli jegen ot-jem joq,
 Alǵa basıp júre almay,
 Omırawın kótere almay,
 Dármanı qurıp deneden,
 Hayran boldı Máspatsha,
 Ornınan atı tura almay,
 Murat-maqseti bolmadı,

Keyninen dushpan qalmaq,
 Dármanı ketip joninan,
 At jayınan turalmaq,
 Tura almasın bileği,
 Aqlı hayran boladı,
 Attıń jalın taradı,
 Aq nayzaǵa súyenip,
 Shar tárepke qaradı.

Máspatsha attıń tura almaslıǵın bildi, júzleri gúldey soldı. Júregi suwladı, at basınday som júrek, sarayında tuwladı. Enaǵardıń qalmaǵı, ólgenshe bunı awladı. Máspatsha attı qoya berip, bálent tawdıń ústine juwırıp shıǵıp, ján-jaqtı qaradı. Ala atlı qalmaq jaqın kelgen eken. Onı kórip sarı jayın qolǵa alıp, bir tawdıń basına juwırıp shıqtı, ala atlı qalmaq qasına kele almadı. Sarı jayın qolǵa alıp, ol da bir tawdıń basına juwırıp shıqtı.

Ekewi bir-birine oq attı, bir-birine kár etpedi, bir máhál Máspatshanıń qolına oq ilinbedi. Payqas etip qarasa, oǵı tawsılǵan eken. Máspatsha atarǵa oq tabalmaq. Qasharǵa jol tabalmaq, basına kún tuwdı. Ol turıp qıyal etti, bul qalmaq sıyrımdı alsa, oǵımın tawsılǵanın bilse, álbette, bolsa da bolmasa da ólemen, denemde jan barında sawıtlarımdı sheshsem, jalań ayaq, taqıyashań, kóylekshen bolıp alsam, qılıshtı qolıma alsam, dáwdıń keynine tússem, keyninen jetsem, jaǵasınan alsam, jambas salsam, ya ótirsem, ya ólsem, degen qıyal payda boldı. Sol islerdi bárjaylap, qılıshın qolına alıp, haq dep dáwdıń keynine tústi.

Ala atlı qalmaq hiyleker adam edi, tawdı aylanıp kelip qashtı, bir kún quwdı, jete almadı. Máspatsha harıdı, ayaǵın tasqa aldırđı. Belden mádet, dizden quwat ketti. Batır ornınan tura almadı.

Ala atlı qalmaq Máspatshanıń jıǵılǵanın kórđi, sadaǵında jeti oq bar edi, jeti jaǵınan baylap attı, qalmaq qasına barmaǵa qorıqtı, ózi turıp qıyal etti. «Maǵan keregi Ayparsha goy, onı alıp erterek ketkenim jaqsı bolar» — deydi. Májnún attıń qasına kelip, attı ornınan turǵızıp, jaw-jaraǵın bóktergige bánt etip, attı qosarǵa alıp, kelgen izi menen qayta berdi...

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Ábdikerim bay ne ushın qapa edi?
2. Ábdikerim bay qanday tús kóredi?
3. Bay jolbarıstıń ústinen qalay jeńiske erisedi?
4. Shardene babanıń Máspatsha menen Ayparshağa ótirik sózler aytıwınıń sebebi neden edi?
5. Ala atlı Alańgasar dáw Máspatsha menen Ayparshanı ne ushın quwadi?
6. Máspatsha Ala atlı qalmaqtıń oǵınan qalayınsha jaradar boldı?
7. Dástandaǵı Shardene baba, Orazalı xan, Alańgasar dáw qanday niyettegi adamlar dep oylaysız?
8. Dástandı oqıp, syujetlik mazmunı tiykarında shıǵarma jumısın jazıń.

ÁDEBIYAT TEORIYASÍNAN MAǒLÍWMAT

Lirikalıq hám liro-epikalıq janrlar haqqında túsiniq

Ádebiyat shıǵarmaları epikalıq tır, lirikalıq tır, dramalıq tır dep úlken úsh túрге bólinedi. Ózimizge tanıs shıǵarmalardıń mazmunına, súwretlew usıllarına tallaw jasap qarasaq, ádebiyattıń bul tiykarǵı tekleriniń arasındaǵı ayırmashılıqlardı ayqın kóriwimiz múmkin.

Ádebiyat shıǵarmaları usınday úsh úlken tekke bólinedi degende, mına nárseni esapqa alıw kerek: usılayınsha bóliw eń xarakterli, shıǵarmanıń eń uqsas belgileriniń birligine tiykarlanıp, bólinedi hám bir shıǵarmanıń tiykarınan joqarıda ayılǵan belgilerdiń qaysısına tuwrı keletuǵına qaray epikalıq, lirikalıq yaki dramalıq shıǵarmalar dep ataladı. Epikalıq, lirikalıq hám dramalıq shıǵarmalardıń bir túrinde onıń basqa túrleriniń de aralasıp keliwi tolıq múmkin nárese.

Epikalıq tır. Adam xarakterin meylinshe keń ashıp bere tuǵın, turmıs shınlıǵın hár tárepleme súwretleytuǵın ádebiyattıń belgili bir túri bolıp buǵan eposlardı (dástanlardı) kirgizemiz. Epos — grek sózi, bizińshe bayanlaw, ángimelew degen mánini bildiredi. L.I. Timofeev epos degen sózdi eki túrli mánide túsindiredi. Tariyxıy-ádebiy mánisinde epos xalıqtıń poemaları menen ertekleri (áyyemgi epos: rus xalıq

eposları t.b.) Al teoriyalıq mánsi jaǵınan epos — adam xarakterlerin hárekette súwretleytuǵın keń kólemlı shıǵarma. Eposta adam óziniń basınan keshirgen waqıyalarınıń ishinde súwretlenedi de, onıń sırı menen sıpatı tolıq ashıladı.

Joqarıdaǵı pikirge tolıq qosılıwǵa boladı, óytkeni epos degende biz eń aldı menen xalıqtıń dástanların kóz aldımızǵa keltiremiz. Kórkem ádebiyattıń kólemlı hám qospalı túri sıpatında epos óz tariyxın uzaq dáwirlerden aladı. Qaysı xalıq bolmasın óziniń ertedeǵı dáwirinde óz tariyxında belgili iz qaldırǵan áhmiyetli waqıyalardı awızdan-awızǵa túsirmey, áwladtan-áwladqa jetkergen shıǵarmaları bar desek bunıń eń kólemlisi — eposlar. Liro-epikalıq shıǵarmalar degenimiz — turmıstı epikalıq hám lirikalıq usıllardı birlikte qollanıwı menen qosıq formasında súwretleytuǵın shıǵarmalar.

Solay etip, biz lirikalıq hám liro-epikalıq janrlardı folklor materialları tiykarında qarastıratuǵın bolsaq, folklordı, sonıń ishinde qaraqalpaq folklorın pútini menen úlken eki tarawǵa poeziya hám proza tarawına bólemiz. Poeziya hám proza tarawların mayda janrlarǵa bolıwdı ańsatlastırıw maqsetinde olardı lirikalıq hám epikalıq janr dep ekige bólip alıp, olardıń hárqaysısına tán bolǵan janrlardı kirgizemiz:

1. Lirikalıq janrlarǵa: a) qosıqlar; á) aytımlar; b) aytıs; d) naqıl-maqallar; e) jumbaqlar; f) jańıltıshlar.

2. Epikalıq janrlarǵa: a) dástanlar, á) ertekler, b) tolgawlar; d) ańızlar, ráwiyatlar, ápsanalar; g) anekdotlar (kúldirgi áńgimeler); ǵ) sheshenlik sózler kiredi. Lirikalıq hám epikalıq janrlarǵa kiretuǵın janrlardıń eń tiykarǵıları usılar. Usı janrlar óz ishinde birneshe túrlerge bólinedi. Olardı ózgesheliklerine qaray ayırıp qaraymız hám olardıń ishki túrlerge bóliniwın tómendegishe belgileymiz. Mısalı, lirikalıq janrǵa kiretuǵın qosıqlar janrın alıp qarayıq. Bul janrdıń ozi tematikasına baylanıslı birneshe túrlerge bólinedi, hátte ol túrlerdiń ózi de óz ishinde kishkene túrlerdi payda etiwı múmkin.

Qosıqlar janrın tematikalıq jaqtan: 1) muhabbat qosıqları; 2) dástúr qosıqları (máwsim qosıqları, háwjar, bet ashar, joqlaw hám taǵı basqalar); 3) balalar qosıqları «túlkishek», «Ayuqlash», «Áwelemen-dúwelemen», 4) besik jırı; 5) tuwǵan

jer haqqında qosıqlar; 6) aqıl-násiyat qosıqları; 7) yumor-satiralıq qosıqlar; 8) arnaw qosıqları; 9) tematikası boyınsha hár túrli bolğan házirgi dáwir qosıqları; 10) tariyxıy qosıqlar.

Folklordağı epikalıq janlardıń biri dástanlar bolatuǵın bolsa, olar óz ishinde qaharmanlıq, tariyxıy, liro-epikalıq hám sociallıq-turmıs máselelerin sóz etetuǵın dástanlar bolıp bólinedi.

Qaharmanlıq dástanlarda batırlıq, el qorgaw, sırtqı dushpanǵa qarsı gúres, xalıq ómirine zıyan tiygizetuǵın basqa da hár túrli nárselerge qarsı atlanıs tiykarǵı tema sıpatında sóz etilip, turmıstıń basqa hádiyseleri usı tiykarǵı temanı tolıqtırıw ushın sóz etiledi. Bul dástanlarda kóbirek qaharmanlardıń batırlıǵın, kúshin, urıstaǵı erligin, qullası dástan qaharmanınıń batırlıǵı, kúshi kóbirek kórinetuǵın waqıyalardı súwretlewge úlken orın beriledi. Dástan qaharmanlarınıń jolı da uzaq hám qıyın («altı ayshılıq jolı bar, úsh ayshılıq shóli bar»), gúresetuǵın jawı da kóp hám shekten tıs qáwipli (qırq mıń lášker, dáwler) bolıp keledi. Batır usı qıyın jollardı ótiwi, usı kóp hám qáwipli jawdı jeńiwi kerek. Usıǵan baylanıslı qaharmanlıq dástanlarda joqarıda aytqanıımızday batırlıqtı súwretlewge, úlken kewil bólinedi, batırlarǵa járdemshi retinde «áwliye», «pir» sıyaqlı qıyalıy kúshler, qırq kúnshilik joldı bir kúnde alatuǵın, qırq gez ordan atlap ótetuǵın tulpar atlar, tábiyiy bolmaǵan asıra súwretlewler, «otqa salsa kúymew, suwǵa salsa batpaw, qılısh kespew, oq ótpew» sıyaqlı belgiler qaharmanlıq dástanlarda kóbirek orın aladı. Mısalı, «Alpamıs», «Qoblan», «Qırq qız», «Sháryar», «Edige», «Bozuǵlan» dástanlarında qaharmanlıq belgiler júdá kóplep ushırasadı.

Liro-epikalıq dástanlardıń tiykarǵı syujetlik baǵıtın muhabbat máselesi dúzedi. Usıǵan baylanıslı bir-birin súyiwshi jaslardıń názik muhabbat sezimlerin (usıǵan baylanıslı saǵınısh, ayralıq, quwanış sezimlerin), olardıń psixologiyasın ishki dúnyasın súwretlew, shın muhabbattı ádiwlew birinshi jobada turadı.

XIX ÁSIRDEGI QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍNA SÍPATLAMA

XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatı — ádebiyat tariyxında jańa basqısh sıpatında. Qaraqalpaq xalqı óziniń kóp ásirlik awız-eki hám jazba ádebiyatına iye. Sonıń ishinde, XIX ásir jazba ádebiyatı ayrıqsha orın tutadı.

Bul ásirge kelip tuwısqan ózbek ádebiyatında Muqimiy, Furqat, qazaq ádebiyatında Abay, Altınсарin, túrkmen ádebiyatında Maqtımqulı, Kemine hám t.b. shayırlar Shıǵıs elleriniń kópshiligine jaqınnan tanılǵan bolsa, qaraqalpaq ádebiyatında Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq hám Ótеш sıyaqlı kórkem sóz sheberleri ósip jetilisip, xalqımızǵa keńnen málim boldı. Usı sóz sheberlerine shekemgi XIV — XVIII ásirlerde Soppaslı Sıpıra jıraw, Asan qayǵı, Dospanbet jıraw, Múyten jıraw, Jiyen jıraw sıyaqlı shayır hám jırawlardıń shıǵarmaları XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatınıń qalıplesiwine tiykar jarattı.

XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatında poeziya janrı jetekshilik etiw menen birge jazba ádebiyattıń dástúrleri tereńlesti. Erte dáwirlerden kiyatırǵan qaraqalpaq xalqınıń bay awızeki dóretpeleri menen qońsilas túrkiy tilles xalıqlardıń folklorlıq miyrasları hám Shıǵıs ádebiyatınıń bay úlgileri XIX ásirdegi qaraqalpaq shayırlarınıń poeziyalıq shıǵarmalarınıń janrlıq hám ideya-tematikalıq jaqtan hár tárepleme bayıp barıwına unamlı tásir jasadı.

XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatınıń tiykarǵı forması jazba ádebiyat bolǵanı menen xalıq arasında folklorlıq shıǵarmalardıń dóretiliwi dawam etti. Jańa dáwirge, onıń tariyxıy jaǵdaylarına baylanıslı ańızlar, qısqa ángimeler, naqılmaqallar, xalıq qosıqları hám t.b. awızeki ádebiyat úlgileri dóretilip otırdı. Sonday-aq, muzıka mádeniyatınıń wákilleri bolǵan jıraw, baqsılardıń repertuarında dástan, terme-tolǵawlardıń jırlanıwı, jańasha tús alıp bayıp barıwı dawam etti.

XIX ásirdegi qaraqalpaq poeziyasınıń jazba ádebiyatlıq ózgesheligin sıpatlap beriwshi belgiler: birinshiden, shıǵarmasınıń súwretlew obykti, mazmunı, kóteretuǵın máselesi hám ideyası boyınsha tutas bir xalıqqa tiyisli bolıwı; ekinshiden, XIX ásirdegi xalıq turmısınıń ózi, sol ásirdegi tariyxıy,

ekonomikalıq hám mádeniy ómiriniń ózek etip alınıwınan ibarat boldı.

Solay etip, qaraqalpaq xalqınıń bir jerge jámlesiwı, tıǵız qarım-qatnastı keltirip shıǵardı hám bir ekonomikalıq mádeniy turmıs penen jasawı jaǵdayın tereńlestirdi. Xalıqtıń sociallıq teńlikke umtılwı menen birge, qısımǵa qarsı gúresleri, milliy ǵárezsizlikke, birlikke umtılwı tilegi kem-kemnen keńeyip hám tereńlesip bardı. Bul jaǵday qaraqalpaq jazba ádebiyatında, ásirese XIX ásirdegi shayırlardıń shıǵarmalarınıń mazmunında sociallıq teńlik, milliy ǵárezsizlik sıyaqlı tutas xalıqlıq máselelerdiń sáwleleniwın payda etti.

Álbette, xalıq awızeki dóretpeleri de, tiykarınan, bir tutas xalıqtıń mádeniy miyrasları bolıp esaplanadı. Degen menen, olardıń ayırımında: mısalı, xalıq dástanlarında, tariyxıy jırlar menen tolǵawlardıń mazmunında belgili bir ruw hám qáwimlerdiń yamasa hár qıylı dáwirlerdegi belgili bir qáwimlik birlespelerdiń sociallıq turmıs tárizi, jasaw jaǵdayı, oy-pikirleri menen kózqarasları tutas alıp súwretlenedi. Biraq, kótergen máseleleri basqa da ruw-qáwimlerdiń mápine sáykes kelgenlikten, keyin ala olar jámleskende qalıplesken tutas xalıqqa tiyisli bolıp ketken. Mısalı, «Alpamıs» dástanı qońırat qáwiminiń, «Qoblan» dástanı qıpshaq qáwiminiń, jáne basqa da dástanlar noǵaylı awqamınıń tiykarında dóretilgen.

Sonlıqtan da, usı ruw yaki qáwimler óz aldına xalıq bolıp qalıpleskende, olarda kópshilik dástanlar ushırasıp otıradı hám sol xalıqlardıń ortaqlıq folklorlıq baylıǵı bolıp esaplanadı.

Bul jaǵday qaraqalpaq ádebiyatınıń dáslepki wákilleri esaplanǵan Soppaslı Sıpıra jıraw, Jiyrenshe sheshen, Asan qayǵı, Dospanbet jıraw hám t.b. shayırlardıń dóretiwshiligine de tiyisli. Olar XIV — XVI ásirlerde Noǵaylı dáwirinde jasaǵanlıqtan, olardıń shıǵarmaları da qaraqalpaq, qazaq, noǵay xalıqlarınıń ádebiyatları ushın teńdey esaplanadı.

Al, XVIII ásirdegi Jiyen jırawdıń hám XIX ásirdegi Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh hám h.t.b. shayırlardıń dóretpeleri qaraqalpaq xalqınıń rawajlanıw dáwirine tuwra kelgenlikten hám usı tutas xalıqtıń ómirine tiyisli máselelerdi kótergenlikten belgili dárejede folklorlıq miyraslardan

ayrılıp turadı. Olar xalıq qalıplesken dáwirdegi ádebiyattıń wákılleri bolǵanlıqtan, belgili bir xalıqtıń, ádebiyattıń wákılleri bolıp tariyxqa kirgen.

Sonday-aq, awızeki ádebiyattıń ertek yaki basqa da úlgi-lerinde ruw yamasa qáwimlerdiń mákan jayı ayılmaydı.

Mısalı, kópshilik erteklerde: «Bir bar eken, bir joq eken, buringı ótken zamanda bir adam bolǵan eken», dep baslanıp kete beredi. Al, qaraqalpaq shayırlarınıń shıǵarmalarında ózleri shayırlıq etken jerleri hám sol jerde jasawshı xalıqtıń atı, turmısı, tilek-ármanları sóz etiledi.

Mısalı, XVIII ásirdegi qaraqalpaq shayırı Jiyen jıraw óziniń «Posqan el» poemasında xalıqtıń Túrktannan Aral jaǵalawına qaray posıp kóshiwin:

Ata jurtı Túrktan,
Onda da payan etpedi... —

dep súwretlese, XIX ásirdegi qaraqalpaq shayırı Kúnxoja Xorezm menen Túrktan qaraqalpaq xalqınıń qutlı qonısı, jaylawı, Watanı bolǵanlıǵın «Jaylawım» qosıǵında bılayınsha súwretleydi:

Ata jurтім Túrktannan kelgeli,
Ata-babam qonis basqan jaylawım...

Berdaq shayırdıń «Qaraqalpaq xalıq bolǵalı, xalıq ataǵın alǵalı» yamasa Omar shayırdıń «Qaraqalpaq qırq jola shabılǵan eken» degen qatarları hám usınday qatarlardıń XIX ásir qaraqalpaq shayırlarınıń shıǵarmalarında kóplep ushırasıwı, olardıń dóretpeleriniń tutas bir xalıqqa tiyisli ekenliginen derek beredi. Qaraqalpaq shayırları Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq dóretywshiligi ózleri jasaǵan dáwirde-aq, qońsılas, tuwısqan xalıqlarǵa, atap aytqanda, qazaq dalalarına, Túrktan, Samarqand, Buxara qalalarına, sonday-aq, túrkmenler arasına da keńnen taralıp belgili shayırlar sıpatında tanılǵan.

Mısalı, Ájiniyaz shayıır «Ellerim bardı» qosıǵında:

Ótirikti iras etip aytpaǵan,
Tuwrı joldan bas ketse de qaytpaǵan.

Námáhremdi hasla joldas tutpağan.
Atı qaraqalpaq ellerim bardı.

— dep óz xalqın tanıstırıw menen birge:

Kóp jıllar awısıp eline kelgen,
Kim jaqsı, kim jaman parqını bilgen,
Kórgen, bilgenini aytıp sóylegen,
Qaraqalpaqtıń ádiwli Ziywarı bardı,

— degen qosıq qatarlarında óziniń sol xalıqtıń ádiwli shayırı ekenligin sóz etedi. Dástanlardagı Alpamıstı qońırat qáwiminiń, Qoblandı qıpshaq qáwiminiń wákili retinde tanıǵan bolsaq, «Ellerim bardı» qosıǵında bolsa Ájiniyazdı tek ózi shıqqan qońırat arısı, ashamaylı ruwınıń saqıw tiyresiniń wákili sıpatında ǵana emes, al tutas qaraqalpaq xalqınıń shayırı sıpatında tanıymız. Usı mısallardıń ózinen-aq, XIX ásir qaraqalpaq poeziyasınıń jazba ádebiyatınıń belgisi, onıń tutas xalıqqa tiyisli ekenligin anıq seziwge boladı.

Qaraqalpaq poeziyasınıń, jazba ádebiyattıń ózine tán taǵı bir tiykarǵı belgisi—onda jeke pikirlerdiń folklorǵa qaraǵanda birqansha ótkir hám ashıq qoyılıwı, kózqaraslardıń ayqın súwretleniwi bolıp tabıladı. Bunnan folklordıń sociallıq mazmunı biykarlanbaydı, kerisinshe folklorda kóbirek tuwrılıq, sadıqlıq, mártlik, ádillik, qayırqomlıq, miyrimlilik, hadallıq, hám t.b. adamgershiliktiń hasil sıpatları ádiwlenip, olarǵa qarsı ótirik aytıw, insapsızlıq, satqınlıq, jalaxorlıq, qorqaqlıq, ádilsizlik, jawızlıq, sıqmarlıq t.b. adamgershilikke jat nárseler jek kóriwshilik penen súwretlenedi. Usı arqalı folklorlıq penen shıǵarmalarda xalıqtıń tiykarǵı jámiyetlik turmısqa bolǵan kózqarası bayan etilip, sociallıq áhmiyetke iye boladı.

Al, jazba ádebiyatta, tiykarınan alǵanda qaraqalpaq poeziyasında, onıń kórneкли wákileri Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq hám basqa da shayırlardıń shıǵarmalarında bolsa bir-birine qarama-qarsı bolǵan toparlardıń ádillik jolında júrgizgen gúresleri tariyxıy shınlıqqa saykes ashıq jırlanǵanlıǵın kóremiz. Folklorlıq shıǵarmalarda bolsa xalıq qádirlegen adamlardagı insanıylıq pazıyletler yaki bolmasa xalıqta jerkenish sezimlerin payda etken adamgershilikke jat is-háreketler xalıqlıq kózqaraslar tiykarında bahalanıp otırǵan.

XIX ásir qaraqalpaq poeziyasında jazba ádebiyatlıq belgilerdiń tereńlesiwın kórsetetuǵın taǵı bir jaǵday—bul qosıq dóretiwshi arnawlı adamlardıń, avtorlardıń yaǵnıy shayırlardıń payda bolıwı. Sebebi, bunnan burınǵı ádebiyat úlgilerinde jırawlardıń mısasında ádebiyattıń da, muzıka mádeniyatınıń da bir adamda jámlengenligin baqlasaq, XIX ásirde jıraw menen baqsıǵa muzıka mádeniyatın dóretiwshi yaqı taratıwshı, al shayırga ádebiyattı dóretiwshi xızmetiniń júklengenligin kóremiz.

Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq shayırlar — zamanınıń belgili baqsıları. Olar baqsıshılıq ónerdi jaqsı iyelegen adamlar bolsa da, xalıqqa shayır sıpatında tanılǵan. Sonlıqtan da, XIX ásirde belgili birinshi shayırdı Kúnxojadan baslap qaraqalpaq ádebiyatında kórkem shıǵarmanıń avtorı shayır atı menen belgili. Sonıń menen birge XIX ásirdegi ádebiyattıń jazılıp qalǵanlıǵın belgileytuǵın Ájiniyaz hám Berdaq shayırlardıń miyraslarınıń ayırım qoljazbaları saqlanǵan. Bul jazba ádebiyattıń eń baslı belgisi bolıp tabıladı.

XIX ásirdegi qaraqalpaq shayırlarınıń óz shıǵarmaların jazıp shıǵarıwı, shıǵarmalarınıń ózleri tárepinen de ápiwayı xalıq tárepinen tarqalıwı, sonıń menen qatar qıssaxan hám kátipler kóbeytken qoljazbalar arqalı taqatılıwı bul dáwirdegi poeziyada jazba ádebiyat dástúrleriniń taǵı da tereńlesip, bekkem qalıplesiwinde úlken orındı iyeleydi.

XIX ásir shayırlarınıń óz shıǵarmaların jazıp qaldırǵanlıǵın dálilleytuǵın mısallar olardıń hárbiriniń shıǵarmasında jiyi gezlesedi. Mısalı:

Shayırlardıń **qálem alıp jazǵanı...**

(*Kúnxoja*)

Áline waraǵnı alıp, yad etip kim hámмесin,
Xat qılıp jazdım qaǵazǵa bul muxalles namasın,...
...Molla Erim, **sen oqıǵıl Ziywar dápterin....**

(*Ájiniyaz*)

Shayır edim **kózim kórgenin jazdım...**

(*Berdaq*)

Bizden burın neshe shayır bolǵandı,
Qaǵaz benen sózini xatqa salǵandı.

(*Ótesh*)

Shayırlar **qálem, dáwetin alsa,**
Meniń hásiretimdi **qaǵazǵa salsa,**
Keyingiler **oqıp tájiriybe alsa...**

(Omar)

Bunday mısallardı XIX ásirdeń aqırı hám XX ásirdeń basında jasaǵan Qulmurat, Sıdıq sıyaqlı basqa da shayırlardıń shıǵarmalarınan da kóplep tabıwımız múmkin.

Ájiniyaz hám Berdaq shayırlardıń qoljazbalarınıń xalıqtıń arasınan tabılıwı, máselen, Berdaqtıń «Shejire», «Xorezm» shıǵarmalarınıń, Ájiniyazdıń qazaqtıń aqın qızı Meńesh penen, Qulimbet shayırdıń qazaq aqını Ábiwbákir menen xat arqalı aytıslarınıń baspasózde basılıwı XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń jazba ádebiyatlıq dástúrin jáne de bayıtađı.

KÚNXOJA IBRAYÍM ULÍ

(1799 — 1880)

Shayırdıń ómiri tuwralı maǵlıwmatlar bizge izbe-iz kelip jetpegen.

Burın baspasózdeń bolmaǵanlıǵı sebepli shayırdıń ómiri haqqında heshqanday jazba dereklerdeń qalmawı ádewir qıyınshılıq tuwdırağı. Sonlıqtan da, shayırdıń óz shıǵarmalarında ushırasatuǵın, sonday-aq, xalıq yadında saqlanıp kiyatırǵan maǵlıwmatlar dı belgili tariyxıy faktler menen salıstıra otırıp, olardıń ómirbayanın tiklewge tuwra keledi.

Shayırdıń ómirine tiyisli tiykarǵı maǵlıwmatlar onıń «Jaylawım», «Ólim», «Ármanda», «Qashan kórerimen». «Kún qayda», «Shalqıp maqsetli jerge bara almay», «Bolar ma eken», «Meniń balam», «Umitpaspan», «Balam ólgende», «Jarımadım», «Ne boldım», «Sazan-aw», «Yarım qal endi», «Shaǵalalı kóldey shalqımay», «Qızıl qum», «Kim biler», «Kórinbey» sıyaqlı qosıqlarında jámlengen. Shayırdıń ómiri tuwralı biraz bahalı maǵlıwmatlar Berdaq hám Ótеш shayırlardıń shıǵarmalarında ushırasadı. Sonıń menen birge,

shayırdın tikkeley áwladlarınan jazıp alıngan maǵlıwmatlar da bahalı maǵlıwmat beredi.

Mine, usınday maǵlıwmatlardın barlıǵın óz ara salıstıra otırıp izertlew hám shayırdın qosıqlarında ushırasatuǵın tariyxıy waqıyalar menen baylanıstırıp úyreniw shayırdın ómirbayanın tiklewge múmkinshilik beredi.

Usınday maǵlıwmatlar boyınsha Kúnxoja Ibrayım ulı 1799-jılı tuwılıp, 1880-jılı qaytıs bolǵan. Shańaraǵınıń kútá jarlı bolıwına baylanıslı awıllıq mediresedegi oqıwın ata-anası bar waqıtta-aq taslap, bala gezinen baslap kisi esiginde jallanıp miynet ete baslaǵan.

Shayırdın ata-anası erterek qaytıs bolǵan. Bunı onıń qosıqlarındaǵı «Atam óldi ráhatimdi kóre almay», «Anadan jetim qalıppan, qańǵırıp jetim bolıppan» degen qatarlar ayqın kórsetedi.

Usılayınsha jarlılıqtıń ústine jetimlik azabı, shańaraq mashqalası qosılıp shayır hár tárepleme turmıs qısqısına ushıraydı. Onıń «Ólim» qosıǵındaǵı:

Zar jılap otırǵan úyimniń ishi,
Eki ul bala bar ózimnen kishi, —

degen qatarlarǵa hám shayırdın sońǵı áwladlarınıń bergen maǵlıwmatlarına qaraǵanda Kúnxoja, Ayxoja, Nurxoja degen eki inisi menen jetim qaladı. Bolajaq shayır ómiriniń aqırına shekem qaraqalpaq jarlılarınıń biri bolıp, awır turmıs keshiredi. Usı awır turmıs onıń mektebi bolıp onıń, ómir haqqındaǵı biliminiń de, dúnyaǵa kózqarasınıń da qalıplesiw deregi boladı. Ol balıqshılıq etedi, kisi esiginde jallanadı, pútkil Xorezm oypatın, qazaq dalaların gezip sergizdanlıqta ómir keshiredi. Qızılqumlarda qoy baǵadı, biraq ómir boyı ya isher tamaqqa, ya kiyer kiyimge jalshımaydı.

Shayır óziniń kambaǵallıq jaǵdayı tuwralı qosıqlarında:

Bul dúnyaǵa shıqqan menen,
Jarımadım, jalshımadım...
Balalarım otır jalańash,
Kúyik penen aǵardı shash...
Joqshılıqtan ketti esim,
Shıǵıp dúnyaǵa ne kórdim?

«Bir jarımay ómirim bolıp tur ada» — dep qayta-qayta eskertedi. Kópshilik jarlılar sıyaqlı Kúnxoja da óz elinde hám basqa qonısı ellerde de kúnlikshilik etip baylardıń malın baqsa da bir jalshıp ómir süre almağanlıgın jırlaydı. Onıń «Kún qayda?» qosıgındağı:

Ordıq oraq, shaptıq otın, qazdıq jap,
Terdik masaq, iynimizge saldıq qap,
Jas ómirler güldey solıp, boldıq sap,
Bul júristen endi bizge kún qayda? —

yamasa, «Qashan kórermen?» qosıgındağı:

On jıl boldı elden kettim,
Xiywada xızmet ettim,
Eldi sağınıp zar ettim,
Xalqımdı qashan kórermen? —

degen qatarlarında kúnlikshilik etip kórgen azap-aqıretlerin, óz eline jete almay qıynalğanların ayqın sáwlelendiredi.

Shayır ataqlı baqsı da bolğan, biraq baqsıshılıq onıń turmısın az da bolsa jaqsılawğa emes, qayta awırlastırırwğa hám quwǵınǵa ushırarına sebepshi bolğan.

JAYLAWİM

Ata jurtım Túrktannan kelgeli,
Ata-babam qonıs basqan jaylawım
Anadan tuwǵalı esim bilgeli,
Oynap qatar ósken qalıń, jaylawım.

Kún boyına bayır etip turaqlı,
Men ketermen árman bilen jıraqlı,
Qamıs orıp altaw-jetew oraqlı,
Teristöbe, Uzınqayır, jaylawım.

Ólim xabarınan kelmegey saza,
Endi aytayın sózdi amanlıq taza,
Erjan ataw menen shıǵısı Írza,
Teñizlerden awqat etken, jaylawım.

Balıq awlap, Toqtas, Mantıq boyınan,
Balıq shanshıp jazda júrgen oyınan,
Shanshıp saylap júrip jayın moynınan,
Ata-babam awqat etken, jaylawım.

Alasat tabılsa barlıq el kósher,
Kóbeyip tur aramızda qan isher,
Jetim jılap, ılaq mańırap kún kesher,
Árman bilen júrermen be, jaylawım?

Jaylawım Jalayır, kópir hám bóget,
Suw keler me degen bizde bar úmit,
Shaqaq urar aqır bir kún qız-jigit,
Árman bilen qayǵıda ósken, jaylawım.

Áwel-há óskenim Kókózek boyı,
Adamnıń jeter me shuǵılǵa oyı,
Puqaranıń taymaǵaylar tap-kúyi,
Árman bilen ósken arzıw, jaylawım.

Bekban shaǵıl, Jańa suwdıń boyları,
Sharqırawıq, «Múyten bóget» jayları,
Jayılǵan baylardıń sansız qoyları,
Kózime totıya júrgen, jaylawım.

Kólsaǵa, Ayırsha, Terbenbes teńiz,
Ásirese Ayırshada óskenbiz,
Birikkende kókeylerin keskenbiz,
Árman bilen ayra túsken, jaylawım.

Jaylawım jay edi málim hámmege,
Quda baxıt bermedi me bizlerge,
Hásiretiniń daǵı endi júzlerge,
Árman bilen qalarmısań, jaylawım.

Shayırdıń ómiriniń kóbirek ótken jeri bul Aral teńizi boyları hám Terbenbes, Kókózek, Ayırsha, Jalayır sıyaqlı orınlar ekenligin biz onıń qosıqlarınan kóremiz. Onıń ákesi balıqshılıq penen shuǵıllanǵan, ózi de balıqshılıq, keyin jallanba jumıs islep kún keshirgen.

«Jaylawım» qosıǵındaǵı maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda Kúnxoja awılı, sonıń ishinde, shayırdın óziniń xojalıǵı kún kóriw tirishiliginiń jaǵdayına qaray kóship júrgenligi seziledi. Shayırdın qosıqlarındaǵı keltirilgen qatarlarǵa qaraǵanda, onıń kóbirek turaqlaǵan jeri Kókózek hám Ayırsha boyları bolıp esaplanadı. Biraq shayır bir jaǵınan talap izlep, joqshılıqtıń aydawında júrise, ekinshi tárepten qarsılasları tárepinen quwǵıńǵa ushırap, Xorezm oypatında, Qazaqstannıń kóp jerlerinde sergizdan bolǵan.

Kúnxojanıń «Jaylawım» hám basqa da qosıqlarında bayanlangan orınlardıń baxıtlı mákan, turaqlı jaylaw bola almaǵanlıǵı tilge alınadı hám ármanlı túrde ol jerler menen xoshlasıw sezimleri sáwlelendiriledi. Sonday-aq, shayır qansha awır turmısta jasaǵanına qaramastan, xalqının keleshek turmısınan úlken úmitler etip, sońǵı áwladlardıń «Shaqaq urar aqır bir kún qız-jigit», — degen qatarları arqalı olardıń baxıtlı turmısta jasaytuǵınlıǵına úlken isenim bildiredi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Shayırdın «Jaylawım» qosıǵınıń mazmunında qanday másele sóz etiledi?
2. Qosıqta shayırdın ómiri haqqında qanday maǵlıwmatlar bayanlangan?
3. «Jaylawım» qosıǵında shayırdın tuwılıp ósken jeri, ata-mákani haqqındaǵı sezimleri qalay bayanlangan?
4. Qosıqta qanday ataw hám jerdiń atamaları ushırasadı?

NEGE KEREK

1

Sayraǵan búlbúli bolmasa,
Ishi hawazǵa tolmasa,
Bárqulla jaynap turmasa,
Ashılǵan gúl nege kerek?

Sarqırap suwı aqpasa,
Ekken eginler qanbasa.
Waqtında tasıp tolmasa,
Aqqan suwlar nege kerek?

Uzaqтан kózge túspese,
Shamalı qattı espese,
Tóbesi bultqa tiymese,
Asqar tawlar nege kerek?

Jadırap jazı bolmasa,
Shuwaqlı kógal qılmasa,
Óz waqtında jawmasa,
Qara jamgır nege kerek?

Kórgen nárseni almasa,
Pátlenip qanat qaqpasa,
Joaq jerden ańdı tappasa,
Qarshıǵa qus nege kerek?

Qarasın úzip ketpese,
Artıqsha qarıw etpese,
Qashaq qoyanǵa jetpese,
Qayıń tazı nege kerek?

2

Ozalda tósin kermese,
Tańlap jemlerin jemese,
Bayraqtan ozıp kelmese,
Dal bedewler nege kerek?

Bellerin bekkem buwmasa,
Ótken óshlerdi quwmasa,
Anadan artıq tuwmasa,
Pasıq perzent nege kerek?

Boyı kún sayın óspese,
Dushpan kókeyin kespese,
Taymay gúreske túspese,
Qorqaq palwan nege kerek?

Xalıqtıń arın arlamasa,
Barı-joqtı barlamasa,
Ash hám toqqa qaramasa,
Awan basshı nege kerek?

Xalıqqa ádil bolmasa,
 Jılaǵandı jubatpasa,
 Xalıq tatqandı tatpasa,
 Taxt iyesi nege kerek?

Eki jaqtı teń kórmese,
 Tuwrı tórelik bermese,
 Ádillik penen sheshpese,
 Kátqudalar nege kerek?

Ashqa qayırı bolmasa,
 Mayǵa qarını tolmasa,
 Dúnyanıń júzin sholmasa,
 Asa baylıq nege kerek?

Dáryaday tolıp taspasa,
 Kún sayın kúshi aspasa,
 Eldi jawlardan baqpasa,
 Qurı batır nege kerek?

Ata-anasın kútpese,
 Aytqanlarına kónbese,
 Ata-anam demese,
 Jaman perzent nege kerek?

Kúndey kúlip jaynamasa,
 Búlbúl bolıp sayramasa,
 Quwanısıp oynamasa,
 Quw ómirler nege kerek?

Kúnxojanıń el hám xalıq haqqındaǵı kózqarasların «Nege kerek?», «El menen», «Kórermen», «Kerek maǵan» qosıqlarında ayqın sezemiz. Bul qosıqlarda shayırdıń el hám xalıq haqqındaǵı pikirleri menen sociallıq jaǵdayları bayan etiledi. «Nege kerek?» qosıǵınıń kiris bóliminde shayır qanday nárseni bolsa da maqtaw, onıń adam turmısınıń talabın qalay qanaatlandırırwǵa tiykarlanıwı kerek degen pikir di alǵa súredi. Shayır qosıqtıń tiykarǵı mazmunı etip, eldiń jaqtı kúnge shıǵıwı el qorǵaytuǵın perzenttiń, el

basqaratuġın basshınıń aldına qoyılatuġın talaptı sóz etedi. Eldiń jaqsı perzenti bolatuġın adam batır bolsın, hesh nárseden qorıqpay kún sayın ósip, belin bekkem buwsın, dushpanğa qarsı taysalmay güreske tússin, xalıqtıń kegin al-sın, eger bulardı isley almasa, ol eldiń hadal perzenti bola almaydı, — deydi shayır.

Shayır batırılıqtıń shárti tek kúshlilik dep qaramaydı. Al, sol kúsh hám er júreklilikti eldi jawdan qorgawğa jum-sawında dep túsindiredi.

Eldiń puqarası da, bayı da kátqudaları da, xanı da birge bolsın, birge oynap-kúlsin, bir-birine qol-qabıs tiygizsin, bas-shı bardı-joqtı barlap, ashtıń awhalına qarasin, xalıqtıń arın arlasın, taxt iyesi xalıqqa ádil bolsın, jılaġandı jubatsın, ashshı-dushshını xalıq penen birge kórsin, hárbir istiń aq-qarasın ayırıp, ádil buyırıq etsin, buni etpegen basshı «awan basshı» onday basshı da, kátquda da kerek emes, deydi shayır.

Shayır neni aytpasın, neni talap etip qoymasın, oylay-tuġını — xalıqtıń mápi. Qosıqta el-xalıq penen birge bolıwdı, el hám xalıqtıń mámleket táġdirindegi sheshiwshi ornı kórsetiwi, ádillikti qádirlewi hám ańsawı óz dáwiri ushın oġada áhmiyetli hám demokratiyalıq sıpatqa iye kózqaraslar bolıp esaplanadı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Qosıqtıń ideyalıq mazmunında shayır neni aytpaqshı boladı?
2. Shayır el-xalıq mápi ushın qanday adamlardıń bolıwın árman etedi?
3. Qosıqta el basqarıwshılarına qanday talap qoyıladı?
4. Qosıqtan shayırdıń qanday kózqarasın hám pikirlerin ańladıńız?
5. Qosıqtı yadlap alıń.

EL MENEN

...Birnesheler kiyip qamqa parshalar,
Altın menen toltırsa da arshalar,
Xalqıńdı sorasa zulım patshalar,
Qassap yańlı kúni kesher dar bilen.

Adamğa qas etip miyrimi kelmes,
Kim jaman, kim jaqsı parqını bilmes,
Jilasañ da kózdiñ jasını kórmes,
Patshañ jaman bolsa, kúniñ zar bilen.

Ulamağa kerek tuwrı sózlemek,
Haq jol menen sháriyattı gózlemek,
Xalıqtıñ oñarın bárha izlemek,
Baylanısıp túyin sheshiw el menen.

Bir-birewge tuwısqanlıq bermek qol,
Qara túnde sárdar bolıp tappaq jol,
Pitiw ushın udayına oñlı-sol,
Islew kerek barlıq jağın el menen.

Aspangá usharsañ, bolsa qanatıñ,
Shad bolarsañ, shadlı bolsa elatıñ,
Xalqıñ menen bolsa tilek-muratıñ,
Sapa súrseñ uzağına el menen.

Aldıñda jol baslar ağan hám bolsa,
Japtan tuwrı ağan sağan hám bolsa,
Ekseñ güliñ gumshalanıp solmasa,
Kewlim shadlanadı uzaq jıl bilen.

Opasız dúnyada ashılğan güller,
Qápestegi sayrap turğan búlbúller,
Dúnyadağı bağı-hárem shámenler,
Onıñ ráwishi, kórki el menen.

Atqa minip dañqın kókke jetirgen,
Qısımlıgın kúnnen-kúнге ótirgen,
Ózine jaqınnıñ isin pitirgen,
Olardıñ hám kúni kesher el menen.

Ǵáziyne tolısı altın-aqshanıñ,
Háwli-hárem, jáne bağı-baqshanıñ,
Xalıqtı sorağan xanıw-patshanıñ,
Shalqığanı ğarip-qáser el menen.

Máriwertten salınğan saray jaylardıń,
Aspandağı jaqtı juldız, aylardıń.
Malı kóp dúnyada muńsız baylardıń,
Shalqıwına sebep sorlı qul bilen.

Adamnıń kórkeyip adam bolmağı,
Kónildiń shadlanıp, shalqıp turmağı,
Kózge túsip ullı ataқ almağı,
Esiginde úyir-úyir mal bilen.

Xalıqtıń qatarda xalıq bolıwı,
Qarańgi túnektiń jariq bolıwı,
Kókirektiń shadlıqlarğa tolıwı,
Talap etse, hújim etse el bilen.

Dúnyağa biyqarar kelgenin bilmes,
Ya alıs, ya jaqın parqını bilmes,
Joldıń uzaqlıgın jigit bildirmes,
Sapar shekse jaqsı hadal dos bilen.

Jamanday qılıgın hárgiz baslamas,
Tariqqanda kóz jasların jaslamas
Ómirinshe ólmegenshe taslamas,
Joldas bolsań uzaq jolğa márt bilen.

Maqtımqulı Mágrip ótti dúnyadan,
Árman menen jollar salıp qıyadan,
Óte almay bógetsiz teńiz, dáryadan,
Ómirinshe kúni ótti zar bilen.

Men yıǵlarman kórip zamannıń túrin,
Bárha bayan etsem sózdiń kelerin,
Dushpanlarım jaydı óziniń zarın,
Kózim girewlendi bárha tın menen.

Men jılap kimlerge nalis etermen,
Bul dúnyada bul qápesti netermen?
Árman bilen dawalasıp ketermen,
Ólgenimshe ırzalasıp el menen.

Maqtımqulı Mágriptey aldındı bolja,
Ólgensoń alarsań tilińnen olja,
Qısqart sózdi sorı qaynağan, Kúnxoja,
Ólgenińshe xoshlasıp ket el menen.

Kúnxojanıń el-xalıq hám ádillik haqqındaǵı pikirleri onıń «El menen» dep atalatuǵın úlken kólemlı didaktikalıq qosıǵında ele de ayqın hám kúshli sezim menen bayan etilgen. Shayırdıń túsiniǵinshe barlıq nárseniń kórki — el, turmıstıń háreketke keltiriwshi kúshi el hám xalıq, dúnyadaǵı ashılǵan gúller de xalıqtıń dóretken nárseleri hám olar xalıq penen ǵana kózge kórkem kórinetúǵın nárseler, xalıqsız, elsiz jer kógermeydi, dúnya kórkem de bolmaydı. Merwertten salınǵan jaylar da, ǵáziynesi tolı altın aqshalar da, birewlerdiń kiyip júrgen qamqa-parshaları da, sandıq-sandıq altınları da, hawli-hárem baǵlar da xalıqtıń dóretkeni, xalıqtıń tapqanı, xalıqtıń mańlay teri.

Kúnxoja barlıq nárseni xalıq dóretti dew menen ǵana sheklenip qalmaydı. Barlıq adamlar xalıqtıń arqasınan kún kóredi, xalıq bolmasa xan hám patshalardan baslap oyına ne kelse sonı islep, xalıqqa qısım etip júrgen hámeldarlar da, malı kóp minsiz baylar da kún kóre almaydı. Olar ǵarip-qáser xalıqtıń miynetin jatıp ishıp shalqıydı, — dep keltiredi. Shayır el-xalıqtı, ádillikti qádirlew menen birge, eger de, xalqın soraytuǵın xan, hámeldarlar zalım bolsa, xalıqtıń kúni qayǵı menen ótedi deydi. Shayırdıń «El menen qosıǵınıń ahmiyetli ideyası, bul jaqsı keleshekke xalıqtıń birliginde, hámmeniń jám bolıp háreket etiwinde dep túsindiridi. Ol óz dóretpelerinde xalıqtı awır künge duwshar etip otırǵanlardıń kimler ekenligin túsindirip berdi. Xalıqqa óz ornın tereń túsiniwge, sanasın oyatıwǵa járdemlesti.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Qosıqtıń ideyalıq-tematikasında qanday pikirler bayanlanadı?
2. Qosıqtan shayırdıń qanday arız-ármanların añladıńız?
3. Shayırdıń keleshekke, jaqsı turmısqa bolǵan kózqarasları qaysı qatarlarda bayanlangan.

AQ QAMIS

Japırađıń sarğıshlanıp,
Kórinedi kózime,
Qayğı menen kóp qıynalıp,
Uqsataman ózime.

Japırađıń jasıl emes,
Sargayıptı hámmesi.
Boylarıń da bir teń emes,
Qaplap qayğı perdesi.

Kóp shóllepseń, suw ishinde,
Batıp-shúmip tursań da,
Qaltıraysań jel pesinde,
Sonsha tamır ursañ da.

Tamırınıń paydası az,
Berkispegen ılayğa,
Toqsan túsip, bolmadı jaz,
Biz ne qıldıq qudayğa?

Esken samal seni qozğap,
Qayıstırdı belinđi,
Ushıradı erjetpesten,
Gumshalanğan gúlinđi.

Qarap tursam, kelbetińe,
Sargaymağan jeriń joq,
Islerińdi oyğa alsam,
Jaqtıǵa shıǵar kúniń joq.

Qara berman qamis sen de,
Quwrama suw ishinde,
Sendey bolıp turman men de,
Kók tayǵaqtıń ústinde.

Shayırdıń «Aq qamis» qosıǵı allegoriyalıq súwretlew usılında jazılǵan. Bunday astarlap súwretlew usılın shayırdıń

«Qızıl qum», «Azıwlı», «Jaw torǵay» sıyaqlı shıǵarmalarında da ushıratamız. Bul shıǵarmalarda shayırdıń tuwılǵan jerge bolǵan súyiwshilik sezimlerin bayanlanadı. Qosıqtaǵı qamıs shayır ushın qádirli hám súyikli. Olardıń ayanıshlı taǵdiri qamıstı súwretlew arqalı ózi haqqında, miynetkesh xalıq ol haqqında sóz etedi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. «Aq qamıs» qosıǵında shayır qamıs arqalı kimlerdiń obrazın súwretlep beredi?
2. «Tamırınıń paydası az, Berkispegen ılayǵa, Toqsan túsip, bolmadı jaz», degen qatarlardan neni túsinesiz?
3. Qosıqtaǵı lirik qaharman menen aq qamıs salıstırılǵanda shayır ne demekshi, siziń pikirińiz?

SHOPANLAR

Sarsılıp kúni-tún qoydıń izinde,
Qan qalmaq sarǵayıp qızıl júzinde,
Qanlı jas qaplanıp eki kózinde,
Qula dúzde mınaw júrgen, shopanlar.

Iyninde jumırı salınǵan torǵa,
Meslerin arqalap qozǵalıp zorǵa,
Tósleri qayqayıp shıǵalmay qırǵa,
Asqar qumdı aralaǵan, shopanlar.

Sharıqtan shırmalıp eki ayaǵı,
Awır bolıp taldan kesken tayaǵı,
Awır sózge hám sarsılıp qulaǵı,
Qula dúzde qayǵıda júrgen, shopanlar.

Ústinde shapanı biytleri aǵıp,
Qanın sorıp, arqasına ot jaǵıp,
Tiken kirip ayaǵınan qan aǵıp,
Etiksiz toǵayda júrgen, shopanlar.

Kimniń arqasın tayaqlar tilgen,
Birazınıń qolı otlarǵa kúygen,

Jası jetpey qıpsha beli búgilgen,
Sansız qoy keyninde júrgen, shopanlar.

Ata-anaları ólip jasınan,
Taz bolıp torağı ağıp basınan,
Qızıl qum sel bolıp kózdiń jasınan,
Jay tabalmay júrgen mınaw, shopanlar.

Ash bolsa keynine ermey iytlari,
Tariqqannan tarğıl bolıp betleri,
Qus tútkendey tilkim-tilkim etleri,
Azaptan shıǵa almay júrgen, shopanlar.

Jetim bolıp shargá bolǵan boyları,
Artıq hámmelerden aqıl-oyları,
Qayısıp baqqanı baydıń qoyları,
Bir ılaqqa úsh jıl júrgen, shopanlar.

Qaynaǵan ıssıda qumlardı basıp,
Alańlap kózleri, aqıldan sasıp,
Qoyı jayılganda arqasın qasıp,
Kúni ushın júrgen ǵarip, shopanlar.

Belleri búgilip kózleri tınıp,
Jatalmay dem alıp bir maydan jılıp,
Topıraqqa bılǵanıp, terleri ağıp,
Tóseksiz dalada jatqan, shopanlar.

«Shopanlar» qosıǵında shayır ash-áptadalıqtan betlerinen qanı qashıp, kúni-túni tınımsız asqar qumlardı aralaǵan jallanba miynet adamlarınıń turmısı sóz etiledi. Qosıqta shopanlardıń ayanıshlı awhalı kóz aldımızda ayqın sáwleleniw tabadı. Mısalı, dúnyanıń barlıq ráhátinen bos qalǵan, elsiz qula dúzde júrgenlikten kózi tınıp, qulağı jaman sózden sarsılǵan, etleri qus tútkendey tilkim-tilkim bolıp, betleri tarǵıllanıp ketken, arqasın tayaq tilip, topıraqqa bılǵanıp, shań jutıp ıssıda da, suwıqta da tóseksiz dalada jatqan, kóz jasları menen Qızılqumdı sel etken shopanlar turmısınıń ayanıshlı kórinisin sheberlik penen kóz aldına keltiredi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Qosıqta jallanba miynet adamlarınıń turmısı qalayınsha súwretlengen?
2. Shopanlardıń qoy baǵıp, qıya shólde júriwine ne májbúr etken?
3. Qoy baqqan shopanlardıń awhalı qanday bolǵan? Qosıqtan misal keltirip sóylep beriń.
4. Qosıqtı yadlap alıń.

ÁJINIYAZ QOSÍBAY ULÍ

(1824 — 1878)

Ájiniyaz Qosıbay ulı 1824-jılı Moynaq rayonınıń «Qamısboǵet» degen jerinde tuwıladı. Ata-babaları balıqshılıq, ańshılıq hám egin egip kún kóretuǵın adamlar bolǵan. Ájiniyazdıń ákesi Qosıbay, onıń ákesi Baltabek, argı atası Aqjigit óz dáwiriniń batır adamları bolǵanlıǵı belgili. Anası Náziyra sózge sheshen, óz dáwiriniń dilwar hayallarınıń biri bolǵan. Dás-tanlardı jaqsı bilgen, ásirese, juwap aytısta aldına adam salmaytuǵın taqıwa adam bolǵanlıǵı seziledi. Ákesi Qosıbay da shayır hám mergen adam sıpatında kózge túsken.

Ájiniyaz jaslayınan-aq, oqıwǵa berilgen, ziyrek bala bolıp ósedi. Biraq onıń jaslayınan anasınan ayrılıp qalıwı, kóp ǵana qıyın jaǵdaylardı bastan keshiriwine sebepshi boladı. Ol dáslep, Xojamurat iyshan mediresesinde tálım aladı, biraq anasınıń tosattan qaytı bolıwı onıń oqıwın úziliske túsiredi. Úyge qaraw, úkelerin tárbiyalaw jas Ájiniyazdıń moynına túsedi. Ol qalay bolmasın óz bilim jetilistiriw ústinde oylana baslaydı. Usınday jaǵdaylarda onıń tuwısqan dayısı Elmurat axun oǵan óziniń járdem qolın sozadı. «Jiyenimdi ózim tárbiyalayman» dep Ájiniyazdı óz mediresesine alıp ketedi. Elmurat Buxaranıń Mirarab mediresesin pitkergeń, óz dáwiriniń bilimli adamlarınıń biri edi. Ol diniy kitaplar

menen bir qatarda Shıǵıstıń belgili klassikleri Ferdawsiy, Saadiy, Hafız, Nawayı, Bedil shıǵarmaların jaqsı ózlestirgen. Ájiniyazdıń bul jerge keliwi óz bilimín jetilistiriwge úlken jol ashıp berdi. Keshte medireseniń ójirelerinde qalıp, Nawayı hám Hafız ǵázzellerin oqıwı nátiyjesinde onıń poeziyaǵa bolǵan ıqlası kem-kemnen kúsheye basladı.

Ájiniyaz jaslıǵında mediresede oqıw menen bir qatarda kóp ǵana kitaplardı kóshirip belgili kátip bolıw menen de tanıla baslaǵan. Ol on altı jasında Nawayınıń diywanın kóshirgenligi haqqında da maǵlıwmatlar bar. Biraq Ájiniyaz on jeti jasına kelgende Elmurat axun tosattan qaytıw boladı. Endi Ájiniyaz bilimín bunnan da joqarı kóteriw ushın ózine sáykes ustaz taba almay qaladı. Sonıń ushın da ol:

Zamanımız yoqdur yigit yurmaga,
At minip, ton kiyip, dáwrán surmaǵa,
Men baxtı qaraǵa tálim bermaǵa,
Náyleyin hesh adam shıqqas dildarım,

— dep jazıp óziniń ishki háwirin qosıq arqalı beredi.

Awıl mediresesi dógeresinde sawat ashıw Ájiniyaz shayırdı qanaatlandıra almadı. Ol bunnan da tereńrek bilim jolın ańsar edi. Sol waqıttaǵı Xiywa hám Buxaranıń medireselerinde tiykarınan qaraqalpaqlardıń jergilikli bayları hám din iyeleriniń balaların ǵana oqıtatuǵın edi.

Biraq Ájiniyazdıń talantlılıǵı, shayırlıǵı kem-kemnen awıl adamları arqalı da tarala baslaydı. Xiywa medireselerinde oqıwǵa tilek bildirgen Ájiniyaz eń aqırında sol waqıttaǵı ashamaylılardıń belgili ulamalar menen qazılarınan bolǵan Toǵuz qazı menen Molla Qorazlardan járdem soraydı. Usınday kórsetilgen járdemler menen ol Xiywanıń Shergızı mediresesine oqıwǵa kiredi. Sońınan Qutlımurat inaq mediresesinde tálim aladı. Shayır bul haqqında óziniń «Megzer» degen qosıǵında:

Tushsa yada otan kunlár,
Aǵızımdın shıqqan ushqınlar,
Xorezmdе yurgan kúnlár,
Zawqı tamashaǵa meger, —

dep jazadı.

Xiywanıń Qutlımurat inaq mediresesiniń aldında, «1840 — 1844-jılları qaraqalpaq ádebiyatınıń klassigi Ájiniyaz Qosbay ulı oqıǵan», degen jazıwlar jazılǵan.

Ájiniyaz Xiywada oǵada qıyınshılıq jaǵdaylarda oqıydı. Ol waqıtta Xiywada oqıytuǵınlardıń hámmesi derlik bay hám din iyeleriniń balaları bolǵanı ushın olar hádden zıyat qárejetler menen támiyinlenetuǵın edi. Ájiniyazdıń ákesi bolsa, tapqan-tutqanı ózine zordan jetetuǵın orta hallı adam bolǵan. Sonıń ushın da ol óz ákesinen járdem alıw múmkinshiligine iye bola almadı. Turmıstıń qattı qıyınshılıqların shekti. Ómirdegi bolıp atırǵan keskin qarama-qarsılıqlardı óz kózi menen kórip, júregi menen sezip bardı. Onıń tek ilimge bolǵan ıqlası ǵana medireseni aqırına shekem oqıp pitkeriwine múmkinshilik tuwǵızdı. Mediresede din sabaqları menen bir qatarda Nawayı, Hafız, Saadiy, Fizuliy shıǵarmaları da oqıtılatuǵın edi. Ájiniyaz bulardıń shıǵarmaların qunt penen oqıydı. Olardıń danıshpanlıq penen aytqan sózlerin óz xalqına jetkeriwdi maqset etti. Shıǵıs klassikleriniń ájayıp dástúrlerin úyrendi.

Ájiniyaz Xiywa mediresesin tamamlǵannan soń kóp jıllar dawamında Qazaqstanda sayaxatta bolǵan. Shayırdıń kóp jıllar dawamında Qazaqstanda bolıwın alımlar eki túrli boljaydı:

Birinshi topardaǵı alımlar bul jaǵdaydı xan siyasatı menen baylanıstırıp, «Qazaqstan dalalarında islam dinin keńnen tarqatıw ushın Xiywadan jiberilgen ulamalar arasında Ájiniyaz da bolǵan», — dep táriyipleydi. Ekinshi topardaǵı alımlar bul waqıyanı Ájiniyazdıń atastırılǵan qızınıń birden joǵalıp ketiwi, eki túrli pikirdi payda etkenligi, geyparaları: «Basqa bir jigit qızdı Qazaqstanǵa alıp qashıp ketken, bunnan keyin qızdıń aǵayinleri Ájiniyazǵa, «Bul iste seniń qolıń bar, qızdı tawıp bereseń, ya bolmasa qunın tóleyseń» dep shataq salǵan. Ájiniyaz usınday sebepler menen Qazaqstanda birneshe jıllar dawamında bolǵan, — degen pikirdi aytadı.

Shınında da, eń dáslep Ájiniyazdıń Qazaqstanǵa óz qalınlıǵın izlep barganı da durıs. Bul jumbaqtıń tórkini shayırdıń «Shıqtı jan», «Molla Erime» qosıqlarında anıq ayılǵan. Mısalı:

Tapmadim heshbir xabar, gezip jahanniñ kishwarin,
Aqli-hushim qatti izlep ol zalimniñ duxtarin.

(«Shuqti jan»)

«Duxtar» sózi parsı tilinde «qız» mağanasin ańlatadı.

Sonıñ ushın da, Ájiniyazdıñ Qazaqstanda uzaq waqıtlar bolıwında eki fakt te bir-biri menen qosılıp ketken. Ol eñ dáslep, qırğa qız izlep barǵan bolsa sońınan bul másele basılıp ketkennen keyin de, Qazaqstanda talay mártebe bolǵan. Demek, ol Qazaqstanda mádeniy aǵartıwshılıq isleri menen de shuǵıllanǵan. Bul pikirdi «Qazaqstan» dúrkinindegi jazılǵan qosıqları anıq tastıyıqlaydı. Ájiniyazdıñ Qazaqstandaǵı ómiri onıñ «Shuqti jan» qosıǵında jaqsı bayanlanǵan.

Ájiniyaz Qosıbay ulı Qazaqstan dalalarında birinshi mártebe jigirma jaslarında 1845 — 1846-jıllar shamasında bir jılǵa shamalas bolıp qaytqan. Sońınan óz awılına kelip ashamaylı ruwı ayıllı tiyresinen Hámra degen qızǵa úylen-gen. Onnan Naǵmetulla, Habibulla, Nietulla degen úsh bala hám Húrzada atlı bir qız tuwıladı. Shayırdıñ aqlıq-shawlıqları házirgi Qońırat, Qanlıkól, Shomanay rayonlarında hám de Nókis qalasında turadı.

Ájiniyaz Qosıbay ulı 1858 — 1859-jıllardaǵı Qońırat kóterilisiniñ tek qatnasıwshısı ǵana emes, onıñ baslawshılarınıñ biri boldı. Sonıñ ushın da, ol kóterilis bastırılǵannan keyin Xiywa hámeldarları tárepinen tutqınǵa alınıp, Túrkmennıñ Tashawız wálayatınıñ átirapına jer awdarıwǵa jiberiledi. Aradan úsh jil ótkennen keyin ol tutqınnan qashıp qutıladı.

Ájiniyaz Túrkmennıñ júrgen kúnlerinde belgili túrkmen klassigi Maqtımqulınıñ qosıqların qunt penen úyren-gen. Usıǵan baylanıslı ol Maqtımqulınıñ kóp ǵana qosıqların óz dóretpesinen qosıp keñeytip jazǵan.

Ájiniyaz shayırdıñ qırğa úshinshi barıwı 1864-jıldıñ átirapı dep shamalawǵa boladı. Sebebi, ol usı jılı qazaqtıñ shayır qızı Meñesh penen aytısqan. Aytıstıñ tekstine qaraganda da bul waqıtları Ájiniyaz qırq jasında bolǵan.

Usı dáwirdegi Ájiniyazdıñ shayırlıq sheńberiniñ eñ jetilisen gezleri dep qarawǵa boladı. Bul saparda da Ájiniyaz úsh jılday ómirin Qazaqstanda ótkizgen. «Ellerim bardı»,

«Megzer», «Barmeken», «Bardur», «Ayrılsa», «Qash-qash» hám «Xoshlasıw» dúrkinindeki qosıqların jazǵan. Ájiniyaz qırǵa úshinshi mártebe barganında Qojban degen bayǵa úsh jıl dawamında molla bolıp jallanǵan. Bunnan keyin ol óziniń tuwılǵan awılınan hesh jaqqa shıqpaǵan. Bozataw, Qamıs bóget, Jetim ózek degen jerlerde mektep ashıp, jergilikli xalıq balaların oqıtqan, dóretiwshilikke berilip qosıqlar jazǵan.

Kórnekli shayır 1878-jılı eliw tórt jasında qaytıw bolǵan. Shayırdıń denesi Quwandáryanıń boyındaǵı Quwsırıq qoyımshılıǵına jerlengen.

Ájiniyazdan bizge hár qıylı temada jazılǵan bir júz eliwge jaqın lirikalıq qosıqları miyras bolıp qaldı. Ol qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında asa bilimli lirik shayır bolıp qalıw menen birlikte, óz qoljazbaların miyras etip qaldıra alǵan belgili kórkem sóz iyeleriniń biri.

AYRÍLSA

Elinen ayrılǵan diywana bolar,
Yarınan ayrılǵan biygana bolar,
Hárreler ushuban párwana bolar,
Uyası buzılıp paldan ayrılса.

ǒosh jigittiń dáwleti bar basında,
Hám aǵası, hám inisi qasında,
Hárkim óz elinde teńi-tusunda,
Yigit qádiri bolmas elden ayrılса.

Tulpar degen yabı yańlı bolmaydı,
Tawdan qaytpas doynaǵınan ayrılса,
Dárt kóbeyse tánde dárman qalmaydı,
Jer tayanıp qanatınan qayrılса.

Adam uǵlı hárgiz ǵapıl bolmasın,
Qızıl gúli ǵumshalanıp solmasın,
Aq júzine sarǵısh qayǵı tolmasın,
Halı qıyın qanatınan qayrılса.

Bul dúnyanıń kórki—adam balası,
Adamnıń da kókke jeter nalası,
Kónildıń kóp bolur qayǵı-japası,
Xosh qılıqlı sáwer yardan ayrılsa.

Búlbúl qápeste tur sayrarǵa tezden,
Sheshenler utılsa tuwrılıq sózden,
Kórgishler ayrılsa ol eki kózden,
Qıyın bolar ğapilette ayrılsa.

Shayırdıń «Ayrılsa» qosıǵı filosofiyalıq mazmúnǵa iye. Qosıq óz eline bolǵan watandı súyiwshilik ideyası menen suwǵarılǵan. Qosıqta shayırdıń ómirine baylanıslı waqıyalar da súwretlenedi. Sebebi Ájiniyaz da miynetkesh xalıq penen birge turmıstıń júdá awır qısıwmetlerin kórdi. Bul awır turmıstan filosofiyalıq-didaktikalıq oy juwmaǵın shıǵaradı.

El-xalıqtı súyiw ideyasın, doslıqtı, tuwısqanlıqtı, adamdı súyiw ideyası menen baylanıstıradı. Elden ayrılǵan adam menen uyası buzılǵan pal hárresiniń háreketin salıstırıw arqalı shayır jasaǵan dáwiriniń tipin, sharayatın ashıp bereydi. Sonlıqtan, «elden ayrılǵan jigittiń qádiri bolmaydı» dep aytıwınıń sol dáwir ushın úlken áhmiyeti bar. Biraq shayırdıń kózqarası boyınsha adam hár qıylı. Shayır olardıń arasındaǵı ózgeshelikti ayırıp aladı. Usı ózgeshelikti kórsetiw ushın turmıstıń hár qıylı detalların tańlap aladı ham salıstıradı. Qosıqta adamnıń adamǵa bolǵan muhabbatın da kórsetedi. Sonlıqtan, ol «adam ulı adam qádirin biliw»di uqtırıp otıradı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. «Ayrılsa» qosıǵında túwilǵan jerdiń qádir-qımbatı haqqında qanday pikirler ayılǵan?
2. Qosıqta el-xalıqtı súyiw haqqında neler ayılǵan?
3. «Bul dúnyanıń kórki—adam balası» degende neni túsinesiz, pikirinizdi aytıń.
4. Qosıqtıń ideyalıq mazmunın aytıp berin.
5. Shayır ózi jasaǵan dáwiriniń tipin, sharayatın qalayınsha súwretlep bergen?
6. Qosıqta shayırdıń ómirine tiyisli maǵlıwmatlarǵa mısál keltirin.

JAQSI

Adam ulı adam qádirin bilmese,
Onnan dúzde otlap júrgen mal jaqsı.
Aytqan sózdıń maǵanasın bilmese,
Ol adamnan tilsiz ósken lal jaqsı.

Dúnyaǵa shıqqan soń bergey qudayı,
Densawlıqtıń bolmas hesh teńi-tayı.
Hárkimniń ózine Mısrdı jayı,
Shúkir-sáne etiń, qádirin bil jaqsı.

Kisiniń yarına kúlip baqqannan,
Shıbın janın ishqı otına jaqqannan,
Óz boyıńa túrli nasaq taqqannan,
Óz yarınıń tárbiyasın ber jaqsı.

Giyne qılıp jurttı taslap ketkennen,
Qádirin bilmes jerde xızmet etkennen,
Jat ellerde músápirlik shekkennen,
Urıp-sógip qorlasa da el jaqsı.

Saqlaǵaylar quda patsha qáhrinen,
Jıraq saqlaǵaysań shaytan shártinen,
Minnetli pal ashshı bolar záhárden,
Kúlip-oynap bergen zaǵara jaqsı.

Tuwrı joldı taslap qıysıq ketkennen,
Dos bolıp dosınan gápin gıznegen,
Dosqa qılap qılıp, yalǵan sózlegen,
Onnan on bes jasar arbat jaqsıdı.

Jol bilmeseń jol sorańız bilgennen,
Gúder úzbe iqrarında turǵannan.
Yaman menen qırq jil dáwrán súrgennen,
Yaqshı menen bir dem sáwbetler jaqsı.

Kóp gezdim, yaranlar, shadlı dúnyanı,
Ótirikshiniń bolmas anti-iymanı.
Hárgiz jaqınlatpas kelgen miymannı,
Jılaǵan, mútájdi quwantqan jaqsı.

Shayır hárbir adamnıń óz elin, xalqın, tuwılǵan jeri menen Ana-Watanın qádirlep-qásterlewge, hadal hám tuwrı joldan júriwge, doslıqqa sadıq bolıwǵa, ǵıybat, jalǵannan saqlanıwǵa úgit-násiyatlawshı didaktikalıq qosıqların kóplep dóretti. Bul ásirese, shayırdıń «Jaqsı» qosıǵında ayqın súw-retleniwin taptı. Ájiniyazdıń pikiri boyınsha tuwılǵan jer, hárqanday adamnıń baxıt sarayı. Sonlıqtan da, hárbir adamnıń ózi tuwılǵan ana topıraǵı ushın xızmet etiwı kerelikin aytadı. Ol óz tuwılǵan jerin taslap, ózge jerden baxıt izlewshilerdi sınǵa aladı. Bunıń sebepleri de bar. Sebebi Ájiniyaz ishki dushpanlardıń reyimsizligi nátiyjesinde óz tuwılǵan mákanınan júda bolıp, kóp ellerde qıyınshılıq penen kún keshiriwge májbúr boladı. Shayırdıń qosıqlarında Watan saǵınıshınıń baslı tema dárejesine kóteriliw sebebi de sonnan.

Ájiniyaz jasaǵan dáwirde de adamlardıń jaqsı hám jaman ádetleri olardıń túr-túsi yamasa boy-sınına qarap emes, júris-turısı, minez-qulqı, sóylegen sózi menen islegen ish-háreketleri tiykarında belgilep berildi. «Jaqsı» qosıǵında da adam balasınıń insaniylıq kelbeti túr-túsinen emes sóylegen sózi menen parıqlanadı, jáne de ózi sıyaqlı adamnıń qádirin bilmegen adamnan mal jaqsı, aytqan sózdiń mánisin bilmegennen tilsiz adam jaqsı,—degen anıq pikirlerdi ortaǵa qoyadı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Qosıqta qanday aqıl-násiyat pikirler aytıladı?
2. Qosıqtıń mazmunın túsiniw, aytılgan násiyat sózlerdi aytıp beriw.
3. «Densawlıqtıń bolmas hesh teńi-tayı,
Hár kimniń ózine Mısrdı jayı» degen qatarlardı túsindiriw.
4. Qosıqtı yadlap alıw.

DÁWRAN BOLMADÍ

Sánemler qolında tilla saz edim,
Háwijge keltirer jánan bolmadı,
Tuǵırımında talpınǵan alǵır baz edim,
Qálpe-sáyyadlarım maman bolmadı.

Ómir berse ishi-tısı ármanlı,
Ne dárkar súrmeseñ besh kún dáwrandı,
Shóllerde yugirgán ahıw-jáyrandı,
Sayyad algán shelli dáwrın bolmadı.

Álip qáddim daldek bolıp búgildi,
Kózlerimnen qanlı yashım tógildi,
Jol boyına úygen hasıl yugimdi,
Bazarğa eltkendey kárwan bolmadı.

Dárek yoq ushırǵan quba qushımnan,
Bazarım tarqadı, erte peshinnen,
Kárwan ótken waqta meniñ tushımnan,
Kóñil múlkim jolǵa ánjam bolmadı.

Sırım pash etmedim hárgiz heshkimge,
Sitámkár áyledim janǵa besh kúnde,
Guzar dárbentine qurǵan kóshkimde,
Dártimdi dártleser hámdam bolmadı.

Dúnya bir kórsetip Láyli jamalın,
Aldı-ketti pikri-zikri qiyalım,
Qırman tayar waqta bermey shamalın,
Shamal berse, atar qırman bolmadı.

Búlbúldi zar etip sháyda güllára,
Májnúndek aydabán shólden shóllára,
Nesiybem kóp shashıp ǵayrı ellára,
Shóplep boldım desem, tamam bolmadı.

Mende watan boldı elatsız qalǵan,
Baǵlarınan búlbúl ushıp, zaǵ qonǵan,
Ziywar der dúnyaǵa kelgenim yalǵan,
Mende bir biyqayǵı zaman bolmadı.

Shayır óziniñ kópshilik qosıqlarında jámiyettegi sociallıq teńsizlikti, miynetkesh xalıqtı hám onıń belgili wákilleriniñ awır awhalın, adamlardaǵı hámme nársege bolǵan mütájlikti, usınnan payda bolatuǵın olardıń ármanların shayır óziniñ

kópshilik qosıqlarında lirikalıq qaharman obrazında jámlep súwretleydi. Shayırdıń «Dáwran bolmadı» qosıǵındaǵı lirik qaharman aqıl-parasatlı, sawatlı adam bolıp, haqıyqatlıqtı, ádalatlıqtı súyetuǵın adam. Qosıq qatarlarınan málim bolǵanınday ol júdá sergek oyılı, qıyalı júyrik adam sıpatında súwretlenip, dúnyada biymálel, tınısh, baxıtlı kún keshiriwdi árman etedi. Ol gózzalıqqa janı qumar. Biraq onıń bunday sırlı ishki álemin túsinetuǵın ol jasaǵan zamanda sırlas adam tabılmaydı. Bul qosıqtıń mına qatarlarında ayqın bayanlanadı.

Sırım pash etmedim hárgiz heshkimge,
Sitámkár áyledim jańǵa besh kúnde,
Gúzar dárbentine qurǵan kóshkimde,
Dártimdi dártleser hámdam bolmadı.

Qosıqtaǵı «Sitámkár áyledim jańǵa besh kúnde» — degen qatarlar, bul dúnyada hámmesin ishke búgip júrdim, ishley azap shektim, degen mániste.

Qosıqta lirik qaharmannıń ishki dárti tek bunıń menen sheklenip qalmaydı, oǵan arızıw-ármanların iske asırıwǵa imkaniyat joq, ol ózindegi kúsh-quwatın, talantın, sonshama uqıbın tiykarǵı maqsetke xızmet ettire almaydı, oǵan jol joq. Ol qayda barmasın, qay jerde bolmasın, onı bárqulla kewilsizlik, qayǵı hám awır miynet kútip turadı. Jeke adam imkaniyatınıń pútkilley sheklenip, qurıp barıwına XIX ásirdegi qaraqalpaq xalqınıń turmısın ayanıshlı awhalǵa griptar etken patriarxal-feodallıq qatnasıqlar, social jámiyetlik dúzim ayıplı edi. Biraq shayırdıń jámiyettiń rawajlanıwınıń bunday tariyxıy nızamlıqların bilmedi. Lekin, ol bunı túsinbegen menen, feodallıq qatnasıqlar payda etken xalıqtıń awır turmısın, ayanıshlı awhalǵa griptar etken jan shorshitatuǵın haqıyqatlıqtı lirikalıq kúsh penen súwretley aldı. Qosıqta shayırdıń lirik qaharmanı usınday keskinlesken ómir haqıyqatlıǵınan dóredi. Qosıqtaǵı lirik qaharman arızıw-ármanına jetisiwdiń kóp azabın shegedi, ol qanshama talpınıslar, háreketler isleydi, biraq ózi jasaǵan, zaman hámmesine tosqınlıq etedi. Onıń oylaǵanına erise almaǵanı obrazlı qatarlar menen súwretlenedi.

Ájiniyaz jasağan zaman qıyın bolıwına qaramastan, shayırbunday dáwir qısıwmetine shıdam bere aldı. Ol heshqashan dúnyadan túńilmeıdı. Keleshekke úlken isenim menen qarayıdı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Qosıqta lirik qaharmannıń ishki keshirmeleri qalay beriledi?
2. Qosıqta zaman teńsizligi qalayınsha óz sáwleleniwın tapqan?
3. Qosıqtı túsinip oqıń hám aytıp beriń.
4. Muǵallımniń járdeminde qosıqtaǵı ayırım sózlerge sózlik dúziń.

AJINIYAZ BENEN QIZ MENESHTIN AYTISI

(úzindi)

Meńesh: Óleńdi aytalmayıdı heshkim mendey,
Men aytaman óleńdi kemengerdey.
Saqlap qoyıp qara óleń ırıs bola ma?
Ayt degende óleńdi qoya bermey.

Óleńdi mennen basqa óleńshiler,
Aytalmas ayt degende hesh kidirmey,
Kóp ishinde óleńdi men aytaman,
Albıramay, jańılmay, hesh múdirmey.

Er kisi eki talay jır bolǵanda,
Bolmayıdı meniń menen kim teńeltay,
Bul jerden turıp ketsek qızıǵı joq,
Senlerge bes-altı awız aytıp bermey.

Óleńdi ashıwlınsam jep qoyarman,
Jaz baǵıp, gúzgi soyǵan semiz surday,
Xojeke, aytıp óleń harıdıń ba?
Bolmasa jasıń jetip qarıdıń ba?

Qızıman Baytursınnıń atım Menesh,
Xojeke, áli meni tanıdıń ba?

Ájiniyaz: Men ózim óleń aytıp harımadım,
Awılıńa bir ármanım darımadım,

Qazaqta Meñesh te kóp, Dámesh te kóp,
Burinnan kórmegen soñ tanımadım.

Meñesh: Xojeke biltır meni kórmediñ be,
Meniñ Meñesh ekenimdi bilmediñ be?
Qaytqanda Aral jaqtan bir balamen,
Ústime suw basında kelmediñ be?

Ájiniyaz: Júziñ ısıq kóriner bir kórgendey,
Aytısıp kúni-túni bir júrgendey,
Biltırǵı suw basında jalañash qız,
Senbediñ sınıq órkesh ǵarrı ingendey.

Meñesh: Astıma mingen atım sur qara ker,
Sorgalap sur qaradan aǵadı ter.
Mollalar kórisiwdi súnnet deydi,
Xojeke, kóriseyik qolıńdı ber.

Ájiniyaz: Kórisseñ, ákel qolıń aw, qız bala,
Jasıńdı uzaq qılsın alla taala.
Biltırǵı suw basında Meñesh bolsañ,
Júrsiñ be aman-esen sen biyshara?

Meñesh: Men júrmen aman esen oynap-kúlip,
Toy bolsa óleñ aytıp dáwrın súrip,
Aman barıp, esen-saw keldiñiz be,
Atań anań, aǵayın jurtıń kórip?

Ájiniyaz: Men keldim aǵayın jurtıń kórip,
Atam menen anama sálem berip,
Ne qıların óziñ bil, qız aq Meñesh,
Qolıńa bir aq suñqar keldi qonıp.

Meñesh: Ústiñe kiygen tonıń qızıl bolsın,
Xojeke, ómir jasıń uzın bolsın.
Endi sennen jol bolsın sóz surayıq,
Kelipseñ, toyxanaǵa jolıń bolsın.

Ájiniyaz: Esittim sizdi alashtan bal qımbat dep,
Men keldim bir kóriwge qanday zat dep,

Qoymadı hesh erkime mırza Qojban,
Tusında aq Meñeshtiñ óleñ ayt dep.

Meñesh: Men ózim qızıl tilge jurttan ozğan,
Keldiñ be jeñemen dep meni jazğan?
Jatıp qalğan jeriñnen súyreklep,
Aytıs dep, alıp keldi me mırza Qojban?

Ájiniyaz: Aytıs dep alıp keldi mırza Qojban
Men de sendey qız kórsem arqam qozğan.
Bolğanda sáhár waqta qızıgın kór,
Tosanlıgım bar meniñ ele qızban.

Meñesh: Óleñge sen de ozsañ, men de ozğan,
Kórgende óleñshini arqam qozğan.
Kósilip jolım úyde jata bermey,
Keldiñ be jeñermen dep meni jazğan?

Ájiniyaz: Sen de ózsañ óleñ de, men de ozğan,
Kórgende óleñshini arqam qozğan,
Qalay aytsañ olay ayt qız aq Meñesh,
Shaytanım seskenbeydi sendey qızdan.

Meñesh: Óleñge sende ózsañ, men de ozğan,
Kórgende óleñshini, arqam qozğan.
Aytıssañ jazıgı joq, men jeñermen,
Kisi joq kishi jüzde óleñge ozğan.

Ájiniyaz: Óleñge sende ozsañ men de ozğan,
Añlap shap baytalıñdı jıgılar jazğan.
Baytalıñnıñ borbayına qamshılama,
Hesh jerde bar ma baytal attan ozğan.

Meñesh: Baytalım hárbir attan ozıp júrgen,
Qazaqta at joq buniñ shañına ergen.
Baytalım júyrikligi jurttqa málim,
Hár toyda bas báygige kelip júrgen.

Ájiniyaz: Aq Meñesh búgin tañas, endi jatpa,
Jata qoysañ baytalıñ bolar qatpa.

Baytal shawıp báygi almas degen sóz bar,
At ben shawıp baytalıń tırtańlatpa.

Meñesh: Baytalım hárbir attan ozıp júrgen,
Mal kórmes bul baytaldı atqa bergен,
Baytalım hárbir attan ozar edi,
Aytta-toyda qazaqtan sınıshı kórgен.

Ájiniyaz: Baytalıń aytıwıńnan júyrik baytal,
Bizde bar güreń aygır, shım qara jal,
Baytaldıń quyırq jalın kuzep alıp,
Argımaq aygır sal da balasın al...

Meñesh: Jazgıturda más bolıp ađar Jayıq,
Orıslar ol Jayıqqa salar qayıq.
Isteseń qayım óleń qayrılarsań,
Xojeke, jón óleńdi aytısayıq.

Ájiniyaz: Men ózim óleń baslap aytalmayman,
Óleńdi birew aytsa qayta almayman,
Jón óleńdi qıyın ayt, qoy, qayım ayt,
Aq Meñesh qız izińnen men qalмайman.

Meñesh: Awılımnıń aqsaqalı Qasım, Tasım,
Bizlerdi surap barsa teń qurdasım,
Kelbetiń qan tóredey kelisipti,
Jılıńdı ayt, Xojeke, nede jasıń?

Ájiniyaz: Toy bolsa qızıl tondı kiyermiseń,
Otına ashıqlıqtıń kúyermiseń,
Jılım qoy, jasım qırqta qız ay Meñesh,
Sen mađan jasım surap tiyemiseń?

Meñesh: Xojeke, jasıń qırqta, jılıń qoydı,
Dúnyanıń qızıgı tek ayt ben toydı,
Men sağan tiyer edim shınım menen,
Birewge áke-sheshem berip qoydı.

Ájiniyaz: Ne qılsın bermey seni mal bolmasa,
Ishpege ayran, jemege nan bolmasa,

Hawa anadan qalğan jol neter deyseñ,
Küyewiñ alpıs jasar shal bolmasa?

Meñesh: Sur qara suw ishedı jem bermeymen,
Minemen qısı-jazı dem bermeymen,
Shal deseñ de bul Bekish özime jas,
Men özım boz baladan kem kórmeymen.

Ájiniyaz: Aq Meñesh, mınaw turğan yarıñ tağay,
Asılğan qatebiñde narıñ tağay,
Olay demey, aq Meñesh, ne deyseñ sen?
Shal da bolsa, óziñniñ barıñ tağay.

Meñesh: Xojeke, kelmegeydi kerilshegiñ,
Boz úyde uslamasın erinshegiñ,
Usı jerde sennen bir sóz sorayın,
Eliñde bar ma seniñ kelinshegiñ.

Ájiniyaz: Jıyılıp tamam Tama tabınsha joq,
Mıńsañ sárdar orıstıñ xanınsha joq,
Úyimde hayılım bar aydan arıw,
Qazaqtıñ on qızı bir sanınsha joq.

Meñesh: Eliñnen sen qazaqqa ne dep keldiñ?
Joqarıdan tómennen ne gáp bildiñ?
Obalı moyınıña jeñeshemniñ,
Onı taslap qazaqqa ne dep keldiñ?

Ájiniyaz: Elimnen men qazaqqa mal dep keldim,
Joqarıdan tómennen hár gáp bildim,
Óziñizdey úlken-úlken mırza qızdan,
Eltiri señsen alayın men dep keldim.

Meñesh: Eltiri joq, bar sağan alsañ shobıt,
Eltirige qazaqtıñ ózi de jut,
Aman barsañ balaña ton qılarsañ,
Bereyin teri-tersek tileseñ mut..

Ájiniyaz: Alayın men teriñdi sen berseñ mut,
Bermeseñ keterimde qalar umıt,

Bermegen soraganda eltiriñdi,
Bererseñ kelse oris, noğay, uñgit.

Meñesh: Xojeke, qayt eliñe jıynasañ mal,
Qaytpasañ jeñesheme bolar obal,
Orisqa bar eltirim óziñe joq.
Ishiñe pıshaq ur da jarıla qal.

Ájiniyaz: Bir alladan basqa joq sıyınıwım,
Qudayım súrnitpesin, bir tilewim.
Ákemniñ qoyğan atı Hajiniyaz,
Ruwım — qaraqalpaq sol súyegim.

Meñesh: Qalpaq bolsañ, janımsañ jat bolmassañ,
Saqalıña aq engen qart bolmasañ.
Qolıñ jayıp bizlerden bir tilerseñ,
Usı kúni, Xojeke, qart bolmasañ.

Ájiniyaz: Men tilermen ele de sen bermesseñ,
Bizlerdi músápir dep kózge ilmeseñ,
Men de bir asa jurttıñ adamı edim,
Aq Meñesh, qádirimdi sen bilmesseñ.

Meñesh: Sen mağan kel dediñ de kelmediñ be?
Ele men qádiriñdi bilmedim be?
Xojeke, ele mennen ne tilediñ
Men sağan tilediñ de bermedim be?

Ájiniyaz: Elime ayta-toyda júriwshi edim,
Qızlar menen hám oynap küliwshi edim,
Qalay aytsañ olay ayt, qız aq Meñesh,
Elimde sendey qızğa barıwshi edim.

Meñesh: Ne tatlı bul dúnyada, tatlı eken tuz,
Biledi Meñesh dese, kishi, ullı júz,

Xojeke: Sennen men bir sóz surayın
Bizlerdey bar ma eliñde ádemi qız?

Ájiniyaz: Aq Meñesh, qız ishinde sen kóz oynaq.
Kórmegen sulıw qızlar Astırt-oyda-aq,

Kórmegen sulıw qızlar biziń elde,
Heshqaysısınıń beti shubar, emes soylaq,
Qazaqta aqsań, shoynaq kóp bola ma?
Bir-eki, úshin kórdim usı toyda aq.
Nesibeń bolıp bara qoysań biziń jurtqa,
Astıńa atan túye minip jaydaq,
Malsız, pulsız meni al deseń dađı,
Alsa alar toqallıqqa, almas boydaq.

Meñesh: Erteń tura azannan el kóshedi,
Kóshken kúni adamnıń kónli ósedi,
Xojeke, sennen men bir sóz surayın,
Qızlarıńız ne jeydi, ne ishedı?

Ájiniyaz: Jegeni maylı palaw, ishkeni shay,
Shay ishıp, palaw jese, kewili jay,
Qolında shını kese, shını shaynek,
Ishedi qantlı shaydı qara suwday.

Basında jipek túrme, shayı jegde
Qızları biziń eldiń, mine, sonday,
Qızları biziń eldiń ana quwday,
Qazaqqa bılır keldim, bıyıl keldim,
Men ele kórgenim joq qızdı onday.

Meñesh: Kóshkende qızlarıńız ne minedi?
Aytta-toyda qızlarıń ne kiyedi?
Qaraqalpaq degende, jurt bolıp pa?
Degeniń qaraqalpaq nemene edi?

Ájiniyaz: Kóshkende kóleńkeli bar kúymesi,
Kóylegi darayıdan on túymesi,
Shıldırı, óńir monshaq bar jánesi —
Bilezik, júzik, sırğa kóp nemesi,
Beli qılday, óńirinde hár túymesi,
Kiyinip haytlap shıqsa onı-besi,
Hesh aylanbay ketpeydi kórgen kisi,
Kóriner ishken ası tamağınan,
Sen túgil húrler menen bardı bási,

Arqadan birli-jarım qazaq barsa,
Bir kórgennen qaladı awıp esi.

Meñesh: Qosılsa eki jaqsı balday bolar,
Birewi tán, birewi janday bolar,
Xojeke, sennen men bir sóz surayın,
Jigiti siziń eldiń qanday bolar?

Ájiniyaz: Jigiti biziń eldiń bolar ğoshshaq,
Belinde tillá kamar, altın pıshaq,
Jigiti biziń eldiń mine sonday,
Pashshayı sımlı balaq jipek shashaq,
Mingeni argımaq at moynı quwday,
Ústinde aq baslı er bası shoshaq,
Basında altın júwen qos siyement,
Kóylekshesiniń shashağı qushaq-qushaq,
Ótkergen quyırığına altın ğubba.
Jalı menen kekilinde marjan monshaq,
«Qaraqalpaq xalıq pa?»,—dep shaljaqlaysañ,
Jurttan ozğan ákeń seniń bay ma sonsha-aq?
Ústinde bir toltılıq kiyimiń joq,
Jayıń joq maqtanganday halıń da shaq,
Aq Meñesh, hayttı da qoy, toydı da qoy,
Úyińde usla da otır qazan-oshaq.
Qaraqalpaq qazaq penen teńbe-teń jurt,
Kórmey bilmey sırtınan qılma nasaq,
Qap-dorbańniń jirtığın tigip otır,
Qolińa alıp ketik qazan pıshaq.

Meñesh: Astırttan qalpaq keler jetelengen,
Hár úyden pátiya berip nan tilengen,
Xojeke, eliń seniń mırza bolsa,
Keledi qalpaq nege tentiregen?

Ájiniyaz: Jaz bolsa tamam tabın shabadı shóp,
Suw iship suwsınına qara nan jep,
Hár eldiń onday ashı bolmay ma eken?
Ash qazaq biziń elde onnan da kóp.

XIX ásirde qaraqalpaq ádebiyatı dástúrleri menen bir qatarda awızeki xalıq poeziyasınıń dástúrleri de keń qollanılǵanlıǵı málim. Ásirese, kóshpeli hám yarım otırıqshı ellerde yadtan qosıq shıǵarıw hám onı ornında qollanıw usılı kópǵana xalıqlardıń ádebiyatlarında saqlanǵan. Bunıń keń qollanılǵan túri — aytıs janrı.

Aytısqa qatnasatuǵın shayırlardıń hámmesi qolına qaǵaz-qálem alıp qosıq jazıp otırmaıdı. Olar bir-biri menen dásme-dás aytısadı. Olar belgili waqıtta bir-biri menen aytısıp úlken syujetli waqıyalardı da bayan etedi. Bul jaǵınan qaraǵanda aytıs liro-epikalıq sıpatqa iye.

Aytıs janrı XIX ásirde jasaǵan qaraqalpaq shayırlarınıń kópshiliginde ushırasadı. Olardıń kópshiligi turmıs penen baylanıslı bolǵan aytıslar bolıp, shayırlar sózden jeńiw ushın birin-biri mineydi. Sonıń ushın eki tárepke teń bolǵan ayırım syujetler tilge alınadı. Qarsılaslarınıń sıpatın ashıp bere tuǵın qızıqlı waqıyalar yumorlıq hám satıralıq usıllar menen bayanlanadı. Aytıs dáslep jeke adamlar arasında baslanıp sońınan jámiyetlik mápti qorǵawshı temalargá kóteriledi. Usınday sebeplerge kóre geyde bir xalıq penen ekinshi xalıq shayırları aytısқан. XIX ásirde payda bolǵan bunday aytıslar qatarına Ájiniyazdıń qazaq qızı Meńesh penen aytısı kiredi. Álbette, aytıs awızeki ádebiyattıń dástúri bolǵanı ushın onda shayırlardıń birin-biri kemsitiwge baǵıshlanǵan qatarları da kóp boladı. Biraq, Ájiniyaz belgili shayır bolǵanı ushın óz aytısın jazba aytısqa jaqınlastırıp dúzgen. Sonıń ushın da, bunda adamnıń zeynine tiyetuǵın qatarlar joq. Bunnan tısqarı aytıstıń hámмесінде eki xalıqqa tán bolǵan hádiyseler aytiladı.

Aytıstıń tiykarı eki shayırdıń birin-biri jeńiwi bolǵanı ushın ádewir ashılısıp ketken jerleri de bar, biraq bunday bolmaǵanda haqıyqıy aytıs shıqpaydı. Aytısta Ájiniyaz da, Qız Meńesh te ilme-ǵayıp sózlerdi tereńirekten baslap sońınan mámilege keledi. Bunıń eń baslı sebebi Ájiniyaz bir eldiń oqımıslı adamı hám shayırı bolsa, Qız Meńesh — Orenburgtaǵı qazaq awılınıń talantlı shayır qızı.

Qazaq kátqudaları Ájiniyazdıń shayır ekenin sezıp qalıp, bir toyda ekewin aytıstırıwdı maqul kórgen. Ájiniyaz shayır bolıw menen birgelikte miyman. Bunnan tısqarı ol qazaq

xalqınıń arasında bir jılday bolıp, ol eldiń miymandoslıgın hám mártligin sezgen. Sonıń ushın da, ol ájayıp úlke haqqında neǵaybıl sózlerdi aytıwdı qálemeydi. Biraq shayır bolǵan adam óz sózi hám pikirinen qaytpawı kerek. Sebebi, pútkil toyǵa jıynalǵan xalıq onıń awzına qarap otır.

Sonıń ushın Ájiniyaz bul aytıs arqalı óziniń talantlı shayır hám sabırlı, bilimli adam ekenligin tanıstırıw zárúr ekenligin jaqsı túsingen.

Al, Meńesh te óz xalqınıń belgili shayırı. Onıń ústine qız bala. Jáne bul aytıs óz jerlesleri arasında bolıp otır. Ol da óz xalqı arasında aytıstan jeńiliwdi qálemeydi. Sonıń ushın bunıń júgi Ájiniyazǵa qaraǵanda awırıraq. Bul eki shayır da sol tiykarda aytısqa túsken.

Ájiniyazdıń Qız Meńesh penen aytısı 1864-jılı bolıp ótken, aytısta Ájiniyaz óziniń qırq jasqa shıqqanlıǵın aytadı.

Solay etip, Ájiniyaz 1864-jılı qırǵa úshinshi mártebe barǵanında Qız Meńesh penen aytısadı. «Sózdiń bası — sálem» dep aytilǵanıday-aq aytıstı Qız Meńesh baslap:

Xojeke, aytıp óleń harıdıń ba?
Bolmasa jasıń jetip qarıdıń ba?
Qızıman Baytursınnıń atım Meńesh,
Xojeke, áli meni tanıdıń ba? —

dep aytqan. Bul jerde qızdıń Ájiniyazdı «Xojeke» dep aytıwı onı «ulama», «molla» sıpatında tanıwınan bolsa kerek, sebebi qazaq xalqı usı kúнге shekem ulama adamlardı «Xoja» dep ataydı.

Ájiniyaz eki eldi de aralap eki xalıq mádeniyatı menen etnografiyasına pútkilley aralasıp ósken adam bolsa da, Meńesh ele qaraqalpaq etnografiyası menen tanıs emes ekenligin aytadı, sonıń ushın aytıstıń úshinshi bólimi Qız Meńeshitiń qaraqalpaq xalqınıń jasaw turmısına baǵıshlangan sorawlarınan baslangan. Máselen, Meńesh soraw beredi:

Erteń tura azannan el kóshedi,
Kóshken kúni adamnıń kónli ósedi,
Xojeke, sennen bir sóz sorayın,
Qızlarıńız ne jeydi? Ne ishedı?

Buġan Ájiniyaz tómendegishe juwap qaytaradı:

Jegeni maylı palaw, ishkeni shay,
 Shay iship, palaw jese kewili jay,
 Qolında shını kese, shını sháynek,
 Ishedi qantlı shaydı, qara suwday,
 Basında jipek túrme, shayı jegde,
 Qızları biziń eldiń, mine, sonday,
 Qızları biziń eldiń, ana quwday,
 Qazaqqa biltır keldim, bıyıl keldim,
 Men ele kórgenim joq, qızdı onday.

Bul bólimdegi syujet dinamikası etnografiyalıq bayanlawǵa kóshkeni menen de poetikalıq sezim ádewir joqarı kóterilgen. Sebebi, ol toyda otırǵan adamlardıń Ájiniyazdan basqasınıń heshbirewi de qaraqalpaqlar etnografiyasın bilmeydi. Sonıń ushın Meńesh ol haqqında sorawlar beriwge májbúr. Hárqanday shayır da óz elin táriyiplewde arqası qozıp ketetuǵınlıǵı málim. Sonlıqtan, bul juwapta Ájiniyazdıń ústinlik etip turǵanı da málim. Biraq hárqanday juwap ta tartıstı talap etedi. Soraw-juwaplardıń bir jerlerinde qanday da bolmasın qashırım sózlerdiń qollanılatusınlıǵı anıq. Ájiniyaz máseleniń sol jerin esapqa alıp: «Qazaqqa biltır keldim, bıyıl keldim, men ele kórgenim joq qızdı onday» — degen pikirdi aytqan.

Ulıwma aytısta bul eki shayırdıń qaysı biriniń jeńgenligi anıq málim emes. Solay bolsa da bul aytısta Ájiniyazdıń sál basımlaw bolǵanlıǵı seziledi. Onıń ústine qaraqalpaq shayıрынıń «Qaraqalpaq qazaq penen teńbe-teń jurt, kórmey-bilmey sırtınan qılma nasaq», dep aytıwı da aytıstıń negizgi túyiniń sheship turǵan sıyaqlı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Aytıstı oqıń, onıń ádebiyattıń basqa janrlarınan ózgesheligi qanday?
2. Aytıstıń mazmunında qanday máseleler sóz etiledi?
3. Aytısta qaraqalpaq xalqına tán milliy ózgeshelikler qalayınsha óz sáwleleniwın tapqan?
4. Aytısta Ájiniyazdıń óz elin táriyiplegen jerlerin yadlap alıń.

ÁDEBIYAT TEORIASÍAN MAĠLÍWMAT

Lirikaliq qaharman haqqında túsinek

Ádebiy shıǵarmalarda adamlar qatnasadı. Olar ózleriniń ayqın sıpatlı belgilerine, minez-qulqına, kózqaraslarına, túsiniqlerine iye boladı. Ádebiy shıǵarmalarda qatnasatuǵın adamlarǵa jazıwshı hár túrli qatnasta boladı, birewleriniń is-háreketlerin minez-qulqın maqullaydı. Jazıwshı shıǵarmalarındaǵı onday qatnasıwshıların súyiwshilik penen súwretleydi, oqıwshılar da solardan úlgi alsa eken degen tilekte boladı, ekinshi birewdiń is-háreketin hám minez-qulqın jazıwshı qaralaydı, ondaylardıń jaramsız háreketinen kitap oqıwshıları da ózlerin awlaq uslasa eken degen tilekte boladı. Kitap oqıwshılarında da olarǵa jek kóriwshilik sezimin payda etiwdi kózde tutadı.

Usıǵan qaray ádebiy shıǵarmadaǵı qatnasıwshılar ózleriniń is-háreketleri, minez-qulqları hám jazıwshılardıń olarǵa bolǵan qatnaslarına qaray túrli-túrli boladı. Ádebiyat teoriyasındaǵı unamlı qaharman hám unamsız qaharman yaki unamlı hám unamsız obraz degen atamalar kelip shıǵadı. Kóbinese ádebiyat teoriyasında ádebiy shıǵarmanıń qaharmanı dep usınday unamlı qaharmanlar aytiladı. Ádebiy shıǵarmanıń qaharmanı dep atalıw ushın taǵı da mınaday shárt kerek. Ol shıǵarmada sóz etiletuǵın waqıyalarda oraylıq hám sheshiwshi orındı atqarıwı tiyis.

Shıǵarmada ara-arasında qatnasatuǵın unamlı qaharmanıń obrazın ashıwǵa járdem beretuǵın basqa qatnasıwshılar qaharman dep emes, personajlar dep ataladı. Shıǵarma qaharmanı hám oǵan jazıwshı tárepinen berilgen minezleme jazıwshınıń aytajaq oy-pikirin, shıǵarmanıń ideyasın ashıwdıń tiykarǵı bir jolı. Solay etip, shıǵarma qaharmanıń is-háreketi, minez-qulqı, dúnyaǵa, jámiyetlik turmısqa kózqarası, olarǵa jazıwshınıń óziniń qalay qarawı menen birge shıǵarma avtorınıń neni maqullap, neni qaralaytuǵını, nege quwanıp, nege qıynalatuǵınlıǵın, neni jaqsı kórip, neni jek kóretuǵının bildiredi.

Jazıwshı óziniń aytajaq oyın birdeyine shıǵarma qaharmanıń is-háreketi, minez-qulqı yamasa sózleri arqalı

shıǵarmadaǵı waqıyalardı aytıp beriw jolı menen bayan ete bermeydi. Geyde turmıstaǵı hádiyselerge kózqarasın óziniń jeke kewil keshirmeleri, júrek sezimi, quwanışı yaqı qapashılıǵı, unatıwı yaqı narazılıǵı túrinde bayan etedi. Bunday shıǵarmadaǵı bayan etilgen kewil keshirmeleri, oy-pikirler hám sezimler birinshi bette súwretlenedi.

Ádebiy shıǵarmanıń mine usınday oy-pikiri, sezimleri, tikkeley birinshi betten lirikalıq usıl menen súwretlengen qaharmanları lirikalıq qaharman dep ataladı.

Kóbinese, lirikalıq qaharman lirikalıq shıǵarmanıń avtorı bolǵan shayırdıń ózi bolıp keledi. Óytkeni, lirikalıq qosıq, ádette birinshi betten, tikkeley shayırdıń óziniń atınan jazıladı. Biraq birinshi betten tikkeley shayırdıń óz oy-pikirleri hám sezimleri súwretlengen menen ol tek shayırdıń tánhá óziniń oy-pikirin, sezimlerin, kózqarasların ǵana bayan etip qoymaydı. Al, sonıń menen birge, shayır jırlaǵan tutas xalıqtıń da, jámiyetlik toparlardıń da kózqarasın, oy-pikirin, sezimlerin bildiredi.

«Posqan el» poemasında poema avtorı Jiyen jıraw lirikalıq qaharman sıpatında qatnasadı. Shayır búlingen eldiń qayǵılı turmısın gúrriń etiwshi sıpatında aytıp berip ǵana qoymaydı. Usı waqıyalarǵa baylanıslı óz júreginde payda bolǵan qayǵıların, kúyinishlerin bildirip otıradı:

Bulardı kórip men sorlı,
Kúymeyin neǵıp otlarǵa?
...Nege qapa bolmayın,
Qobızımdı ne ushın,
Qayǵılı etip shalmayın?
...Sonı kórip men sorlı,
Quwraǵan quw qobızdıń,
Qulaqların burayman,
Kewlim dártke tolǵan soń,
Qayǵılardı jırlayman.

Bul, álbette, xalqınıń qayǵısına qabırǵası qayısқан shayırdıń, poemadaǵı lirikalıq qaharmanıń júrek sezimleri, sonıń menen birge, xalıqtı oylap qayǵırǵan barlıq haq niyetli adamlardıń júrek sezimleri. Shayırdıń shıǵarmadaǵı bunday súwretlewi lirikalıq sheginis dep ataladı.

Óziniń ataqlı «Bozataw» poemasında da Ájiniyaz shayırdıń ózi lirikalıq qaharman. Mısalı, poemanıń keynindegi:

Ziywarıń xoshlasar qádirińdi bilip,
Kózini yashartıp bağrını tilip,
Aman bolsa, hal sorasar bir kelip,
Xosh aman bol, bizden qaldıń, Bozataw, —

degen qatarlarda poema avtorı hám poemanıń lirikalıq qaharmanı bolğan shayırdıń óziniń de, ol muńın muńlap otırğan xalıqtıń da tuwılğan jer menen qayǵılı xoshlasıwı, onnan úmitleniwı menen tereń súyiwshilik sezimleri bildirilgen.

Solay etip, poeziyalıq shıǵarmalarda lirikalıq qaharmanlardıń jeke keshirmeleri sóz etilgeni menen, bul arqalı kópshiliktiń, tutas xalıq yaki hámmesine ortaқ bolğan keshirmeleri súwretlenetuǵının kóremiz.

BERDAQ ĞARGABAY ULÍ

(1827 — 1900)

Berdaqtıń ómiri hám dóretpeleri ádebiyat tariyxında birqansha tolıǵıraq izertlengen, shıǵarmaları keńnen tanıs shayır.

Onıń ómirine tiyisli maǵlıwmatlardı, dáslep shayırdıń óz shıǵarmalarından kóplep ushıratıwımızǵa boladı. Mısalı:

Ata-anam maldı jıynap,
Shıbın janın bárhá qıynap,
Shaqaqlap kúlip-oynap,
Ashlıqtan jalshıǵan emes.

Bunday maǵlıwmatlardı Berdaqtıń basqa shıǵarmalarından da keltiriwge boladı.

Berdaq shayır Ámiwdáryanıń Aral teńizine quyar ayaǵında 1827-jılı tuwılğan. Berdaq jas waqtınan awır turmıstıń barlıq qısıwmetlerin bastan keshiredi. On jasqa shıqqanda ata-anası ólip, jetim qaladı.

Berdaq mediresede oqip sawatın ashqan hám óz waqtında bilimli, sawatlı adamlardıń biri bolǵan. Ol óz dáwiriniń basqa da úlken shayırları sıyaqlı bilimín óz betinshe tereńletken, kóp úyrengen hám qatıqulaq adamlardıń hám talant iyeleriniń shıǵarmaların jaqsı bilgen hám ózlestirgen. Onıń shayırlıq talantınıń jetilisiwinde ataqlı qaraqalpaq shayırları Kúnxoja menen Ajiniyazdıń, sonday-aq, tuwısqan xalıqlar shayırlarınıń da úlken tásiiri bar.

Berdaqtıń ómirbayanı haqqındaǵı maǵlıwmatlar shın mánisinde onıń qosıqlarında tolıq saqlanıp qalǵan. Ol haqıyqiy realist shayıp sıpatında XIX ásirdegi qaraqalpaqlar turmısında bolıp ótken barlıq tariyxıy waqıyalardan xabardar bolǵan, jáne bul waqıyalarǵa ózi tolıq qatnasqan. Sol ushın da onıń kópshilik shıǵarmaları ómiri menen baylanıslı bolıp keledi. Berdaqtıń dóretpesi jas bala waqtınan baslap óz awılı átirapındaǵı diyqanlar turmısınan, yaǵnıy «Ógizim» hám «Shıǵırım» qosıqlarınan baslanadı. Adamlardıń bir-birine múnasibetlerin kórip ósiw menen birlikte Ernazar alakóz (1855 — 1856) hám Qońırat kóterilisiniń (1858 — 1859) waqıyaların óz kózi menen kórip, júregi menen seziwi onıń ómirindegi úlken hádiyseler bolıp esaplanadı.

Berdaq 23 jasqa kelgende múyten ruwınıń keńtanaw tiyresinen Biybitxan dep atalǵan qızǵa úylengen. Ol hayalınan Húrlıxa, Húrlıman, Ayımxan isimli úsh qız hám Ayeke, Nazıbek isimli eki bala tuwıladı. Sońınan hayalı qaytıp bolıp, Baǵdagúl degen qızǵa úylengen. Onnan Úrimxan degen qız tuwıladı. Berdaqtıń aqlıq-shawlıqları Moynaq, Qazaqdárya, Shımbay hám Nókis átirapına tarqalǵan.

Shayırdıń ómirbayanı hám dóretywshilik jolı haqqındaǵı maǵlıwmatlar onıń aqlıq-shawlıqları hám Berdaqtı óz kózi menen kórgen qariyalar tárepinen tolıqtırılǵan. Sonıń menen birlikte shayırdıń ómiri haqqında maǵlıwmatlar onıń qosıqlarında anıq saqlanıp qalǵan. Bul baǵdarda ol óziniń «Ómirim» hám «Meniń» qosıǵında óz ómirbayanın anıq súwretlep kórsetken:

Birge shıqqanda kúlgeniń,
Ata-anańdı bilgeniń,
Bayan et bastan kórgeniń,
Ótti dúnyadan ómirim.

On jasımda oqıp qádam,
Táńirge berip salam,
Jılawımda ata-anam,
Júrgen sol jaslıq kúnlerim.

On birimde buzaw baqtım,
Shayırılıqtı sonnan taptım,
On ekide suwday aqtım,
Sheshen bolıp ózim meniń.

Berdaq, álbette bul qosıǵında tek óziniń balalıq dáwirin eslew menen ǵana sheklenbeydi. Sebebi, adam ómiriniń barlıq basqıshları bir qıylı bolıp kete bermeydi. Adam balasında balalıq, jaslıq, orta jaslıq hám ǵarrılıq ómiri baslanadı. Adam ómir máwritlerinen ózine zárúr bolǵan hádiyselerdi jámleydi. Máselen, jaslıqta bilim alıw, ózine ustaz tańlaw menen shuǵıllanadı. Sol tiykarda, shayırdá óziniń jigitlik dáwirinde óz ustazlarınıń biri bolǵan Kúnxojanı ushıratqanlıǵın bilayınsha súwretleydi:

Belgili xalıqqa nıshanı,
Yadımda tur hárqashanı,
Qartayǵanda Kúnxojanı,
Kórgen kúnlerim, kúnlerim.

Aytıp sózlerdi tıńlatıp,
Kemis jerin hám ońlatıp,
Bir yarım ay birge jatıp,
Ház etip ótken kúnlerim.

Berdaqtıń ómirbayanlıq qosıqları tek bir-eki qosıqtan ǵana ibarat emes. Onıń «Wáspim meniń», «Dáwrán», «Meniń», «Izler edim» qosıqları da tap usı toparǵa kiredi. Sebebi, bul qosıqlardıń hámмесinde de ómir haqıyqatlıǵı sáwlelengen.

Berdaqtıń shıǵarmaları hám xalıqtıń awzındaǵı ańız-áńgimelerge qaraǵanda onıń shayırılıq talantı jas waqıtlarınan baslap-aq, biline baslaǵan. Shayır Xorezmniń kópshilik jerinde bolǵan. Shayırshılıq penen bir qatarda baqsı hám jaqsı sazende bolǵan. Bul haqqında shayırdá bir qosıǵında:

Kórdim Xorezm, Buxardı,
Dañqı shıqqan kóp sháhardı,

— dep jazadı.

Berdaq óz zamanında kórkem sózdıń qúdireti menen adam balasın tań qaldırǵan talantlı shayır bolsa da, oǵada awır turmısta jasaǵan. Shayırdıń ata-babası qanday qıyınshılıqta turmıs keshirgen bolsa, onıń ózi de tap sonday ómir súrdi. Onıń kórgen kúni ulıwma miynetkesh xalıqtıń turmısı menen tıǵız baylanıslı edi.

Berdaqtıń qızı Húrliman óz waqtında atasınıń jolın tutup, kópke málim baqsı boldı. Al, Húrlimannıń balası Qarajan baqsı ótken ásirdeń 70-jıllarına shekem jasaǵan ataqlı baqsılardıń biri edi. Berdaq shayırdıń duwtarı da usı Qarajan baqsıǵa miyras etip qaldırılǵan.

Shayırdı 1900-jılı Petro-Aleksandrovsk qalasına (házirgi Tórtkúldıń burıńǵı atı) rus hákimligi shaqırǵan. Bunı qabil etken shayır jolǵa shıqsa da, nawqaslanıp yarım joldan qayıwǵa májbúr bolǵan. Shaqırtıwdıń sebebi anıq emes, biraq sol dáwirde xalıqtıń awızeki dóretpeleri menen shayırdıń shıǵarmaların jazıp alıwǵa kewil bólgen adamlardıń ótinishleri menen Berdaq orayǵa shaqırtılǵan bolıwı da múmkin.

Berdaq ataqlı shayır sıpatında kópshilikke tanılǵan bolsa da, geypara adamlar tárepinen úlken qarsılıqqa ushıraydı. Olar shayırdıń baqsıshılıq etiwi menen birge qosıq jazıwın qadaǵan etiwdi oyladı. Óytkeni, xalıq shayırdıń turmıs shınlıǵı menen xalıqtıń awır awhalın ashıqtan-ashıq súwretlegen shıǵarmaları, álbette, olarǵa unamadı.

Shayıır 1900-jılı dekabr ayında 73 jasında qayıtı boladı.

IZLER EDIM

Joǵımnan tappadım dárek,
Sárdarımdı izler edim,
Men sorlıǵa dáwrän kerek,
Dáwränımdı izler edim.

Zaman neshik zaman boldı,
Qaraǵay basın shortan shaldı,
Dúnyadan kóp kewilim qaldı,
Qardarımdı izler edim.

Haqqa nalish eteyin men,
Ótirik aytip neteyin men,
Xalıqtı izlep keteyin men,
Bir imkanım gózler edim.

Uzaqta qawmi-qardashım,
Ne sawdağa tústi basım,
Márt jigit bolğay joldasım,
Qáwenderim izler edim.

Jarılqağan alla-taala,
Adamlardi kórme ala,
Kimler pasıq, kimler ağla,
Anı bilip izler edim.

Birikkende eki arıs,
Aytar edik álhabbız,
Jüregi misli jolbarıs,
Nağız sherdi izler edim.

Eger tapsam ol sherlerdi,
Ózgerter edim túrlerdi,
Gúlistan etip jerlerdi,
Dúnya júzin izler edim.

Ağa-begler bolmañ qapa,
Súrip besh kún zawqı-sapa,
Shekken bolsañ jábiri-japa,
Sağan dárman izler edim.

Berseler alla dadımdı,
Esitseler páryadımdı,
Shad áylesem elatımdı,
Dártke dawa izler edim.

Qam sút emgenmen anadan,
Bir ushqan kózsiz sonaman,
Soğan dım kúyip janaman,
Jaqtılı jol izler edim.

Jolınan adasıp qalğan,
Móhminlerge sárdar bolğan,
Gárip-qáserdi qoltıqlağan,
Miyrimlini izler edim.

Sozsam qolımdı hawağa,
Dártım dus kelse dawağa,
Ketsem bumannan Kaabağa,
Tabar bolsam izler edim.

Kópti kórgen qariyanı,
Aqtarıp paniy dúnyanı,
Keship teńiz hám dáryanı,
Men joǵımdı izler edim.

Qoyandı óltirer qamıs,
Jigitti óltirer namıs,
Edige menen Alpamıs,
Tirilse, men izler edim.

Shar kitaptan tura qashtım,
Nawayıdan sawat ashtım,
Fizuliyden dúrler shashtım,
Dilwarlardı izler edim.

Maqtımqulını oqıǵanda,
Aytar edim hár zamanda,
«Kemis bar ma begler onda?»
Sózin tawap qılar edim.

Men shariq urıp Shamğa ketsem,
Bilgenimdi bayan etsem,
Haslı ğayrı elge jetsem,
Qanday mádet alar edim?

Berse maǵan Daǵıstandı,
Túsirse de zimistandı,
Jaqsı dese Hindstandı,
Joǵım izlep keter edim.

Bendem dese biysharanı,
Tárk áleyip bu káranı,
Men aqtarıp Buxaranı,
Luqmanımdı izler edim.

Xalqım ushın salıp kúshti,
Alıwǵa zalımnan óshti,
Aralasam Úrgenishti,
Yaranımdı izler edim.

Joldas ertip jolǵa shıqsam,
Jayhunde sal bolıp ıqsam,
Yaqshılardıń awzın baqsam,
Aytar sózim tabar edim.

Ótken Arastu, Aplatun,
Jaratıp ilimniń kántin,
Sheshiw ushın pikri bántin,
Men maǵrifat izler edim.

Tórt nárese dúnya tórkini,
Áwel haq, insan bil bunı,
Bul dúnyanıń joqdur mini,
«Baxıt bol!» — dep izler edim.

Bedil, Áttar, Bidayattı,
Tákirlap atırdım tańdı,
Zaman qıynap tur adamdı,
Hidayattı izler edim.

Bir sebepker jalǵız alla,
Ferdawsiydey dana bar ma?
Túsindirer «Sharqıy molla»,
Men alımlıq izler edim.

Qarataw qarsımnan kelse,
Aydarhası adam jese,
Sol jerde joǵıń bar dese,
Men taysalmay tartar edim.

Qulaq sal meniń sózime,
Sargısh enip tur júzime,
Mádet berse haq sózime,
Isim rawaj áyler edim.

Haqqa ásilik áylemespen,
Dánekersiz júylemespen,
Hasla jalğan sóylemespen,
Duwrılıq sóz sóyler edim.

Mağripqa-mashriqqa,
Arqa menen qublağa,
Adım urıp tórt tárepke,
Jürsem ózim izler edim.

Berdimurat izle-izle,
Haq jolını tuwrı gózle,
Kóp ishinde jaqsı sózle,
Sózdiń parqın biler edim.

Berdimurat haqtıń qulı,
Sahrada ósken búlbúli,
Bul bir aytqan hikayatı,
Sıyır emes dońız jılı.

Berdaq «Jaqsıraq», «Xalıq ushın», «Izler edim» qosıqlarında xalıq mápi ushın gúresken, xalıqtıń arzıw-tileklerin iske asırıwshı márt adamlardıń bolıwın árman etedi. Xalıqtıń awır turmısın kórip, ishi qayğığa tolıp, xalıqtıń jaqtıǵa-shıǵıwın, turmıs jaǵdaylarınıń jaqsılanıwın oylaǵan ullı demokrat shayır óz qosıqlarında ǵayratlı hám batır, ádil hám ǵamxor adamlardı árman etedi. Oz zamanlasların usınday qásiyetlerge iye bolıwǵa shaqıradı.

«Izler edim» qosıǵı Berdaqtıń ulıwma dúnyaǵa kózqarasın kórsetiwde de úlken áhmiyetke iye. Berdaq bunda óziniń maqseti xalıqqa baxıt izlew ekenligin aytadı. Qosıqtıń poetikalıq mazmunında shayır óz turmısına, kózqarasına baylanıslı joqtı izlewdi atasınan, folklorlıq shıǵarmalardaǵı qaharmanlardı izlewden baslaydı. Sol joqtı izlep kóp jerlerge

de baradı. Biraq hesh jerlerden de izlegenin tappaydı. Bul izlegeni shayırdıń dáwrán, shadlı zaman edi. Shayır sol dawrandı, shadlı zamandı izlewdi mártler menen birlesip tabıwdı maqset etip qoyadı.

Shayıır óz xalqı ushın baxıt jolın, sawashta mártlik penen ózin kórsete alatuğın batırlardı izleydi. Eger de olar tabılsa, olar menen birlesip, eldi güllendirer edim deydi.

Xalqım ushın salıp kúshiti,
Alıwǵa zalımnán óshiti,
Aralasam Úrgenishti,
Yaranımdı izler edim.

Qaharman obrazın jasawda shayıır jeke adam kúshin emes, al kópshiliktiń, birneshe xalıqlardıń kúshin birlestiriwdi maqset etip qoyadı.

Shayıır óziniń izleniwlerinde xalıq penen oylasadı, ármanları menen oy-pikirlerin ortaǵa qoyadı. Xalıqtı awır turmıstan qutqarıwdıń jolı sıpatında batırlardı árman etiw, birlikke shaqırıw ideyası qosıqta ayqın sáwlelenedi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Shayır óz qosıǵında xalqına nelerdi izleydi hám árman etedi?
2. Shayırdıń bul qosıǵınıń tiykarǵı ideyası hám mazmunı neden ibarat?
3. Bul qosıqta keltirilgen geografıyalıq atamalarǵa túsiniń berıń?
4. Shayır bul qosıǵında qaysı ustazlarının atın keltirip ótedi?
5. Shayırdıń qosıǵın kórkemlep oqıp berıń.

QASHAN RÁHÁTLANADURSAÑ

Ilme ǵayıptan sóyleme,
Kisiniń yarın gózleme,
Miynetsiz dúnya izleme,
Jandı otqa saladursañ.

Talap islep tap dúnyanı,
Súttен aqdur, bilseń anı,
Kóp etseń, óziń ǵunanı,
Jaman atlı boladursañ.

Ózińnen páske júz salma,
Namáhremlerge kóz salma.
Kisi yarına, sóz salma,
Óz yarińnan qaladursań.

Jas ellide pirden qaytpa,
Tawıp ayt, sózdi molaytpa,
Dostıń sırın, dushpanğa aytpa,
El buzıwshı boladursań.

Er bolsań, elińdi baqla,
Eldiń bergen duzın aqla,
Dostıń sırın bekkem saqla,
Elge ırza boladursań.

Bolay deseń elge mırza,
Ellerińdi qılğıl ırza,
Gáriplerge berme ıza,
Óziń zıyan qıladursań.

Duwrı tutsań niyetińdi,
Xalıqqa bursań betińdi,
— Sıylasań gárip-jetimdi,
— Shın azamat boladursań.

Peyliń ketip, nápsińdi ashpa,
Malım bar dep, tolıp-taspa,
Jarlını ayaqqa baspa,
Sen de jarlı boladursań.

Qolıń úzbey el-elattan,
Qashıq júrme jámaáttan,
Qashar bolsań, qash gıybattan,
Gıybat jaman, biledursań.

Miynet penen jandı qıynap,
Kórmey, bir kún, qonaq sıylap,
Ishpey-jemey maldı jıynap,
Qashan ráhátlanadursań?

Berdaq shayır «Qashan ráhátlanadursań», «Balam», «Nadan bolma», «Bilgeysiz» sıyaqlı tağı basqa da qosıqların násiyat beriw úlgisinde jazdı. Bul qosıqlarında miynet súyiwshilikke, tirishilik ushın hadal miynet etiwge shaqıradı. Sonlıqtan da, «Miynetsiz dúnya izleme, jandı otqa saladur-sań», yamasa «Talap islep tap dúnyanı, sútten aqdur bilseń anı» dep aqıl-násiyat etedi.

Qosıqtıń mazmunı tereń didaktikalıq úlgide jazılıp, shayır atalıq násiyatın aytadı. Onda xalıqtan qol úzbewge, gárip-qáser, jetimlerdi sıylawğa, adamlardı húrmet etiwge shaqıradı. Shuğıl sóz, ótirik-ósek, menmenlik, sıqmarlıq sıyaqlı jaman minezlerden awlaq bolıwdı násiyatlaydı. Shayırdıń ádeplilik, tálim-tárbiya, minez-qulıq máselelerine kóz-qarasları xalıqtıń neshe zamanlardan berli qollanıp kiyatırğan eń jaqsı pazıy-letlerine, eń jaqsı úrp-ádet, dástúrlerine hám ádep-ikramlılıq qádelerine tiykarlangan.

Shayır shıǵarmalarında bastan ayaq jaslardı xalıqqa xızmet etiwge, miynet súyiwshilikke, hadallıqqa, ata-ana, jası úlkenlerdi húrmet etiwge, kishipeyillikke, qaharmanlıq, mártlikke, batırılıqqa shaqıradı. Jalqawlıq, aqılsızlıq hám nadanlıq sıyaqlı jaman ádetlerden awlaq bolıwdı násiyat etip aytadı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Shayırdıń bul qosıǵı qaysı janrda jazılǵan?
2. Shayır «Ilme ğayıptan sóyleme» degen qatarda neni názerde tutadı?
3. Shayırdıń qosıǵın yadlap aytıp berin.

BOLǴAN EMES

Gúl boldım, gúl jaynamadım,
Oyshıl boldım, oylamadım,
Búlbil boldım, sayramadım,
Hádiyse az bolǵan emes.

Qaraǵay emes, sókit boldım,
Qartań emes, jigit boldım,
Tawdan ushqan búrkit boldım,
Qonar tóbem bolǵan emes.

Uzın emes, ırǵay boldım,
Hár muhamǵa shırǵay boldım,
Dán joq jerde torǵay boldım,
Anı heshkim bilgen emes.

Sıbızǵı boldım, saz boldım,
Únim shıqpay sam-saz boldım,
Tobınan qalǵan ǵaz boldım,
Qonar kólim bolǵan emes.

Qarshıǵa boldım, qorıqtım,
Tomaǵam boldı, torıqtım,
Tastay túnekke jolıqtım,
Heshkim qádirim bilgen emes.

Qurǵaq kúni jawın boldım,
Jelsiz kúni dawıl boldım,
Dúzde ekken qawın boldım,
Shoshqasız kún bolǵan emes.

Bir jayalmay pálegimdi,
Kókley úzip qámegimdi,
Shoshqa túyip túynegimdi,
Urqanım jaydırǵan emes.

Sonday bolsa da jumır bas,
Jarılmadı bul qara tas.
Kózimnen aqsa qanlı jas,
Anı heshkim súrtken emes.

Zaya ótkerdim ómirimdi,
Tilemedim júrimimdi,
Bastan ótken kúnlerimdi,
Heshbir adam bilgen emes.

Basqanda ullı qonıstı,
Etkende barıp jumıstı,
Hám maqtap Qúlen bolıstı,
Aǵań sarpay alǵan emes.

Aǵa begler sırtım pútin,
Ishim janıp boldı tútin,

Asırıp zalımlar isin,
Heshbir rehim qılğan emes.

Gewdem pütün kewlim qurğaq,
Ómir qısqa, jolım jıraq,
Astımda ğashırım pıraq,
Atlıǵa jete alğan emes.

Bul dúnyaǵa kelgen adam,
Hásiret shegip júrgen adam,
Dáwrın atın súrgen adam,
Ol hám tulǵa bolğan emes.

Berdimurat meniń ózim,
Kúnxojanı kórdi kózim,
Esittim Ájiniyazdıń sózin,
Olar hám shad bolğan emes.

Berdaq shayır ózi jasaǵan dáwiridin kórinisin ayqın súwretleytuǵın siyasiy-sociallıq mánige qurılǵan «Bolğan emes», «Xalıq ushın», «Jaqsıraq», «Kórerimen», «Zamanda», «Salıq», «Bıyl» sıyaqlı qosıqların dóretti. Shayır «Bolğan emes» qosıǵında klassıq teńsizlikti anıq kórsetip beredi. Xalıqtı basqarıwshı bolıs-biylerdin zulımlıǵın, ádilsizligin de áshkaralaydı. Shayır óz zamanındaǵı húkim súrgen klassıq teńsizlikti kórsetiwde jasaw jaǵdayı qıyınlasqan «ash» miynetkesh xalıqtı hám úlken jer iyeleri bolğan ústem toparlardın, yaǵnıy «toq» adamlardin arasındaǵı qarama-qarsılıqtı ayqın kóre aldı hám qosıǵında ashıq bayan etedi. Mısalı:

Birazlar júdá zor boldı,
Birazlar júdá qor boldı,
Lashınǵa qurǵan tor boldı,
Tordı heshkim úzgen emes.

Birazlar ash, birazlar toq,
Toq adamnıń qayǵısı joq,
Ash adamnıń uyqısı joq,
Onı toqlar bilgen emes,

— dep jazdı.

Ustı qatarlar arqalı shayır súwretlegen jámiyettiń tiykarǵı qarama-qarsılıǵın hám onnan payda bolǵan klassıq teńsizlikti kóremiz.

Shayır miynetkesh xalıq tárepinde turıp, olardıń jırın jırlap, muńın muńlawshı boldı, sebebi shayırdıń ómiri de qıyın turmısta ótedi. Sonlıqtan da «Bolǵan emes» qosıǵında shayır óz ómiriniń ayanıshlı awhalın kúshli metaforalıq obrazlar menen súwretlep beredi. Qosıqta shayır tek ózi tuwralı ǵana emes, ulıwma jarlı miynetkesh xalıq tuwralı aytadı. Shayır qosıqta metaforalıq súwretlewler arqalı eziwshiler ústem bolǵan zamanda óziniń azat, baxıtlı turmısta erkin jasay almaǵanlıǵın, óz talantın erkin rawajlandıra almay, «tastay túnekte jabıqqanlıǵın» aytadı.

Berdaq ózi jasap turǵan ortalıqta — biri-birine pútkilley qayshı eki túrli ómirdiń, ekewi eki basqa shárayattıń birge jasap turǵanlıǵın ańlap jáne olardıń bir-birine tábiyatı boyınsha da, ruwxıy jaqtan da hesh qashan kelispeytuǵın keyiptegi toparlar ekenligin áshkaralawı, onıń úlken mártligi, kóregenligi edi. Shayır bunday tiptegi adamlardıń tas bawır, pás, miyrimsiz, asa ketken zıqna, inapsız ekenligine olardan azıraq bolsa da jaqsılıq kútiw paydasız ekenligin kórsetip beredi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Shayırdıń «Bolǵan emes» qosıǵınıń ideya-tematikası hám mazmunı qanday waqıyaǵa qurılǵan?
2. «Bolǵan emes» qosıǵında kórkem súwretlewdiń qaysı usılı qollanılǵan?
3. Shayır dáwirdiń jámiyetlik sociallıq teńsizligin kórsetiwde qanday salıstırıw usılınan paydalanadı?
4. Qosıqtı túsiniw oqırnı hám óz pikiriniń benen túsiniǵinińdi aytıp berin.

«AYDOS BABA» POEMASI

— Kel baba, shıǵınız tóрге,
Haq yaratqan názerkárde,
Teńgeni bóldik tórt jerge.
Birin alıń, Aydos baba.

— Márt bolğan wádede turar,
Sózin buzǵandı ant urar,
Tórttiń birine diyqan turar,
Teń ból! — dedi Aydos baba.

— Xandı ullı qıldı quday,
Dáskesi kóp, xan eki pay,
Siziń menen bizler bir pay,
Boldıq endi, Aydos baba.

— Adam bolsań, abıray izleń,
Otırar ornıńdı gózleń,
Tillerińdı tartıp sózleń,
Almam, — dedi Aydos baba.

— Ullı bolsa xanıń ullı,
Bolajaqsız báriń ullı,
Qaydan alıpsız bul puldı?
Aytqıl, — dedi Aydos baba.

— Xanniń qılǵan buyırǵı shul,
Xan hámirine moyınsıǵıl,
Hámmege birdey salıq pul,
Alıń endi, Aydos baba!

— Xan otırar salqın jayda,
Tilla kóshkili sarayda,
Men bolmasam aqsha qayda?
Biliń, — dedi Aydos baba.

— Baba bunsha qattı qashpa,
Sum nápsińniń awzın ashpa,
Xızmetker kóp sennen basqa,
Qanaat qıl, Aydos baba.

— Mut pul kerek sendey qulǵa,
Bolajaqsız jurta tulǵa,
Teń jarıman salıq pulǵa,
Teń ból — dedi Aydos baba.

— Babam, qılǵıl endi sabır,
Máhremlerge¹ qılma jábir,
Tórt bólmeklik xannan hámir,
Alǵıl endi, Aydos baba.

— Ólgen adam qaytıp kelmes,
Batır jigit qayǵı jemes,
Wádesin buzǵan xan emes,
Bergil, — dedi Aydos baba.

— Ási bolarsañ allaǵa,
Teńgeni jarı almaǵa,
Xanıń menen teń bolmaǵa,
Uyalarsañ, Aydos baba.

— Sen bilmeyseń meniń jayım,
Onıń menen teń qudayım,
Kerek emes bos abayıń,
Tek tur! — dedi Aydos baba.

— Máhremler tilin almasañ,
— Xan hámirine boysınbasañ,
— Tórtten birine turmasañ,
— Óziń bilgil, Aydos baba.

— Qanaatsız hayal isi,
Xanǵa qarsı qanday kisi,
Meter menen qusbegisi,
«Sen qoy, — dedi Aydos baba!»

Ashıwı keldi, atlandı,
Qusbegi meter, toqtaldı,
Qılıshın alıp oqtaldı,
Qáhárlendi Aydos baba.

Áweline til almadı,
Sózine qulaq salmadı,
Meterdiń janı qalmadı,
Shabar boldı Aydos baba.

¹Máhrem — xannıń járdemshisi, aqılǵoyı.

— Sawash qılıp is baslasam,
— Qan tógip kewil xoshlasam,
— Gelleńdi kesip taslasam, —
— Dedi, — sógip Aydos baba.

— Is jamangá endi keter,
Bul kisi aytqanın eter,
Táwbe qılıp qusbegi, meter,
«Qoydıq», — dedi Aydos baba.

Sherik qılmay bir bendeni,
Xiywada xannan ózgeni,
Qosıp jiberdi teńgeni,
Teń ayırdı, Aydos baba.

Dushpanı kóp, dosı menen,
Nayzasınıń ushı menen,
Bileginiń kúshi menen,
Haqın aldı Aydos baba.

Kópdur sózimniń kemisi,
Dáryanıń urar degishi,
Meter menen qusbegisi,
Jılawında Aydos baba.

Eki araǵa tústi giyne,
Xannıń inamı bir iyne,
Aydos biyge qılıp hiyle,
Ǵapıl boldı Aydos baba.

Aydos degen ullı kisi,
Aqırı ketti qoldan kúshi,
«Xannıń isi — shaytan isi»,
Degen eken Aydos baba.

Xangá bolmadı puqara,
Qarsı boldı bara-bara,
Joqdur ólimge hesh shara,
Sheyit óldi Aydos baba.

Dúnya isiniń joqdur shegi,
Qoldawlıdur ata-tegi,
Tuwdı Ernazar qusbegi,
Túp saǵası Aydos baba.

Aydos biy — XVIII ásirdeń aqırı hám XIX ásirdeń baslarında ómir súrgen tariyxıy tulǵa.

Aydos biy qaraqalpaq xalqı Túrktannan Xorezmge kóship kelgen waqıtlardaǵı óz ruwınıń ataqlı adamlarınıń biri bolıp, oǵan Xiywa xanı Muhammed Amin inaq tárepinen biylik hámeli berilgen, sońın ala xannıń hár tárepleme qawatlawı arqasında pútkil qaraqalpaqlardıń, ayrıqsha Qońratlılardıń basqarıwshısı dárejesine kóterilip, úlken abıroyǵa iye bolǵan. Ol el arasındaǵı hár túrli talas-tartıslardı, dawlı máselelerdi de ózinshe sheship otırǵan hám óziniń húkimin júrgizgen.

Berdaq joqarıda keltirilgen «Aydos baba» poemasında Aydostıń pútkil qaraqalpaqlarǵa biy bolıp turǵan waqıtlarındaǵı bir waqıyanı sóz etedi. Bul poemanıń syujeti dialog formasında jazılıp, tiykarǵı waqıya Aydos penen Xiywa xanı meteri hám qusbegisiniń arasında bolıp ótedi. Poemada Aydostıń Xiywa xanı aldında óz abıray-ıtarına ılayıq biy bolǵanlıǵı, xannıń buyırǵı menen bolsa da qaraqalpaqlardan salıq jıynaw islerine tikkeley ózi aralasıp, xan sarayına barǵannan soń da jıynalǵan teńgeden tiyisli bólegin alıwǵa eriskenligi, bul onıń xan menen teńbe-teń huqıqqa iye bolǵanlıǵınan derek beredi.

Aydos baba óziniń batırlıǵı hám er júrekligi, tapqırlıǵı hám aybatlılıǵı menen de xandı hám onıń átirapındaǵı hámeldarlardı da seskendiredi. Buni shayır «Kelgende xan óre turdı, Xanǵa qarsı juwap urdı» degen qatarlarında da anıq sáwlelendiredi. Ásirese, shayır Aydos biydiń xarakterine tán bolǵan belgilerdi xan meteri menen qusbegisine qaytarǵan qarsı juwabı hám bilektiń kúshi, aybatlı sustı menen teńgeniń teń jartısına iye bolǵan batıl háreketleri arqalı sheber ashı alǵan. Poemanıń sońında xan aldında hám xalıq arasında da abıray-mártebesi asıp ketken Aydos penen xan arasında túsinbewshilik payda bolıp, Aydos babanıń xan hiylesi sebepli ǵapıl qalǵanlıǵı, buni sezgen Aydostıń «xannıń

isi — shaytan isi» dep juwmaq shıǵarıwı, aqır-sońında babanınıń xannıń aytqanına júrmegenlikten xan áskerleri tárepinen óltiriliwi tariyxıy haqıyqatlıqqa oǵada jaqın keledi.

Shayır bul poeması arqalı Aydos obrazın oǵada tereń asha alǵan. Shayır Aydos obrazı hám onıń is-háreketleri arqalı ol jasaǵan feodallıq dáwirdiń jámiyetlik-siyasiy hádiy-selerine bolǵan kózqarasların anıq sáwlelendiriw menen birge Aydos obrazına bolǵan qatnasın da «Aydos degen ullı kisi» yamasa «Sheyit óldi Aydos baba» degen qosıq qatarlarında da anıq sıpatlap beredi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Berdaqtıń «Aydos baba» poemasınıń mazmunında qanday waqıyalar sóz etiledi?
2. Poemada Aydos baba teńgeni bóliwge ne sebep narazılıq bildiredi?
3. Poemada Aydos obrazındaǵı batırlıq háreket nede dep oylaysız?
4. Poemanı oqıp, mazmunın aytıp beriń.

ÁDEBIYAT TEORIYASINAN MAǒLÍWMAT

Tariyxıy shıǵarmalar haqqında túsinik

XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatındaǵı liro-epikalıq janrlardıń tiykarǵı ózgesheligi olardıń belgili avtorlar tárepinen jazılǵanlıǵı bolıp esaplanadı. Sonıń ushın da, bul liro-epikalıq shıǵarmalar folklorlıq janrǵa qaraǵanda ádewir ózgesheliklerge iye. Sebebi, bul shıǵarmalardıń kópshiligi qıyaldan alıp jazılǵan emes. Bul sol zamannıń tariyxıy waqıyalarına ádewir sáykes keledi. Usı baǵdarda Ájiniyaz hám Berdaqtıń kólemlı shıǵarmalar dóretkenligin kóremiz.

Ájiniyazdıń «Bozataw», Berdaqtıń «Aydos baba», «Ernazar biy», «Amangeldi» poemaları qaraqalpaqlardıń XIX ásirdegi tariyxıy waqıyaları menen bekkem baylanısqa. Demek, bul dáwirde jasaǵan shayırlar tek ǵana lirikalıq qosıqlar jazıw menen sheklengen emes. Olar turmıs waqıyaların tereńirek súwretleytuǵın liro-epikalıq janrǵa qol uradı. Ózi jasaǵan zamannıń iri waqıyaların ashıp kórsetiw ushın háreket etedi.

Tariyxıy kórkem shıǵarmanı sol tariyxtıń áyne ózi dep túsınbewimiz kerek. Bul haqqında belgili sınshı V.G.Belinskiy: «Tariyxshı bolǵan waqıyanı jazadı. Al, jazıwshı bolsa bolıwı múmkin waqıyanı jazadı», — dep kórsetedi.

Demek, ádebiyat tariyxıy shınlıqtı kórkem shınlıqqa aylandıradı degen sóz. Solay bolsa da tariyxıy shınlıqtan shetlep ótse, onda onıń jazǵan shıǵarması tariyxıy shıǵarma bola almaydı. Sonıń ushın da, hárqanday shayır yaki jazıwshı tariyxıy kórkem shıǵarma jazǵanda tariyxıy faktler menen esaplasadı. Biraq kórkem dóretpеge tán bolǵan avtor fantaziyası obraz jasaw usılında ayırım ózgerislerge alıp keliwi múmkin. Bul hárqanday jazıwshınıń aqıl tárezisi, bilimi hám talantına baylanıslı. Qullası, tariyxıy shıǵarmalar jazıw ushın talantlı shayır bolıw menen birge tereń sawatlılıq talap etiledi.

Tariyxıy shıǵarmalar jazıw ushın dáwirdiń de tiygizetuǵın tásiри úlken. Jazıwshı ózi jasaǵan zamannan ádewir uzaq dáwirdegi waqıyalardı kórkem sáwlelendiriwdi maqset etse, sol dáwir waqıyalarına jetik bolǵan tariyxıy bilimdi toplawı kerek boladı.

Eger de ol ózine birqansha tanıs hám jaqın jıllarda bolıp ótken waqıyalardı jazsa, bundaǵı hádiyseler onıń kóz aldında yaki bolmasa ózinen jası úlken adamlardıń eske túsiriwleri tiykarında jazılıwı múmkin. Mısalı, Ájiniyaz «Bozataw» waqıyasın óz kózi menen kórgen bolsa, Berdaq «Ernazar biy» waqıyaların óz kózi menen kórgen. Amangeldi hám Ernazar biydi kórgen adamlar menen sırlasqan. Sonıń ushın da, onıń bul tariyxıy waqıyalardı bergen bahası ádil bolǵan degen juwmaqqa kelemiz.

Al, Berdaqtıń «Shejire»sindegi waqıyalardıń dáslepki bólegi Berdaq jasaǵan zamannan ádewir uzaq. Ol waqıtları tariyx ilimi de tolıq rawajlanbaǵan. Sonlıqtan da, ol bul shıǵarmasını xalıq ańızlarına tiykarlanıp jazǵan. Sonıń ushın da, bul shıǵarmanıń tariyxıy faktlerge sáykes keletuǵın da, kelmeytuǵın da jerleri bar. Solay bolsa da bul shıǵarmalar mádeniy miyraslarımızdıń úlken jańalıǵı esaplanadı.

Usınday sebepler menen XIX ásirde jasaǵan Ájiniyaz hám Berdaqtıń qáleminen dóretilgen tariyxıy temadaǵı liroepikalıq shıǵarmalardı qaraqalpaq ádebiyatında úlken bir

basqish boldi dep qarawga boladi. Bul shigarmalardın qaharmanlari xalıq dástanlarındaǵı Alpamis, Edigelerge qaraganda da ayrıqsha ózgesheliklerge iye. Sebebi, bular xalıqtın ózleri oylap tapqan romantikalıq qaharmanlari emes. Bul shigarmalardın qaharmanlari XVIII — XIX ásirde xalıq penen birge aralasıp jasaǵan Amangeldi batır, Aydos biy, Ernazar biyler. Demek, bulardın bári de tariyxta jasaǵan adamlar bolıp tabıladı.

ÓTESH ALSHÍNBAY ULÍ

(1828 — 1902)

Basqa da qaraqalpaq shayırları sıyaqlı Ótेश shayırdın ómiri haqqındaǵı maǵlıwmatlardı, tiykarınan, onıń óz shigarmalarındaǵı ayırım qosıq qatarları menen birge ilimiy ekspediciyalar waqtında el awzınan jazıp alınǵan maǵlıwmatlardan alamız.

Bunday maǵlıwmatlardın kópshiligi 1930-jıllardın basında xalıq arasınan jazıp alınıp, baspasózde daǵazalandı. Bul maǵlıwmatlar sońǵı jıllardaǵı ekspediciya dáwirinde tabılǵan maǵlıwmatlar menen salıstırılıp ele de tolıqtırıldı.

Mısalı, shayır óziniń «Berdaq baqsıǵa juwap» qosıǵında:

Atım Ótेश, babam atı Jiyendi,
Xalıqqa sózi úlgi bolǵan emes pe? —

dep jırlaǵan bolsa, «Ótti dúnyadan» qosıǵında bir qatar tariyxıy waqıyalar menen birge tariyxıy adamlardın isimlerin de jiyi tilge aladı. Ásirese, babası Jiyen jırawdın ómiri hám dóretiwshiligi haqqında da ájayıp maǵlıwmatlardı keltirip ótedi:

Álhasıl oylansań neshsheler ótti,
Jılap ar-sar boldı qayǵıda ketti,

Jil artınan jillar kelip jil jetti,
 Árman menen babam ótti dúnyadan.
 ... Jiyen babam sol zamanda er boldı,
 Kamalğa kelgende ol hám qor boldı...
 Óldi Jiyen eliw de tórt jasında,
 Árman menen babam ótti dúnyadan.

1930-jillardan baslap xalıq arasınan tabılğan dereklerde hám de ayırım adamlardıń maǵlıwmatlarına qaraǵanda Ótesh shayırdıń Jiyen jırawdıń shawlıǵı ekenligi aytıladı. Bul pikirlerdi juwmaqlastıra otırıp, Jiyen jırawdıń Jamǵırshı degen balasınıń Ayımbet, Alshınbay, Qurımbay degen úsh balası bolǵanlıǵın, al Alshınbaydıń balası Ótesh ekenligin biliwge boladı. Hárbir áwladtıń ortasha jas esabı jigirma bes jasqa tuwra keletuǵın bolsa Ótesh shayırdıń jasaǵan waqtı menen Jiyen jırawdıń jasaǵan waqtın salıstırsa, olardıń arasında jetpis bes jılday waqt bolǵanlıǵı hám bul esap tariyxıy jaqtan da tolıq sáykes keletuǵınlıǵın kóremiz. Mısalı, Jiyen jıraw XVIII ásirdeń 40-jıllarınan soń Tórkstannan Xorezmge kóship qonıslanǵan xalıqtıń ishinde bolsa, usı Jiyen jıraw menen Óteshtıń jasaǵan dáwirin salıstırıp qarasaq, olar arasında ortasha jetpis jıldan aslamıraq waqtıń bolǵanlıǵın kóremiz. Ekinshi jaǵınan Ótesh Alshınbay ulı 1827 — 1900-jılları jasaǵan Berdaq shayırdıń zamanlası hám qatar dostı bolsa, al 1799—1880-jılları jasaǵan Kúnxojanıń shákirti esaplanadı. Ol Kúnxoja menen Berdaqtı hám Ájiniyazdı óz kózi menen kórgenligi hám olar menen zamanlası jasap, sáwbetles bolǵanlıǵı, hátteki olardıń azasında bolǵanlıǵı haqqında óziniń «Ótti dúnyadan» qosıǵında súwretlegen.

Shayırdıń «Jetermen» qosıǵında da mınanday jer atamaları súwretlenedi:

Arjaǵı — Kól saǵa, qublası — Irza,
 Arqası — Terbenbes, qublası — Aq qum...

Bulardan basqa da ol óz qosıqlarında «Kólsaǵa», «Jalayır», «Aqbóget», «Beljeken», «Quwat», «Qarateren» sıyaqlı jer atamaların ómir súrgen ata mákanı sıpatında óz qosıqlarında keltirip otıradı.

Kúnxoja klassik shayırlardıń kópshiliginiń derlik jaqın ustazı bolǵan. Shayırdıń ómirbayanına tiyisli basqa maǵlıwmatlardı da onıń óz shıǵarmalarınan tabamız. Mısalı, mına qosıq qatarların alıp qarayıq:

...Bárha eńbegim bolmas hesh,
Ala almadım dushpannan ósh,
Jılay-jılay sorlı Ótesh,
Mısalı sorlı yańlıdı.

(«Gúlziyba»)

...Pám áyleńiz Ótesh shayır sózinen,
Qanlar aǵar bul dúnyada kózinen.

(«Asarman»)

Biraz-biraz jasım ótti,
Yıǵlay-yıǵlay esim ketti,
Ǵarrılıqtıń waqtı jetti,
Jas basqan sayın qorqaman.

(«Qorqaman»)

Bul dúnyada álewmetler ne kórdim,
Ǵáplette sarǵayıp, güllerdey soldım,
Zalımınıń dártinen ólermen boldım,
Arman menen men de ótermen dúnyadan.

(«Ótti dúnyadan»)

Shayır ómiriniń hár qıylı jıllarında jazılǵan usınday qosıq qatarlarınan soń anıq sáneler kórsetilmese de, bul qosıqlar shayırdıń ómiri haqqında bay maǵlıwmatlar beredi. Bul qosıq qatarlarında onıń pútkil ómir boyı kórgen mashqalaları menen azapları, kambaǵal turmıstan hám zalım qısıminan tartqan jábirleri ashıqtan-ashıq súwretlengen. Shayır ózi jasaǵan zamanında kewildegisi bolmay, tartqan azap-uqıbetleri menen ızaları qartayǵanında balalarınan da juda bolıp shekken awır músiybetleri tereń júrek sezimi menen kórkem súwretlenedi.

KÓKÓZEK

Aq qaǵazǵa sóz marjanın jazayın,
Jermen zalımlardı xatqa salayın,
Kókózekti tárip etip jırlayın,
Basińnan dáwranıń taydı, Kókózek.

Zalımlar júripti ashlardı awlap,
Iyshan, molla, biy, atalıq masayrap,
Ash xalıq júr nan tabalmay jayrap,
Ata mákan zindan boldı, Kókózek.

Kókózek jerleri ónim bergendey,
Báhár bolsa dizer monshaq dizgendey,
Jerleri ańqıǵan xosh iyis gúldey,
Basıńnan dáwranıń taydı, Kókózek.

Kókózek boyları — sharwa jayları,
Qonıs bastı ata-baba zúriyadi,
Onda uzaq erkin jasap turmadı,
Ata-baba qonıs basqan, Kókózek.

Kókózek boyları pitken qamıstı,
Kókózekten suw ketkeni namıstı,
Ultanında at shabısıp qaǵıstı,
Basıńnan dáwranıń taydı, Kókózek.

Kókózek boyında ráhat qurdım,
Eki jıl barماسam ókpeler jurтım,
Elatım múytendi, Ótesh dur atım,
Arzıw-árman menen qaldıń, Kókózek.

Kókózektiń ultanların jaylaǵan,
Tilge kelse, adamzattı taylaǵan,
Xalıqtı búldirip qolın baylaǵan,
Molla Izimbetler bizde, Kókózek.

Kókózektiń eki boy qayırdı,
Zalıм biyler Kók ózekten ayırdı,
Ash xalıqtı qıynaw menen mayırdı,
Basıńnan dáwranıń taydı, Kókózek.

Kókózek degende etim shım etti,
Kózimniń jasları irkilmey ketti,
Zalıм atalıqlar wayranlar etti,
Basıńnan dáwranıń taydı, Kókózek.

Bizlerdi zalımlar zar-giriyan etti,
 Jetim-jesir jılaw menen ol ketti,
 Neshsheni hár elge tentene etti,
 Arzıw-árman menen qaldırń, Kókózek.

Jaylawım Kókózek qıyalay kóshtim,
 Qolımda orağım kóllerge tústim,
 Kókózekten barıp suw alıp ishtim,
 Basırnan dáwranıń taydı, Kókózek.

Jazlawım Jańasuw, qıslawım Samay,
 Ústıńnen el kóshti bir adam qalmay,
 Suwıń ashıp, seniń daqılın bolmay,
 Basırnan dáwranıń taydı, Kókózek.

Jańa suw túbine tayaw boylamas,
 Istiń sońın, keleshegin oylamas,
 Suwıń ashshı, sharwa seni jaylamas.
 Basırnan dáwranıń taydı, Kókózek.

Taqırkóldiń ultanların suw aldı,
 Ğañqıldasqan órdek penen ğaz qaldı,
 Egin egip, diyqanshılıq kóp aldı,
 Basırnan dáwranıń taydı, Kókózek.

Shayır «Kókózek» dep atalğan qosıǵında suwsızlıq, ashlıq, biylerdiń zulımlıǵı saldarınan tuwılıp ósken ata mákan Kókózek penen xoshlasıw sezimin bayan etedi. Ata-babası jasap ótken tuwılğan jeri menen shayırdıń qıymaslıq penen xoshlasıw dárti, ishki debdiwi súwretlenedi. Ótesh shayır jasağan dáwirde xalıq ózleriniń tuwılıp ósken mákanınan kóshiw jaǵdayları eki sebepten bolğan, biri basqınshı jawlardıń topılısı, ekinshisi, suwdıń tamtarılıǵınan bolıp otırǵan. Qosıqta shayır tuwılıp ósken ata mákanınan eldegi ústem toparlardıń zulımlıǵınan hám suwsızlıqtıń saldarınan kóshiw kartinasın beredi. Buǵan mısal qosıqtaǵı «Zalım biyeler Kókózekten ayırdı», «Bizlerdi zalımlar zar-giriyan etti, Jetim-jesir jılaw menen ol ketti», «Kókózekten suw ketkeni namıstı», «Suwıń ashıp, seniń daqılın bolmay» degen

qatarlar dälilleydi. Qosiqta xalıqtıń sol dáwirdegi turmısı, jasaw jaǵdayı, adamlar arasındaǵı teńsizliktiń kórinisleri ashıp beriledi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Ótesh shayır Kókózek boylarınan tısqarı jáne qay jerlerde ómir súrip, tirishilik etken?
2. «Kókózek» qosıǵında shayırdıń tuwılıp ósken jerine degen saǵınısh sezimleri qalayınsha súwretlengen?
3. Kók ózektiń ótkendeǵı jaǵdayı onıń kórinisi qosıqta qalay súwretlengen?
4. Qosıqtı oqıń hám mazmunın aytıp beriń.

JETERMEN

Adasıp, qarańǵı qara dumanda,
Astımda salım bar endi netermen,
Bendelerdiń qara bası dumanda,
Qalay endi elatıma jetermen?

Men oylanıp kórsem jaǵa alısta,
Men otırman qalıń qopa qamısta,
Bala-shaǵam otırmeken jaǵısta,
Endi búgin elge qalay jetermen?

Arjaǵı kól dala, qublası írza,
Qamısı joq kóp-kómbek bárisi taza,
Ya qubla, arqamnan kelmeydi saza,
Endi búgin elge qalay jetermen?

Oylanıp-oylanıp ıqtım qayaqqa,
Qara jerler tiyermeken ayaqqa,
Talap etip shıǵıp edim buyaqqa,
Endi qalay elatıma jetermen?

Astımda salım bar seksen bes batpan,
Gúzdıń kúni qıraw tayawǵa qatqan,
Bendemespen bir kún úyinde jatqan,
Bul teńizde úydi qashan kórermen?

Agam keler deyip balam ol tur ma,
Jolga qarap garip anam ol tur ma,
Gangun menen aqsha juzim soldirma,
Bul azaptan uyge qalay jetermen?

Uyde otir atam ballar keler dep,
Men sorliga baliq akep berer dep,
Ol kelmese mendey sorli oler dep,
Endi qashan ata-anamdı korermen.

Wah dunya, otersen, rahat korgizbey,
Qatar-qurbi dostim bilen jurgizbey,
Minaw ulken, minaw kishi degizbey,
Endi qalay uylertime jetermen.

Sorawlar ham tapsirmalar:

1. Shayirdin «Jetermen» qosiginin mazmunında qanday waqiya soz etiledi?
2. Qosiqta lirik qaharmannin saginish sezimleri qalayinsha suwretlep berilgen, pikirinizdi aytin.

SHERMENDE

Haqisin bermey Orazbaydin,
Molla Izimbet shermende,
Bil manisin keler jaydin,
Haqisin bermey shermende.

Oleyin degen kuni joq,
Bayliqtan hasla minin joq,
Haqi bermewden basqa jinin joq.
Izimbet, boldin shermende.

Diyqannin haqin bermesein,
Adam shelli sen kormesein,
Raxmet, xizmetker, demesein,
Adam jurer me, shermende.

Shermendelik kutu uyat,
Bir isinnen bir isin ziyat,

Bárqulla aytıp óziń ǵıybat.
Bildirdiń óziń, shermende.

Jigit bolsań bir ińǵay júr,
Oylaǵan sózdiń parqın bil,
Zar-giryan bolıp Manawbay júr,
Haqısın bermey, shermende.

Jaz bolsa jediń qaramıq,
Uyat emes pe soramaq?
Ishkeniń basalay bılamıq,
Bul isiń qalay, shermende.

Shermendelik júdá jaman,
Bul ataqtan júrgil aman.
Untar edim kelse zaman,
Bul ne qılǵanıń shermende.

Aytqan ǵáp kárińe kelmes,
Adamsań ba parqın bilmes,
Birew óler, birew ólmes,
Dúnyada boldıń, shermende.

Molla Izimbet, aytar sózim,
Bul pıǵılıńdı kórdi kózim,
Bayan etken meniń ózim,
Ne qılasań shermende?

Bul atıń júdá jamandı,
Basıńa qurdıń zamandı,
Nege eteseń ármandı,
Sók sanar, nálet shermende.

Aytqan sóziń súyekke ótti,
Puqaraǵa jábir etti,
Kem-kem pıǵılıń qashıp ketti,
Jónińe júrgil, shermende.

Dúnyada ne qıldıń óziń?
Sup-sur bolıp seniń júziń,

Adamğa jaqpaydı sóziń,
Dúnyağa boldıń shermende.

Bul sózime beriń tawap,
Tawap bermeseń ayt juwap,
Haqı jegen bola ma sawap?
Bergil haqısın, shermende.

Oı shegip júr uwayımdı,
Bes jıl ordı buwdayıńdı,
Oyla aqmaq qudayıńdı,
Naǵıp jürseń, shermende.

Shermendelik miyasar ma?
Azap bermek saǵan kár me?
Eki mezigil berdiń jarma,
Haqısın bermey, shermende.

Bárshası eki abbazı¹,
Qayǵı bolmas kóbi-azı.
Bolsın biyshara razı,
Haqısın bergil, shermende.

Alaradı eki kóziń,
Bıljıraydı aytqan sóziń,
Qalay-qalay bul mineziń?
Haqısın bergil, shermende.

Sendey bop Qarunbay ótti,
Hayran bolıp jılap ketti,
Malı-múlkin, wayran etti,
Soday bolarsañ, shermende.

Uyat emes pe bul qılǵanıń,
Aldap jumsap, kúsh alǵanıń,
Súyip dúnyanıń jalǵanın,
Áwere boldıń, shermende.

¹Abbazı — aqshanıń atı.

Seniń sóziń bári ayıp,
Táriypińdi aytayın jayıp,
Adamdı aldap qıysayıp,
Júrseń nağıp, sen shermende.

Yadımnan ketpes isleriń,
Sındırayın ba tisleriń,
Basım bolğan soń kúshleriń,
Boldıń ba haywan, shermende.

Sen zalımdı kim saqladı,
Qara bağrımdı dağladı,
Kótergen anamdı boqladı,
Kúnlik haqın ber, shermende.

«Jaz beremen, gúz beremen,
Yaki oylanıp kóremen,
Ele bes jil júrdiremen», —
Dediń Kemalğa, shermende.

Bermeseñiz ala jip kes,
Haqısı bar jigirma bes,
Meni hám kórdiń be ábes?
Haqımdı ber, shermende.

Jumsadıń meniń inimdi,
Qáyerden taptıń minimdi?
Keltirer nálet jinimdi,
Haywannan jaman shermende.

Seniń sóziń eken pasıq,
Súyegi jaman ózi jasıq,
Qarızğa qarızın ulasıp,
Otırsań ba, sen shermende.

Berman qara, arman qara,
Inim gáptiń parqın sora,
Kimler eken gúnakara?
Boldıń ğoy házir shermende.

Meshkey degen jaqsı at emes,
Dońgal degen jaqsı at emes,
Dońız degen jaqsı at emes,
Bilmediń, boldıń shermende.

Qatar da jaqsı halıń bar,
Tórt túlik múlk-malıń bar,
Qolda shúkir, hamalıń bar,
Ne sebep boldıń, shermende.

Haramlıqqa ishiń tolsın,
Bara-bara gúliń solsın,
Shermende atıń qutlı bolsın,
Quda urǵan sen, shermende.

Qaytpayman aytqanımnan hesh,
Kósher bolsań keshiwden kesh,
Haqı sorap sorlı Ótesh,
Aldıńda otır, shermende.

Ótesh shayır óz shıǵarmalarında xalıqtı awır turmısqa duwshaker etip otırǵan jámiyetlik tártiplerdi, xalıqtı ezip otırǵan seziwshilerdi tartınbay satira tili menen áshkaralaydı. Óz dáwirindegi baylardıń sútxor, ashkóz, iplas, miyrimisiz hám bulardan basqa da unamsız qılıqların kórsetiw jaǵınan «Shermende» satırası ayrıqsha orın tutadı. «Shermende» satırasınıń tili XIX ásir ushın tipik waqıyalardan bolıp, bul dáwirde hádden tıs ezilgen hám hárqanday huqıqlarınan ayrılgan miynetkesh xalıq wákilleriniń kópshiligin diyqanlar menen kúnlikshiler tutqan. Ol zamanda diyqan yamasa kúnlikshi júdá gedeylenip, jerge de, jayǵa da, mal-dúnyaǵa da iye bolmaǵan adamlar bolǵan. Olar ólmew ushın hám bala-shaǵasınıń da ash bolmawı ushın qanday qıyın jumıs bolsa da kóngen. Baylarǵa hárqanday qıyın shártlerge qaramastan diyqan júrgen, kúnlikshilik etken.

«Shermende» satırasında shayır usı jaǵdaylardı kúnlikshiler menen Izimbet baydıń obrazı arqalı kórsetip beredi. Shayır haram tamaq, sútxor Izimbetti ǵázepli jek kóriwshilik penen «Shermende» dep ataydı da, onıń jarlılardıń tiyisli miynet

haqısın tólemewine baylanıslı bay, Manawbay, Kemal degen jarlılardı bes-altı jıl jumıs isletip haqısın bermegenligi ushın Izimbetke shayır óziniń barlıq gázebin tógedi. Izimbetke jallanıp, haqı ala almağan jarlılardıń ishinde shayırdıń inisi de, ózi de bar.

Óziniń gána emes, barlıq jallanba miynet adamlarınıń shıdaw sheginen asqan awır turmısın kórip, óz gázebin bayan etken shayır, mallı, dúnyalı hámeldar, onıń üstine xanlıq hákimiyattıń kúshli quwatlawına iye molla Izimbettiń quwdalawınan tartınbaydı. Xalıqtıń gázebin hesh burmalawsız bayan etiw ushın qanday qıyınshılıq dus kelse de qayıl boladı.

Ótesh shayırdıń qosıgında eziwshilerdiń haqıyqıy wákili Izimbetke qarata ayılğan sózleri haqıyqattan da shayırdan úlken batırılıqtı talap etedi. Izimbetke degen óz gázebin hám xalıq gázebin tağı da ótkirlestire túsken shayır «untar edim kelse zaman» deydi. Xalıqtıń haqın jep, baylıq toplagan eziwshilerdi shayır usılayınsha áshkaralaydı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. «Shermende» qosıgınıń ideyalıq mazmunı neni sóz etedi, qosıq qanday usılda jazılğan?
2. Shayırğa Izimbettiń unamsız obrazı jaratıwına qanday jaǵday sebepshi bolǵan?
3. «Shermende» qosıgınıń mısalı tiykarında shayır jasaǵan zaman haqqında pikirńizdi aytıp beriń.

ASARMAN

Ishten ashıp jasırılǵan sırlardı,
Dáryadayın máwjirermen tasarman.
Kórsetip dushpanǵa sansız qırlardı,
Xalıq birikse, asqar tawdan asarman.

Pám áyleńiz Ótesh shayır sózinen,
Qanlar aǵar bul kúnderde kózinen,
Dushpan qashsa, quwıp jeter izinen,
Xalıq penen eńsesinen basarman.

Qolğa qılısh, semser, nayza alsam da,
 Dizelesip dushpanıma salsam da,
 Jalgız júrip Rustemdey bolsam da,
 Qanshelli berik bolsamdağı sasarman.

Ketermen, ketermen ullı kól bilen,
 Sapar shekseñ sharshamastan jol bilen,
 Sárdar tapsam aqıl dana mol bilen,
 Asıw-asıw asıwlardan asarman.

Sárdar bolmay jekke júrsen júwırıp,
 Dushpan alar ókpe bawırın suwırıp,
 Quwırmash qıp qazanğa salıp quwırıp,
 Seksewil qozına ayaq basarman.

Jigitler biriksen almas jawın joq,
 Jigitler biriksen pitpes dawın joq,
 Hesh waqıtta oylanbasan sawın joq,
 Oylansan, biriksen tawdan asarsan.

Násiyatım usı oylasan doslar,
 Hesh waqıtta qor bolmas birikse baslar,
 Bul maqsetke qosıl garrı hám jaslar,
 Bul aytqanıw bolsa qırdan asarman.

Kóp penen islesen enbek bolmas hesh,
 Asıw-asıw dáryalardan tezden kesh,
 Ógenshe xalıq jırın jırlaydı Ótesh,
 Sózim menen ólsem júzge asarman.

Ótesh shayırdın başka shıǵarmaları sıyaqlı onın «Asarman» qosıǵında da shayırdın pútkil ómir boyı kórgen ma-shaqatları menen azapları, zulımlıq qısımınan tartqan já-birleri, zamanında degeni bolmay, dushpanlardan kegin ala almay qıynalğan qayǵıları menen ızaları qosıq mazmunında xalıqtı birlikke, jámlesiw ideyası menen sáwlelengen. Dush-panğa qarsı gúresiwde shayır birlik máselesine úlken kewil bóledi. Onın bul pikirleri qosıq mazmunında tereñ bayan

etilgen. Shayır xalıqtıń kúshin birlikte kóredi, óz maqsetine erisiwdiń jolın xalıq penen, el menen birge bolıwda dep túsinedi. Xalıqtıń «Tirilik birlikte», «Jalgız attıń shańı shıq-pas», «Bólingendi bóri jer» degen danalıq sózlerin alǵa ilgeriletedi.

Sorawlar:

1. Qosıqtıń ideyalıq mazmunında qanday másele sóz etiledi?
2. Qosıqta shayır óz dáwiriniń awır jaǵdayınan shıǵıwdıń qanday jolın kórsetedi?
3. «Jalgız júrip Rustemdey bolsam da, Qanshelli berik bolsamdaǵı sasarman» degen qatarlardan neni túsinesiz?
4. Qosıqtıń ideyalıq mazmunında shayır xalıqqa qarata qanday shaqırıq taslaydı?

SÁWMEYMEN

Sózlerinde dám bolmasa,
Kewli ánjam bolmasa,
Aldın oylar pám bolmasa,
Sáw deseńler de sáwmeymen.

Miymanǵa xızmet etpese,
Aqlı ózińnen ótpese,
Bularǵa oyı jetpese,
Sáw deseń de sáwmeymen.

Etken isi buzıq bolsa,
Sezgenlerge qızıq bolsa,
Dushpanıma azıq bolsa,
Sáw deseń de sáwmeymen.

Bir awız sózim ketti asıp,
Jedel menen súrip basıp,
Otırǵan joq kewlim tasıp,
Fanıy dúnyanı sáwmeymen.

Birazlar namıs keltirer,
Er jigitti ar óltirer,

Búgin de dushpan jer tirer,
Dushpanlardı men sáwmeymen.

Kúnxoja aytı xalıqqa qarap,
Ájiniyaz aytı sóz saralap,
Berdaq aytı xalıq aralap,
Qılap etkendi sáwmeymen.

Ótesh aytı eterini,
Árman menen keterini,
Xalıqtıń qolı jeterini,
Sózsiz zalımdı sáwmeymen.

Kúnler óter, kúnler óter,
Túnler óter, túnler óter,
Yıǵlay-yıǵlay bári keter,
Fanıy dúnyanı netermen.

Óter dúnya, óter bir kún,
Malı barǵa bolıp dúrkin,
Bul zamanda ashtıń kórkin,
Sáwmegendi sáwmeymen.

Dúnyanıń dárti málimdi,
Kórdim hár waqıt halımdı,
Qurtpasa xalıq zalımdı,
Fanıy dúnyanı sáwmeymen.

Men aytarman bilgenimdi,
Bilgen emes kórgenimdi,
Jaqsı-jaman júrgenimdi,
Aytpaǵanlardı sáwmeymen.

Bolmas aqır eńbegim esh,
Xalıq biler erteli, kesh,
Aytqan eken sorlı Ótesh,
Xalayıq, dushpandı sáwmeymen.

Shayırdın aqıl-násiyat úlğisinde jazılğan «Bolar», «Ur», «Qarız alma» qosıqlarınıń qatarına «Sáwmeymen» qosıǵı da kiredi. «Sáwmeymen» qosıǵında jámiyette bolıp atırǵan teńsizliklerdi, jaqsılıqtı, ádalatlılıqtı, baxıtlılıqtı qáleytuǵınlıǵın, al jamanlıqtı, ádalatsızlıqtı, baxıtsızlıqtı xoshlamaytuǵınlıǵın anıq aytadı. Usı didaktikalıq qosıǵında jaqsı hám jaman adamlarǵa tán bolǵan qásiyetler olardıń sırtqı kórinisine berilgen baha bolmastan, minez-qulqına, sóylegen sózine, is-háreketine beriletuǵın sıpatlama bolıp tabıladı. Ótеш qaraqalpaq ádebiyatında úlken realist shayıır sıpatında kózge túседі. Onıń shıǵarmalarında turmıstı eń baslı obyekt etip alıw, onı durıs bayanlap beriw hám shınlıqtı burmalamay jırlaw kerekligi kórsetiledi. Bul ideyası shayırdın «Sáwmeymen» qosıǵında ashıq bayanlanadı.

Shayıır qosıq qatarlarında ózi menen zamanlas shayırlar Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaqar óz shıǵarmaların xalıqqa arnaǵanın, sol dáwirdegi shınlıq turmıstı súwretlep bergenin aytadı. Bul shayırlardıń xalıqqa qılaplıq islemegenligin aytıp, ózi usı shayırlardan órnek alıwǵa umtıladı. Ótеш shayıır qosıqta ústem toparlarǵa hám Xiywa xanlıǵına xalıqtıń birigip gúres aparıwı kerekligin «Keyingiler alar ardı, Almasa dúnyanı sáwmeymen» degen ótkir pikir aytadı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Shayıır «Sáwmeymen» qosıǵınıń ideyasında neni aytpaqshı boladı, qanday ideyanı ortaǵa taslaydı?
2. Shayıır Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq sıyaqlı sóz sheberlerine qanday pikirlerin bildiredi?
3. Shayıır qosıqta óz zamanına narazılıǵın qaysı qatarlarda ayqın sáwlelendiredi?
4. Shayırdın aytpaqshı bolǵan birlik, teńlik, ádalatlıq, baxıtlı turmıs haqqındaǵı kózqarasın hám ideyasın qosıqtıń tiykarında aytıp beriń.
5. «Keyingiler alar ardı, Almasa dúnyanı sáwmeymen» degen qosıq qatarlardı shayıır kimlerge qarata aytqan?
6. Shayırdın aqıl-násiyat úlğisinde jazılğan qanday qosıqlar bar?
7. Birazlar namıs keltirer,
Er jigitti ar óltirer,
— degen qatarlarǵa óz pikirlerińizdi bildiriń.

GÜLMURAT SHAYİR

(1832 — 1897)

Gülmurat shayır ádebiyat tariyxında lirik shayır sıpatında belgili orın tutadı. Shayır 1832-jılı tuwılıp, 1897-jılı qaytı bolğan. Onıń tuwılıp ósken jeri Aral teńiziniń túslik-shıǵıs jaǵalawı bolğan. Bul jerler házir Moynaq hám Taxtakópir rayonlarınıń aymaǵı esaplanadı. Ol orta hallı shańaraqta tuwılıp turmıstıń barlıq awırmanlıqların bastan keshirgen. Gülmurat óz dáwiriniń belgili shayırı Sarıbay menen dos hám zamanlas bolğan. Ekewiniń bir-birine házil etip aytıs túrinde jazǵan qosıqları da bar. Bul qosıq óziniń sociallıq mazmunı boyınsha ayrıqsha áhmiyetke iye bolw menen birge, eki shayırdıń ómirbayanına tiyisli maǵlıwmatlar beredi. Aytısta súwretleniwine qaraǵanda, Gülmurat turmıstıń barlıq awırmanlıǵın kórgen hám óz dáwiriniń sawatlı adamlarınıń biri bolğan. Öytkeni, onıń Sarıbay shayır menen aytısı bir-birine xat jazıw arqalı bolğan.

Gülmurat óz qosıqlarında xalıqtıń awır turmısınıń ayanıshlı kórinislerin súwretleydi. Onıń qosıqlarında da sol dáwirdegi ayırım el basqarıwshılardıń zulımlıq háreketleri súwretlenedi.

Gülmurat shayırdıń «Qayda baraman», «Nadan ekenseń», «Qayrawda jalǵız ǵaz» qosıqlarınan basqa da «Qurǵan qaqqanıma tülki túspe», «Tori atım», «Qızları bar biziń eldiń» «Taz kebińe» degen qosıqları hám Sarıbay shayır menen aytısı bizge kelip jetken.

Shayırdıń «Qızları bar biziń eldiń» qosıǵı xalıqtıń táriyip qosıqlarınıń úlginde jazılǵan. «Qurǵan qaqqanıma tülki túspe» qosıǵı ańshılıq temasına arnalǵan. «Tori atım» qosıǵında bolsa shayır qolındaǵı jalǵız torı tayın maqtaydı. Shayırdıń basqa qosıqları menen bir qatarda bul qosıqları da Gülmurattıń balıqshılıq, ańshılıq penen kún keshirgenligi haqqında maǵlıwmat beredi.

Shayırdıń atı atalǵan qosıqlarında qollanılǵan kórkemlew quralları da kóbinese onıń ózi jasaǵan teńiz jaǵasındaǵı turmıstan alıp jazılıp, balıqshılıq, ańshılıq kásibine tiyisli sózlerdi de kóplep paydalanǵanlıǵı sezilip turadı.

QAYRAWDA JALG'IZ ĞAZ

Qayrawda bir ğaz tur qanatın qağıp,
Ğañqıldaydı eki kózden qan ağıp,
Ayaqtağı jipti shaynap jániwar,
Óz erkime ketsem deydi ilağıp.

Degen menen sheshilmeydi ayağı,
Bul maqsettiń biri pitpey oydağı,
Kewildegі kóp qayǵınıń dártinen,
Qara jerge qarıs kirdi tırnağı.

Kóterilip qos qanatın qaǵadı,
Kórgen waqta hawadağı ğazlardı,
Toparıma qosısam dep jániwar,
Qaptalına shaqırmaqshı boladı.

Shaqırǵan dawısın esitip olar,
Ál hawada júrip qanatı talar,
Qayrımay ketiwge kózleri qıymay,
Aqırı aynalıp qasına qonar.

Bir-birine úykelesip moyının,
Baslaǵanda quwanışlı oyının,
Atıwǵa qolaylap beti sur mergen,
Gezede jasırıp turadı boyın.

Bir-birine qosılǵanda intizar,
Ğañqıldasıp otırǵanda jániwar,
Orınsız biyǵuna jas janın qıyıp,
Sur betli mergenler ordasın buzar.

Gúlmurat shayırdıń tereń lirizm menen jazılǵan «Qayrawda jalǵız ğaz» qosıǵı tek ǵana shayır dóretiwshiliginde emes, qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında da ayrıqsha orın iyeleydi. Jámi 24 qatardan ibarat bolǵan bul qosıqtıń ideya-tematikasında xalıqtıń azatlıqqa umtılıw tileǵi ayrıqsha kúshli súwretlengen.

Qosıqtıń orayında turǵan qayrawdaǵı jalǵız ğaz ayaǵı baylanǵanlıqtan, ǵañqıldap qanatın qaqsada, óz erkine kete

almay, kózinen qanlı jası aǵıp, ızalı qayǵı menen tırnaǵı bir qarıs jerge kiredi. Aspanda ǵazlar ushıp ótedi, sol ǵazlar toparına qosılıw ushın qayrawdaǵı ǵaz taǵı da talpınadı, aspandaǵı ǵazlardı shaqırmaqshı boladı. Aspandaǵı ǵazlar da qayrawdaǵı ǵazdı qıymastan aynalıp qasına qonadı. Olar birbirine úykelesip, jańa ushırastıq degende, gezede jasırınıp otırǵan sur mergen bir-birine intizar bolıp qosılıp ǵañqıldasqan ǵazlardı atadı.

Qosıqtıń usınday ıqsham hám kishkene syujetin shayır sonshellı dárejede kúshli lirizm menen súwretlegen. Qosıқтаǵı jeke qayǵı motivi ulıwma jámiyetlik motiv dárejesine kóteriledi. Qosıқта qayrawdaǵı ǵaz obrazı arqalı xalıqtıń erkin turmıstı, bas bostanlıǵın árman etiwı sheber súwretlenedi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Gúlmurat shayır shıǵarmalarında ózi jasaǵan dáwirdiń shınlıǵı, miynetkesh xalıqtıń turmısı qalayınsha súwretleniwın tapqan?
2. «Qayrawda jalǵız ǵaz» qosıǵın oqıp, ideyasın aytıp beriń.
3. Qayrawdaǵı ǵaz hám gezede jasırınıp turǵan sur mergen kim?
4. Qosıqtı yadlap alıń.

SARIBAY SHAYİR

(1830 — 1898)

Sarıbay shayırdıń ómiri hám dóretpeleri haqqında saqlanıp qalǵan maǵlıwmatlar kútá az. Sonnan bolsa kerek, shayırdıń dóretilishiligi haqqında da izertlengen ilimiy miynetlerdi az ushıratamız.

Házirshe bizge shayırdıń «Jarganat penen aytısıw», «Shımshıq penen aytısıw» degen tımsalları hám «Qurısın jasım, qurısın», «Yarım», «Ǵarip anam xosh endi», «Qostarsız jaman», «Qızıl ógizim» sıyaqlı birneshe qosıqları kelip jetken. Bulardan basqa dostı hám zamanlası Gúlmurat shayırdı menen aytısı bar. Usı shıǵarmalardıń mazmunına hám xalıq arasına taralǵan dereklerge qaraǵanda Sarıbay Aral teńiziniń jaǵasında, belgili Terbenbes atawınıń átirapında tuwılǵan hám ómir sürgen.

Sarıbaydıń ata-anası jarlı adam bolǵan. Bul tuwralı shayırdıń zamanlası Gúlmurat shayır Sarıbayǵa qosıq penen qaytarǵan juwap aytısında mınanday qatarlardı keltiredi:

Aydın bozǵa egin egip pitpegen,
Bul dúnyada bir jaqtılıq kórmegen,
Sarıbay jartıwmash ákeń bar edi,
Jaman tonı dizesine jetpegen.

Usı aytıs qosıǵında Gúlmuratıń jazıwına qaraǵanda, Sarıbaydıń ata-anası asharshılıqtıń saldarınan qaytıw bolǵan.

Sarıbaydıń óz qosıqlarına qaraǵanda da shayırdıń ómiri awır mútájlikte ótken. «Ǵarıp anam, xosh endi» degen qosıǵında shayır jas waqtınan baslap-aq, elden, úyden ayra túskenligin aytıp nalınadı:

...Men uzaqqa kettim saǵan jetpes qol,
Janım anam kóp aytarlıq sózim sol,
Kóre almasaq aq sútińe ırza bol,
Kóriskeymiz ǵarıp anam, xosh endi.

Shayırdıń «Yarım» qosıǵında da zalımlardıń quwdalawınan, maqsetke jetiw jolında kese turǵan qáwip-qáterden nalınw sezimleri bar. Al, «Qostarsız jaman» qosıǵında bolsa, qartayǵanda hayalı ólip, jarlılıqtıń ústine jetim balaları menen qalǵanlıǵı sóz etiledi.

Sarıbay ómiriniń aqırına shekem jarlılıq, mútájlilik turmısta kún keshirgen. Bul tuwralı ol óziniń «Qurısın jasım, qurısın» qosıǵında bılay jazadı:

Eki kem jetpiske keldim,
Qurısın jasım, qurısın,
Shıǵıp dúnyaǵa ne kórdim,
Qurısın jasım, qurısın.

Teńselgen jorǵa minbedim,
Jaynatıp kiyim kiyemedim,
Joqlıqtan basqa kórmedim,
Qurısın jasım, qurısın.

Aq pushta etik kiyealmay,
Tósekli jerde jatalmay,

Bir jaynap-jasnap júre almay,
Ótti goy búgin ómirim.

Qosiqta shayır ómiriniń aqırına shekem joqshılıqtan basqa heshnárse kórmegenligin, miniwge bir jorga atı, jaynap-jasnap kiyiwge kiyimi bolmaǵanlıǵın tereń nalınıw sezimleri menen súwretlegen. Shayır usı qosıǵında jarlılıq penen birge shańaraǵında ushırasqan baxıtsız hádiyselerdiń biri — balaları qalmaǵanlıǵın aytadı.

JARǴANAT PENEN AYTÍSIW

Sarıbay: — Qarap tursam kelbetińe,
Sın-sımbat hám de qálpińe,
Ne bále boldı párińe?
Jardaǵı turǵan, jarǵanat?

Jarǵanat: — Basıńda jaman malaqay,
Sóylegen sóziń bul qalay,
Sın taǵasań maǵan qalay,
Abaylap sóyle, adamzat.

Sarıbay: — Jarda otırsań jarbiyıp,
Ayaǵıń jaman tarbiyıp,
Qazaqı qaptay tırriyıp,
Neǵıp otırsań, jarǵanat?

Jarǵanat: — Qalay-qalay aytqan sóziń,
Jin urǵanday eki kóziń,
Shirriyǵan tırbıq tap óziń,
Abaylap sóyle, adamzat.

Sarıbay: — Mákan etip úlken oyda,
Qaydan taptıń bunday payda,
Gúllán páriń qaldı qayda,
Jardaǵı turǵan, jarǵanat?

Jarǵanat: — Juwap bersem usı sózge,
Mákan jayım aytsam sizge,
Qısım etken patsha bizge,
Sonlıqtan joq boldı, párim.

- Sarıbay: — Kúnlerdiń júzi dumanda,
Patshańız bar ma bulmanda,
Ya soradı qay zamanda,
Jardağı turǵan, jarganat?
- Jarǵanat: — Bir qudayǵa men jılayman,
Bizge burın qısım qılǵan,
Patshanıń atı Sulayman,
Sonlıqtan joq boldı párim.
- Sarıbay: — Sulayman eken patshańız,
Joaq hám quyriq qanatıńız,
Patshaǵa qanday gúnańız,
Bolıp edi, jarganatım?
- Jarǵanat: — Patsha quslardı jıynaǵan,
Shıbın janların qıynaǵan,
Aldı menen bizdi julǵan,
Sonlıqtan joq boldı, párim.
- Sarıbay: — Ne sebepten patsha seni juldırdı,
Ne sebepten jas janıńdı soldırdı,
Párlerińdi ne hájetke asırdı?
Xabar ber bunnan, jarganat?
- Jarǵanat: — Men aytsam patsha tilegin,
Kótergen qayqı iyegin,
Hámme quslardıń súyegin,
Jıynamaq boldı adamzat.
- Sarıbay: — Sonsha qustı qırǵanınsha,
Jas janlardı qıyǵanınsha,
Qus súyegin ne qılmaqshı,
Bolǵan patsha jarganat?
- Jarǵanat: — Qustıń súyegin jıydırıp,
Hámmesin jerge úydirip,
Kúl qılmaq párin kúydirip,
Joaq qılmaq patsha, adamzat.
- Sarıbay: — Arqa jaqqa awıstıń,
Bul jerge zordan quwıstıń,
Aytıp sózimdi tawıstım,
Joliń bolǵay jarganatım.

Shayırdıń bul tımsallarında ózi ómir súrgen dáwirdegi eń áhmiyetli sociallıq teńsizlikler, ayanıshlı jaǵdaylar súwretlenedi. Ótkendegi qaraqalpaq xalqınıń turmısında júz bergen hádden zıyat feodallıq eziwshilikler xalıqtıń ayanıshlı turmısı zalımlardıń zulımlıǵı menen awır salıqlar, shennen tis sociallıq teńsizlikler, Sarıbaydıń tımsallarınıń tiykarǵı mazmunın quraydı. Shayırdıń «Jarǵanat penen aytısıw», «Shımshıq penen aytısıw» degen tımsalları qaraqalpaq ádebiyatında oǵada áhmiyetli orın tutadı. Bul tımsallarda shımshıq hám jarǵanat tuwralı sóz bolǵanı menen olar qus túrinde emes, al belgili bir sociallıq tipti ańlatıw ushın qollanılǵan. Mısalı, «Shımshıq penen aytısıw» tımsalında barlıq párinen ayrılıp, jurday bolǵan shımshıqtıń ayanıshlı jaǵdayǵa túsip qalıw sebebin soraydı. Álbette, tımsalda sóz shımshıq haqqında emes, sol arqalı astarlı túrde miynet adamlarınıń awır turmısı haqqında sóz etiledi. Sarıbay tımsalda shımshıqqa qarata «Palapanıń qızıl shaqa» dese, jarlı balalarınıń jalańashlıǵın «Ólgenge megzer kelbetiń, pársiz qızıl shaqa etiń» dese jarlınıń da ash-jalańashlıǵın, onıń bas kótertpeytuǵın qayǵısın aytqanı bolıp esaplanadı.

Ótkendegi xalqımızdıń turmısına názer taslasaq, elde kámbaǵal adamlar kóp boldı. Shayır usılargá tiykarlıana otırıp, isherge tamaǵı, kiyerge kiyimi joq, ash-jalańash adamlardıń basqalargá járdem bermek túwe ózleriniń kún kórip tirishilik etiwinıń múshkil ekenligin óz tımsalında sheberlik penen sáwlelendiren.

Shayırdıń «Jarǵanat penen aytısıw» tımsalında xalıqqa salınatuǵın awır salıqlardı, usı salıqlardıń esabınan azap shekken miynetkesh xalıqtı, patshalardıń jawızlıq háreketleri astarlı mánide áshkaralanadı. Tımsalda erte dáwirlerde jasaǵan Sulayman patsha quslardıń párin jydırıp alǵanlıǵı, sonıń ushın da jarǵanattıń da pársiz, jalańash qalǵanlıǵı sóz etiledi.

Shayır pársiz, ash-jalańash qalǵan jarǵanattıń awır jaǵdayın súwretlew menen birge onıń bul awhalǵa túsiwiniń eń baslı sebebi patshanıń qısımı ekenligin ashıq túrde súwretleydi.

Kúnlerdiń júzi dumanda,
Sol patsha bar ma bul manda? —

dep jarganatqa soraw qoyıw arqalı óziniń joqarıdağı maqsetin ele de ayqınlastıradı.

Sarıbay shayır óz tımsalların jazarda xalıq awzındağı mine usınday ańgimelerden paydalanğan bolıwı múmkin. Biraq ol óziniń sóz eteyin degen máselesine qaray, xalıq awzındağı ańız-ápsanalardı pútkilley ózgartip paydalanğan. Shayır tımsallarınıń ideyasında dáwir haqıyqatlıǵı hár tárep-leme ashıp beriledi. Sarıbay bul tımsalında óziniń awır turmısın qosı súwretlegenligi sezilip turadı. Bunı tımsaldıń ulıwma mazmunınan kóriwge boladı.

Sarıbay tımsallarınıń qurılısı dialog formasında beriledi. Ol óziniń aytıs tımsalında aytajaq oy-pikirin tilsiz quslarǵa til pitiriw usılında beredi. Tımsalda sózdi áweli Sarıbaydıń ózi baslaydı. Mısalı, ol óz sózin shımshıqtıń yaki jarganatıń awhalıńıń biysharalıǵınan baslaydı. Sońınan aytıs baslanıp ketip, qus ta óz gezeginde Sarıbaydıń óziniń de awhalıńıń jaqsı emesligin aytadı. Shayır tımsallap aytıw menen ozi jasaǵan dáwirdiń haqıyqatlıǵın ashıp beredi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Sarıbay shayır shıǵarmalarında dáwir haqıyqatlıǵınıń súwretleniw ózgesheligi nede?
2. Shayır «Jarganat penen aytıs» tımsalınıń mazmunında neni sóz etken?
3. «Sarıbay — qaraqalpaq ádebiyatındağı birinshi tımsalshı shayır» degen temada shıǵarma jumısın jazıń.

ÁDEBIYAT TEORIYASINAN MAǒLIWMAT

Lirikalıq qosıqlarda simbolikalıq súwretlew, tımsal hám tariyxıy dástan tuwralı túsiniq

Lirikalıq shıǵarmalar sırtqı ortalıqtıń tásirinen payda bolǵan quwanış, súyinish, qayǵı-hásiret, kóterińki keyipti h.t.b. sezimlerdi, tuyǵılardı, ishki keshirmelerdi, ruwxıy halatlardı, oy-pikirlerdi emocional qızǵınlı (tolqınlangan) sózler arqalı beredi.

Lirikaliq janr shıǵarmaların mazmunı hám tematikası boyınsha muhabbat qosıqları, táriyip qosıqları, aqıl-násiyat (didaktikalıq) qosıqları, tábiyat lirikası, azamatlıq (grajdanlıq) lirika h.t.b. túrlerge bóliw múmkin. Al, forması boyınsha, yaǵnıy bántleri (strofa), qatar sanları, buwın sanları, uyqas túrleri, qosıq ólshemleri boyınsha da ǵázzel, muhammes (muxalles) rubayı, tórtlikler, murabba, sonet, oktava sıyaqlı birneshe janrlarǵa ajratıw múmkin. Lirikanıń bul janrlarınıń kópshiligi derlik házirgi dáwir shayırlarınıń poeziyasında ushırasadı.

Demek, lirikaliq qosıqlardıń xarakterli belgisi onda obrazlılıq, pikirdiń juwmaqlanǵan bolıwı, avtor súwretlegen waqıya, sezim kópshilikke ortaқ sıpatqa iye boladı hám lirikaliq shıǵarmalar tek qosıq penen jazıladı. Lirika shayır adamnıń ishki jan dúnyası menen baylanıladı, onıń quwanışı menen qayǵısın súwretleydi, adamnıń júrek sırın kórkem obrazlı sózler menen jetkeredi. Al, lirikaliq qosıqlarda simvolikalıq súwretlew (simvol — grek sózi) — bul turmıstaǵı waqıyalardı tuwra óz mánisinde aytpay, astarlı túrde aytıwdıń bir túri. Ol ádebiyattanıwda metaforanıń bir túri sıpatında da qollanıladı. Bunday simvolikalıq súwretlew arqalı jazıwshı-shayırlar turmıs haqıyqatlıǵın tásirli hám obrazlı túrde óz oqıwshılarına jetkerip otradı. Mısalı, Berdaq «Jaz keler me?» qosıǵında «duman», «jaz», «qıs», «dawıl» sózlerin simvolikalıq súwretlew usılı, simvolikalıq obrazlar retinde sol dáwirdiń turmısın kórsetiw ushın paydalangan. Mısalı:

Dawıl turdı, úrgin úrdi,
Qosımınıń qamısın túrdi,
Duman bastı aspan, jerdi,
Puqaraǵa jaz keler me?

Usılayınsha, turmıstı simvolikalıq súwretlew arqalı obraz jasaw usılın Kúnxojanıń «Aq qamıs» qosıǵındaǵı «qamıs», Gúlmurattıń «Qayrawda jalǵız ǵaz» qosıǵındaǵı «ǵaz» obrazlarınan da kóriwge boladı. Olar miynetkesh xalıq obrazın simvolikalıq súwretlew usılında beredi.

Tımsal — kóbinese allegoriyalıq (astarlap aytıw) usılında qollanıladı. Tımsaldıń atamasınıń ózi de «tımsallap aytıw»,

yağniy «astarlap aytıw» degen mánisten kelip shıqqan. Aqıl beriw, úgit-násiyat mazmunına iye boladı. Tımsal — tamamlanğan jıynaqlı pikirdi óz ishine alatuğın aqıl hám násiyat formasındağı ironiyalıq yamasa satirialıq shıǵarma. Tımsal-kóbinese poeziyalıq sıpatqa iye bolıp keledi. Olarǵa haywanlar, quslar, ósimlikler personaj sıpatında kirgiziledi. Olardıń minez-qulqın, peyil-ıqpalın, tábiyiy ózgesheliklerin beriw arqalı adamlardıń jıynaqlanğan obrazların beredi.

Tımsal janrı ádebiyatıta erte zamanlarda payda bolǵan. Antik grek ádebiyatında qara sóz benen ayılǵan kóplegen tımsallardı Ezop degen ápsanawiy danıshpannıń atı menen baylanıstıradı. Qaraqalpaq ádebiyatında tımsal janrın baslawshı Sarıbay shayır esaplanadı. Onıń «Jarǵanat penen aytısıw», «Shımshıq penen aytısıw» shıǵarmaları qaraqalpaq ádebiyatındağı birinshi tımsaldıń úlǵisi.

Dástan (parsı sózi) — Kúnshıǵıs xalıqlarınıń poeziyasında úlken kólemdegi epikalıq shıǵarma. Qaraqalpaq dástanların qaharmanlıq, tariyxıy, ashıqlıq hám sociallıq máselelerdi sóz etetuğın dástanlar dep bólip qarawǵa boladı. Dástanlarda qosıq penen kishi kólemdegi proza aralasıp keledi. Dástanlar basqa ádebiy shıǵarmalardan óziniń kompoziciyası, waqıyalarınıń rawajlanıwı, obraz jasaw usılları menen ajıralıp turadı. Dástanlar xalıqtıń turmıs tirishiligi menen arız-ármanların sáwlelendiriwi jaǵınan bahalı orın tutadı.

Qaharmanlıq hám tariyxıy dástanlardıń mazmunı el qorǵaw, sırtqı dushpanlarǵa qarsı güresten ibarat boladı. Olardıń mazmunında qaharmanlıq waqıyalar menen birlikte ashıqlıq teması da aralasıp keledi.

Sonday-aq, tariyxıy dástanlar kórkem ádebiyatıta belgili bir tariyxıy waqıyaǵa, tariyxıy jeke adamǵa baylanıslı da dóretiledi. Bul hár qıylı mazmunda, hár qıylı kólemde ushırasadı. Mısalı, Berdaqtıń «Amangeldi», «Ernazar biy», «Aydos baba», Ajiniyazdıń «Bozataw» shıǵarmaları tariyxıy dástanlardıń (jırlardıń) mısalı bola aladı. Olarǵa xalıq awızeki áńgimeleri tiykarında tariyxıy waqıyalar kórkemlik penen sáwlelenedi.

XIX ÁSIRDİN AQIRI HÁM XX ÁSIRDİN BASLARINDAĞI QARAQALPAQ ÁDEBIYATI

XIX ásirdeñ aqırı XX ásirdeñ basındağı qaraqalpaq xalqınıń mádeniy tariyxında ayrıqsha bir dáwirde óz ishine aladı. Bul dáwirdegi ayrıqsha bir hádiyse rus hámeldarlarınıń Orta Aziya menen qızıǵıwı, Túrktan general-gubernatorlıǵınıń dúziliwi, sol tiykarda Orta Aziya hám Qazaqstan xalıqların basqarıwǵa baǵdarlangan háreketleri menen baylanıslı edi. Orta Aziya xalıqlarınıń ayırım bólegi, sonıń ishinde, qaraqalpaqlar 1870-jıldan baslap, Rossiya qol astında boldı. Bul xalıqlardıń ayırımları urıs-qaǵıssız óz erki menen qosılǵan emes. General Kaufmannıń uzaq sawashlarınan keyin, Xiywa xanlıǵı XX ásirdeñ basında ruslar tárepinen jawlap alındı. Demek, bul jaǵday sol dáwirde elde urıs-qaǵıslardıń kóp bolǵanlıǵın kórsetedi. Bul hádiyse tek ruslardıń Orta Aziyaǵa keliwi menen baylanıslı emes. Angliyanıń túslik ellerine bolǵan tásiiri tiykarında, Túrktan xalıqları arasında hár qıylı kelispewshilikler payda bola basladı. Bul jaǵdaylar ayırım basqınshılıq háreketler menen alması.

Bir xalıqtı ekinshi xalıqqa óshiktiriwler tiykarında xalıqlar arasında ayırım narazılıqlar payda boldı. Urıslar nátiyjesinde ekonomikanıń tómenlewi, sonıń sebebinen xan qaznasınıń bosap, el arasınan artıqsha salıqlar jıynawǵa májbúr bolıwı, bul salıqlardı jıynaw ushın túrkmenlerden, qazaqlardan, ózbeklerden hám qaraqalpaqlardan ayrıqsha toparlardıń dúziliwi hám xan pármanı tiykarında bul toparlardıń óz qawimleriniń tısqarı jerlerde háreket etiwleri baslanadı. Bunday háreketler, túbi bir tuwısqan bolsa da hár xalıqqa bólek qatnas jasaw, xalıqlar arasında ala awızlıq hám basqınshılıq háreketlerdi payda etti. Solay etip, bul dáwirdegi awır jaǵdaylar xalıqtıń ruwxıy mádeniyatın ádewir tómenletip jiberdi.

Álbette, bul dáwirde ayırım ózgerisler de boldı. Mısalı, Tórtkúlde, Shımbayda sanaat orayları, zavodlar qurıldı. Biraq bul kishi kárxanalardıń xalıqqa paydası bolmadı. Xalıqtıń tilegin támiyinley almadı. Sonlıqtan da, Shımbay hám Mańıt qalalarında narazılıq kóterilisleri bolıp ótti. Bunday narazılıqlar el arasında biy, aqsaqal hám bolıs saylaw payıtlarında da bolǵan. Yaǵnıy, xalıqtıń tilegi menen sanaspay,

demokratiyani buzıp, rus hámeldarlarınıń basshı saylawı ápi-wayı xalıqtıń namısın keltiredi.

Sol ushın da bul dáwirdegi tariyxıy jaǵday XIX ásirdeń orta gezindegi tariyxıy jaǵdaylarǵa qaraǵanda ádewir ózgeshe boldı. Sebebi, bul dáwirde xalıqtıń sociallıq turmıs jaǵdayı birqansha tómenlep ketken edi. Xalıq arasında basqınshılıq, tártipsizlik háreketleri kóbeyip ketkenligi sebepli, olar óz bası menen ǵay bolıp, burınǵıday Xiywa medreselerinde oqıǵan talabalardıń, bilimli adamlardıń sanı azayǵan. Onıń ústine diyqanshılıq etiwge hawa rayınıń qolaysız keliwi, jap-salmalardıń da waqtında qazılmay qalıp, suwdıń tam-tarışlıǵınan zúraátıń az bolıwı adamlardıń kún kórisin ádewir tómenletip jiberip, basqa ellerge talap izlep ketiwge májbúr etken. Lekin, soǵan qaramastan, bul dáwirde de óz talantı menen xalıqqa tanılǵan belgili shayırlar boldı. Olar turmıs qıyınshılıqları sebepli óz dáwiriniń belgili qalaları bolǵan Buxara hám Xiywaǵa barıp medireselerde tálim ala almaǵan. Dáwir táshwishleri sebepli az oqıǵan. Bala-shaǵasın baǵıw ushın jas waqıtlarınan baslap-aq talap izlep kúnlikshilik etiwge májbúr bolǵan. Sol ushın da, olardıń dóretiwshiligindegi tematikanıń ózi de ádewir sheklengen. Yaǵnıy ómirdeń ashshı-dushshısın tatıp, tereń bilim menen qurallanıp, kólemlı dástan jazıw jaǵdayı bolmaǵannan keyin, tek óz awılındaǵı ayırım adamlardıń sıqmarlıǵı, qásiyetsizligi, hújdansızılıǵı haqqındaǵı qosıqlardı kóplep dóreterdi. Usınday sebeplerge qaray, bul dáwirdegi ádebiyat tek qaraqalpaq awıllarınıń jaǵdayların súwretlep beriw menen ǵana sheklengen.

Bulardan tısqarı, XX ásirdeń basındaǵı dáwirdeń siyasiy jaǵdaylarına baylanıslı Qulmurat Qurbanalı ulınıń «On toǵız», Qudaybergen Jebegen ulınıń «Márdikar» poemaları da jazılǵan. Bulardı kórkemlik jaqtan jetiliskeń naǵız poemalar sıpatında qarap bolmaydı. Sol jaǵdaylardan qaraǵanda, XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı Orta Aziyanıń basqa xalıqlarınıń ádebiyatı sıyaqlı ortasha dárejede rawajlangan ádebiyat boldı. Bulardıń arasında Omar Súyirbek ulınıń (1879 — 1922) dóretiwshiligi ayrıqsha orındı iyeleydi. Sebebi, Omar, shınında da, talantlı shayırlardıń biri bolıp, qaraqalpaq ádebiyatı

tariyxında kóplegen shıǵarmaların jazıp qaldırǵan. Onıń «Tańlamalı qosıqları» birneshe mártebe baspada basıldı. Kitap oqıwshılarına keńnen tanıs shayır.

Biz, álbette, XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń bas gezindegi qaraqalpaq ádebiyatı haqqında sóz bolǵanda 1845-jılı tuwılǵan Qulmurat shayır dóretywshiliginen baslaǵandı maqul kórgen edik. Sebebi, onıń dóretywshiliginiń baslanıwı 1870-jıllarǵa tuwra keledi. Solay bolsa da, bul dáwirlerde barlıq shayırlar dóretywshiliginiń negizi 1890 — 1916-jıllar aralıǵın óz ishine qamtıǵan. Sol dáwirlerde jasaǵan qaysı shayır bolsa da tap usı dáwirlerge kóbirek itibar bergen, ásirese, bul dáwirdegi Omardeń dóretywshiligi óz aldına ayrıqsha áhmiyetli orındı iyeleydi. Usınday sebeplerge baylanıslı bul ádebiy dáwirdi Omar dóretywshiliginen baslaǵandı maqul kórdik. Bunnan tısqarı Qulmurat shayır (1845 — 1927), Sıdıq Toqpan ulı (1857 — 1917), Annaqul shayır (1860 — 1916), Jańabay shayır (1889 — 1919) hám basqa da shayırlardıń dóretywshiligi menen ushırasamız.

Bulardan tısqarı tap usı dáwirlerde xalıq arasında Kúnshıǵıs qıssaların, dástanların saz dawısqa salıp oqıw, olardı yadlaw xalıq kitaplarınıń tarqalıwına alıp kelgen. Xatqa jazılıp belgili qıssaxanlar hám sawatlı adamlar tárepinen oqılatuǵın kitaplardı «xalıq kitapları» dep ataǵan. Adamlarǵa ruwxıy baylıq inam etiwde bul kitaptar bir kórnekli shayırdıń dóretywshiligi kibi xızmet etken. Sol ushın, bul da ádebiyatqa qızıqtırıwdıń, sawat arttırıwdıń bir túri bolıp, basqa xalıqlardıń ádebiyatlarında da pán sıpatında ótıledi. Al, qıssaxanlıq bolsa ádebiyat penen tıǵız baylanısqa úlken óner bolǵan. Qıssaxanlar «Ǵarip ashıq», «Góruǵlı» dástanların xalıq arasında keń tarqatqan. Sol sebepli qıssaxanlıq ta sol dáwirdeń jemisi sıpatında qaraladı. Bunnan tısqarı aytıs janrı jazba ádebiyattı awızeki ádebiyat penen baylanıstırıwshı bir úlgi bolıp, XIX ásirdeń bas gezindegi ádebiyatta oǵada keń tarqalǵan. Sol ushın da bul dáwirdegi aytıs janrlarınıń sırların úyreniw de maqsetke muwapıq bolıp esaplanadı.

Hárqanday shayırdıń da belgili ustazları bolǵan. Bul jaǵdaylar olardıń ádebiy dástúrlerge bolǵan ádebiy sadıqlıǵın bildiredi, ádebiy dástúrlerdeń ózi jańalıqtı alıp keledi. Sol ushın da, bul dáwirlerde Ájiniyaz hám Berdaq dástúrlerine

sadıqlıq ayqın seziledi. Ayapbergen, Abbas hám Sadıq dás-túrlerine jańasha jol ashıladı. Bul baǵdarda ádebiyattıń bir salası sheberlikti arttırıwdıń jolı sıpatında úyreniledi.

Sonıń menen birgelikte dóretiwshiligi júdá az úyrenilgen shayırlar da bar. Olardıń ayırımları XIX ásirdiń ekinshi yarımında tuwılǵan, biraq dóretiwshilik xızmetleri XX ásir-diń onınshı hám jigirmalanshı jıllarına tuwra keledi. Bular eki dáwir aralığında jasaǵan shayırlar bolǵanlıǵı sebepli olardıń miyrasları XIX ásir ádebiyat tariyxında da hám házirgi dáwir ádebiyatında da oǵada az úyrenilgen. Degen menen olardıń dóretpeleri xalıq yadında saqlanǵan hám olar ádebiyatımızdıń tariyxı ushın belsene xızmet etedi. Usınday sebeplerge baylanıslı olardıń dóretpelerin «Xalıq shayırları» degen atamada úyreniw maqsetke muwapıq keledi.

Sol tiykarda ádebiyatımızda XIX ásirdiń aqırı hám XX ásirdiń bas gezindegi ádebiyat dep atalǵan úlken bir dáwir payda boldı. Bul ádebiy dáwirdiń sırları ádebiyatshılarımız tárepinen tereń úyrenilmekte.

OMAR SÚYIRBEK ULÍ

(1879 — 1922)

Shayırdıń ómirbayanına derek maǵlıwmatlardı eń aldı menen onıń qosıqlarınan tabamız. Usı maǵlıwmatlar boyınsha Omar Súyirbek ulı Aral teńiziniń qubla betinde «Samay» atawına jaqın jerde gedey shańaraqta tuwılǵan. Shayırdıń tuwılıp ósken jeri házirgi Moynaq rayonındaǵı Qazaqdárya átirapındaǵı Terbenbes, Ayırsha, Jańasuw, Uzunqayır degen jerler. Bul jerler Kúnxoja, Ótesh shayırlardıń qosıqlarında da kóp tilge alınađı.

Omar shayır da tuwılıp ósip, ómir súrgen mákanı sıpa-tında bul jerlerdiń atın jiyi-jiyi tilge aladı. Usı tuwılıp ós-ken jerlerine arnalǵan shayırdıń «Ayırsha», «Jańasuw» degen birneshe qosıqları bar. Shayırdıń «Kemal» degen qosıǵında da:

Há, jaylawım Uzunqayır,
Dep jazadı Omar shayır... —

degen qatarlardı kóremiz.

Omardın ákesi de óziniń barlıq ómirin joqshılıqta hám kemtarlıqta ótkergen miynet adamlarınıń biri sıpatında kózge túsedi.

Shayır «Ne payda?» qosıǵında óziniń awır turmısın súwretlew menen birge ata-anasınıń da ózi sıyaqlı qıyın turmısta jasaǵanlıǵın eskertedi:

Oylan, seniń ata-anań ne kórdi,
Kún kórip awılda qalaysha júrdi,
Bay bolıp Edenbay oǵan ne berdi,
Sonsha jilǵı júrgenińnen ne payda?

Shayırdın qanday awır turmıs keshirgenligi haqqında onıń hárbir qosıǵında ayqın maǵlıwmatlar berilgen.

Bul maǵlıwmatlar boyınsha ómir boyı kisige jallanıp xızmet etiw menen turmıs keshirgen.

Shayırdın qosıqlarında basqa jallanba miynet adamlarınıń awır turmısın súwretlew menen birge óziniń de solardıń birewi sıpatında miynet haqısın ala almay júrgenligi ashıqtan-ashıq súwretlengen. Shayır óz miynet haqısın talap etip, Izim, Biysenbay, Ermekbay, Oraz hám basqa da baylarǵa arnap qosıqlar jazǵan.

Xalıq arasında saqlanıp qalǵan maǵlıwmatlar boyınsha Omar shayır Qazalı, Aqmeshit táreplerge de barıp temir jol qurılısında jumıs islegen. Qazaqlar arasında da bolıp baylarǵa jallanıp miynet etken. Ózi tuwılıp ósken jerinde balıqshılıq penen de shuǵıllanǵan. Lekin, shayır qayda barıp jumıs islep, qanday kásip penen shuǵıllansa da, mıtájliktiń, sociallıq teńsizliktiń qısqsında turmıs keshiredi.

Shayır «Kerek emes» degen qosıǵında dáslep Biysenbay degen aǵayininiń qolında jallanıp jumıs islegenligin: «Atam ólgennen keyin, aǵayın dep barıp edim, jumıs isletip, biraq aldap haqımdı bermediń», deydi. Bul jaǵdaydı qosıqta bılay súwretlegen:

Biysenbay jediń haqımdı,
Ant ishkeniń kerek emes,
Bayladıń meniń baǵımdı,
Ol aytqanıń kerek emes.

Pıǵlın jaman jaramaǵan,
Aytqan gápler darımaǵan,
Maqta deyseń endi maǵan,
Bergen pulın kerek emes.

Qay jerıńdi maqtayman men,
Ótirikshi lapǵóyseń sen,
Aytarlıq sóz kópdur bóten,
Qulpal sóziń kerek emes.

Shayır «Gúnayım» degen qosıǵın sonsha jumıs isletip bolıp, haqı bermegen belgili tariyxıy tulǵa Oraz atalıqqa arnap jazǵan.

«Gúnayım», «Kerek emes» degen qosıqlarında da shayır Biysenbay hám Oraz atalıqtıń qolında qansha jıl jallanıp islegenligi haqqında aytpaydı, biraq qosıqlarınıń mazmunına qaraǵanda az jıl emes.

Al, «Ne payda», «Seniń» degen qosıqlarında bolsa shayır kimniń qolında hám qansha jıl jallanıp islegenligi haqqında anıq kórsetip jazǵan. Mısalı, «Seniń» degen qosıǵında:

On eki jıl júrdim seniń qolında,
Qánekey, Ermekbay bergeniń seniń,
Azap penen júrdim seniń jolında,
Qayaqta haqımdı bergeniń seniń?

Jalınsam da eńbegimdi bermediń,
Kózimniń jasını nege kórmediń?
Usı bastan aman keter depbediń,
Ólgenshe izińde júrerimen seniń,—

degen qatarlardı oqıymız.

AYIRSHA

Men barsam kólińniń ishi bulaǵay,
Kólge ketti taqıyam menen malaqay,
Bir ańqıldaq shortan menen sıla ǵoy,
Ol künde alǵanıń usı Ayırsha.

Jıǵılaman dármanım joq, janım joq,
Balıǵıń bolmasa jerge nanım joq,

Eki betim quwarıptı qanıw joq,
Nege seniń qumıń sordı Ayırsha.

Bekmannıń balları tamaǵı toq ǵoy,
Olardıń bizlerdey qayǵısı joq ǵoy,
Óler boldı ashtan qırılıp jurıt ǵoy,
Aytqanǵa túsinsenı |endi Ayırsha.

Mına pıǵlıń bolsa bermey balıqtı,
Qırarsañ jaǵalap otırǵan xalıqtı,
Alaǵat kóresen ashıw-arıqtı,
Aw salǵan suwatımnıń atı Ayırsha.

Joqshılıqtan aǵardı ǵoy biziń shash,
Qıs kúni qırawda qıppa-jalańash,
Bala-shaǵam óler boldı ashtan-ash,
Endi óler boldı ballar Ayırsha.

Shayırdıń qosıqlarında jallanıp islewshilerdiń awır awhalın súwretlew menen birge, olardıń birewi bolıp tánha óziniń miynet haqısın ala almay júrgenligin bayan etetuǵın payıtlar oǵada kóp. Onıń óz miynet haqısın talap etip Izim, Biy-senbay, Ermekbay, Oraz hám basqa da adamlarǵa jazǵan qosıqları bar.

Bulardan basqa jallanıp miynet etken adamlardıń ómirin súwretleytuǵın qosıqlarınıń derlik barlıǵında da sol jarlılardıń birewi bolıp shayırdıń ózi qatnasıp otıradı. Xalıq yadında saqlanıp qalǵan maǵlıwmatlar boyınsha Omar shayır Qazalı, Aqmeshit táreplerge barıp temir jol qurılısında jumısshı bolıp islegen. Qazaq arasında da bolıp baylarǵa jallanıp miynet etken. Ózi tuwılıp ósken jerinde balıqshılıq ta etken. Bul «Ayırsha» qosıǵında ayqın súwretlengen. Qosıqta shayırdıń mütájlik, joqshılıq sebepli kórgen azapları, turmıs qıyınshılıǵı ayqın súwretleniwin tapqan. Qosıqta ayılǵanıday barlıq jallanba miynet adamları sıyaqlı qanshama miynet etse de, shayırdıń ómiri joqshılıqta ótken.

Qosıq shayırdıń óziniń tuwılıp ósken mákanı Ayırshaǵa arnalǵan. Shayırdıń bunnan basqa da tuwılıp ósken jerleri haqqında birneshe qosıqları bar.

Sorawlar:

1. «Ayırsha» qosıǵında súwretleniwinshe shayırdıń turmısı, onıń táǵdiri qanday bolǵan?
2. Shayırdı usınday awhalǵa túsirgen ne dep oylaysız?
3. Shayır jallanba jumıslarda qay jerlerde islewge májbúr bolǵan?

ELIM

Úyrek ushıp, ǵazlar qónǵan kóllerim,
Qatar qonǵan jaz jaylawǵa ellerim,
Teń qurdaslar menen júrgen kúnlerim,
Yadıma túsip tur, meniń náyleyin.

Bul maydanda sóz aytaman bir ózim,
Jetkeysiz dep elatıma bul sózim,
Laqabı jerimniń atı Xorezm,
Urgenish yadıma tústi náyleyin.

Álewmet, bul sózdiń parqın ańlasañ,
Hár bir mına sózdiń parqın sorasañ,
Hádiyse-maǵana bardur tıńlasañ,
Elatım yadıma tústi náyleyin.

Bunnan bardıq kóp jigit bop Bektawǵa,
Jigitlerdiń bası boldı kóp ǵawǵa,
Jası kishilerden jollıqqa sawǵa,
Alǵan kúnler ótti-ketti, náyleyin.

Bizler aman barıp quwıssaq elge,
Ǵayrat-kúshti jıynap umtılsaq birge,
On segiz jigit bop shıǵıp ek birge,
Ayrılıp bárinen qaldıq náyleyin.

Hár bende kóriner kózi qılapqa,
Aqır-sońı aylanarlar qarapqa,
Shıqqannan soń ozal astan talapqa,
Hárkim hár jerlerde qaldı náyleyin.

Joldasımniń atı edi Erimbet,
Birge ettik neshe waqıtlar xızmet,

Ellerdi sağınıp shektik kóp hásret,
Qatar-qurbım yadqa tústi náyleyin.

Sharqı-páleketse, bir kúni sharq urıp
Gúl júzinde güller qosıp barq urıp,
El degende bağrım kábat, ah urıp,
Elatım yadıma tústi, náyleyin.

Shın qobızdıń jađar nama-sazları,
Íshqı otına kúyip hám de nazları,
Elatımınıń yadqa tústi qızları,
Qatar-qurbım yadqa tústi, náyleyin.

Bir zaman qasında turmasam bolmas,
Sóylesem ishimde uwayım qalmas,
Men dese basqağa qulağın salmas,
Qatar-qurbım yadqa tústi, náyleyin.

Talabımdı qoyıp, elge ketpesem,
Awılda-aq bar-joqlı jumıs etpesem,
Eger aytqan muradıma jetpesem,
Árman menen dúnyadan kettim, náyleyin.

Qaraqalpaq ádebiyatınıń basqa da wákileri sıyaqlı Omar da óz elin, xalqın shın júreктен súyip, onıń awır turmısına qıynalğan shayır boldı. Ol kópshilik qosıqlarında uzaq jerde talap islep júrgendegi óziniń eldi sağınıw sezimlerin, xalıqqa degen jaqsı tileklerin bayan etti. Bul jağınan onıń «Qay-taman», «Elim» degen qosıqları kútá xarakterli. Ásirese shayırdıń «Elim» degen qosıqında tuwılğan eldi sağınıw hám tereń súyiw sezimleri oğada kórkem hám tásirli túrde súw-retlenedi. Shayır xalqın, xalıqtıń jaqsı dástúrlerin, qatar-qurbıların, eldiń tábiyatın muhabbat penen eske túsiredi.

Ájiniyaz shayırdıń belgili «Ellerim bardı» qosığı menen bir ünles bolıp kelgen bul qosıqta tuwğan elge degen muhabbat jalını ayqın sezilip turadı.

Omar xalıqtı tutas almastan, onıń eziwshilerin hám ezi-liwshilerin jikke bóledi. Ózi sózsiz sol jarlılardıń tárepinde turıp, solardı sağınıp, solardı súyetuđınlıđın aytadı.

Qaraqalpaq xalqınıń turmısı, ayanıshlı ómiri, kózge ısıq kóringen tábiyatı, eldegi qatar-qurbı «Elim» qosıǵında eń jaqsı boyawlar menen súwretlenedi.

Shayırdıń el-xalqına degen súyiwshilik sezimi, onıń sol waqıttaǵı jámiyetlik tártipke bolǵan narazılıǵı, xalıqtıń baxıtlı turmısına irkinish bolǵan jawız kúshlerge qarsı gúres ideyası menen tıǵız baylanıslı.

Sorawlar:

1. «Elim» qosıǵında tuwılǵan jerge bolǵan súyispenshilik sezimleri qalayınsha súwretlenedi?
2. Jarlı xalıqtıń óz elinen alısta jumıs islewine neler májbúr etedi?
3. Shayır tuwǵan elin, dos-yaranların qáytip táriyipleydi?
4. Tuwılǵan jer, Ana Watan haqqında gúrriń jazıń.

NE PAYDA

Bul dúnyaǵa shıǵıp, ne kórdiń Omar,
Neshe jıl Izimge qopardıń tomar,
Jigitshilik etip tarqamay qumar,
Bul dúnyaǵa shıqqanıńnan ne payda?

Qazalıda júrdik on segiz adam,
Kúni-túni jumıstı isleyimiz mudam,
Bermedi zalımlar tarttırıp taǵam,
Jutım taba almasaq, talap ne payda?

Jolǵa qarap otır neshe adamlar,
Olargá bererge men sorda ne bar,
Qurı zar jılaǵan sóyler tili bar,
Bul dúnyaǵa shıqqanıńnan ne payda?

Júrdik on jetti kún taǵamlar tatpay,
Kún-tún islep, bir qarap jatpay,
Kewlim toqtamas solardı aytpay,
Bul dúnyaǵa shıqqanıńnan ne payda?

Berdimurat, Atamurat, Járımbet,
Kúni-túni ettik hámmemiz xızmet,
Qalayda jasnarmız degen bar úmit,
Jasnamasaq sum dúnyadan ne payda?

Óldi Mamay, óleń túbin suw aldı,
Óldi Mamay, say-súyegi quwardı,
Mennen beter Ájimurat jawradı,
Awıldan shıqqannan bizge ne payda?

Tárezi qurıldı túsip tur miyzan,
Mennen ázzi edi qarağım Nızan,
On segiz azamat qaynatpas qazan,
Bul dúnyağa shıqqan menen ne payda?

Kóteriler qosıq aytsam iyegim,
Kóp miynetten sırqıraydı súyegim,
Tabılmaydı bul dúnyada tilegim,
Bul dúnyağa shıqqan menen ne payda?

Qurısın bul dúnya zaman tarıldı,
Gápletten góy júregimiz jarıldı,
Keshe-kúndiz jumıs penen sarıldı,
Qula dúzde zarlağannan ne payda?

«Óldim árman menen» — dermen ólgende,
Umit bolar dáwlet baxıt kelgende,
Buniń parqın qaraqalpaq bilgende,
Qayğı-hásiret etkenimnen ne payda?

Berdimurat ediń qurdasım meniń,
Ómirimshe sır aytar sırlasım meniń,
Qazalığa kelgen joldasım meniń,
Bul dúnyağa shıqqanımnan ne payda?

Qosıq aytsam kózde jasım aynalar,
Miyim zeńip kúni-túni oylanar,
Kóp sóylesem, qızıl tilim baylanar,
Zarlağannan men sorlığa ne payda?

Shayır ediń, aytqıl Omar sózińdi,
Jumǵansha dúnyada eki kózińdi,
Kóp sarǵaytpa qayǵı menen júzińdi,
Kóp uwayım etken menen ne payda?

Usınday bolǵannan qurısın ómir,
Qarawıtıp, qarayıp, boldıq ǵoy kómir,
Bul ne degen qorlıq, ne degen jábir,
Bul dúnyaǵa shıqqan menen ne payda?

Qaraspan qapılıp, túnerip turǵan,
Zamannıń ǵárdishi bul pálek urǵan,
Basqa aqırzaman sawdalar qurǵan,
Bul dúnyaǵa shıqqan menen ne payda?

Dáwet-qálem alıp jazbadım sózdi,
«Qátesi ketti», —dep sókpeńler bizdi,
Sarǵayttım dúnyada ǵáplette júzdi,
Bul dúnyaǵa shıqqan menen ne payda?

Sen de sóz qozǵap tur ermek bolǵanday,
Keynińizge wásiyat sózler qalǵanday,
Bul dúnyanıń ózi mısál jalǵanday,
Kózime kórindi, dúnya ne payda?

Zarban bolıp mınaw meniń qalǵanı,ım,
Ǵumshalanǵan güller edim, solǵanı,ım,
Úsh qara pul, úsh-tórt jilda alǵanı,ım,
Bul dúnyaǵa shıqqanı,ımnan ne payda?

Aspanıw-zamiyinniń astı qapılıp,
Zalımlarǵa pulsız diyqan tabılıp,
Keshe kúndiz júrgen menen sabılıp,
Bizlerge payda joq, baylarǵa payda.

Shayırlar qolına qálemin alsa,
Meniń hásiretimdi qaǵazǵa salsa,
Keyingiler oqıp, úlgiler alsa,
Ar-namısın almas pa eken qalayda?

Bul dártimdi hámmе adam bileди,
Ar-namıstan er jigitler óledi,
Qara bağırım mennен sonı tiledi,
Bul dúnyađa shıqqanımnan ne payda?

Bir alla qaratıp dárya degishin,
Aldı móhminlerdiń ekken egisin,
Esitip jamannıń júrmiz sógisin,
Bul dúnyađa shıqqanımnan ne payda?

Neshe kúnler júrip kórip súrgindi,
Men ataldım bul elatta «kelgindi»,
Hayalınan esitip kúnde «shirkindi»,
Bul dúnyađa shıqqanımnan ne payda?

Atım — Omar, — dedim sózimniń basın,
Bolmadı isherge ağalar asım,
Kimler súrter eken kózimniń jasın,
Bul dúnyađa shıqqanımnan ne payda?

Omar sóyle, qayđı etpe, qamıqpa,
Qıya shólde árman menen jabıqpa,
Qıyın boldı bizlerdey ash-arıqqa,
Qádirli shiyrin jan, sennen ne payda?

Bar ma násip qosar ağa-inilerim?
Birge júrgen solar menen kúnlerim,
Aman ba eken meniń awıl-ellerim,
Bul dúnyađa shıqqanımnan ne payda?

Kettim neshe kúnler elden bel bağlap,
Ayrılıqta qara bağırım dağlap,
Awılđa barmaq joq, bizlerge shağlap,
Bul dúnyađa shıqqanımnan ne payda?

«Túkenmes»* baxıtqa bolıppan qumar,
Bağı bolsa kerek almahıw-ánar,

*«Túkenmes» — tawsılmas, ada bolmas.

Dep shırlaydı ólgenińshe sorlı Omar,
Bul dúnyaǵa shıqqanımnan ne payda?

Óz dáwirindegi turmıstıń haqıyqatlıǵın súwretlew jaǵınan shayırdıń «Ne payda» qosıǵı úken áhmiyetke iye. Omar bul qosıǵında jámiyettegi adamlardı ekige bólip, olardıń turmis tirishiligi arasındaqı ayırmashılıqtı ashıp taslaydı. Ústem klass wákilleriniń esiginde sarsılıp islegen jarlılardıń awır turmısın sheberlik penen bayanlaw qosıqtıń tiykarǵı mazmunın quraydı.

Qosıqta shayır óz turmısın súwretlewge de keń orın beredi. Biz bunnan shayırdıń ómirbayanın tolıqtıratuǵın bir qansha kerekli maǵlıwmatlardı tabıw menen birge, shayırdıń ózi tuwralı aytqanları, barlıq jallanıp miynet etken jarlılar ushın da tutas tán jaǵday dep túsinemiz. Óytkeni qosıqtıń mazmunı boyınsha shayırdıń ózi de sol jarlılardıń birewi edi. Óz zamanınıń jámiyetlik teńsizligin, jarlılardıń awır turmısın ózi ishinde bolıp kórgen shayırdıń sol turmısqa bolǵan narazılıǵı da bayan etilgen.

Eziwshilik kúsheyip, el arasında jumıssızlıq, talapsızlıq, sonıń saldarınan, uzaq jerge ketiwshilik kóbeygen dáwirde jallanba jumıs islegen jarlılardıń alatıǵın miynet haqısı da hádden tıs az boldı. Jarlılar turmis awırlıǵınan eń tómen haqıǵa kóniwge májbúr boldı. Sonlıqtan da, olardıń tapqanı tek xojalıǵına ǵana emes, al óz qara basların támiyinlew ushın da jetpeytuǵın edi. Turmıstaǵı eziwshiliktiń bul túri shayır tárepinen keń túrde súwretlep kórsetiledi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. «Ne payda» qosıǵınıń ideya-tematikası hám mazmunı neni sóz etedi?
2. Qosıqta shayırdıń óziniń turmısı haqqında qanday maǵlıwmatlar berilgen?
3. Jallanba miynet adamlarınıń awhalı qanday bolǵan?
4. Xalıq turmısınıń usınday awhalǵa túsiwiniń sebebi neden dep oylaysız.
5. Eziwshiliktiń hádden tıs kúsheyiwi, jallanba jumısshılardıń awır turmısı haqqında sóz etiwshi qatarlarǵa misal keltiriń.
6. Shayır jasaǵan dáwirdegi jallanba miynet adamlarınıń turmısı haqqında túsiniǵińizdi aytıp beriń.

SÍDÍQ TOQPAN ULÍ

(1857 — 1917)

Sıdıq shayırdıń ákesi Toqpan eskishe sawatlı, medireseni pitkergen adam bolıp, awılda bala oqıtqan. Toqpandıń tórt balası bolıp, bir balası xalıq shayırı Sadıqtıń ákesi Nurımbet bolgan. Sıdıq shayır 4 — 5 jasında ákesi ólip kóp waqıt dawamında usı aǵasınıń qolında boladı. Shayırdıń tuwılǵan jeri házirgi Xojeli aymaǵındaǵı Saray kól degen jer bolǵan. Keyin turmısqa qolaylı jer izlep, Ámiwdáryanıń arqa jaǵasına kóshken. Bul házirgi Kegeyli aymaǵında bolǵan. Shayır dáryanıń eki tárepinde de, xan soramında da, patsha soramında da xalıqtıń awır turmısta ekenligin kórgen, ózi de kemtarlıqta kún ótkerip, sol teńsizlik hám ádalatsızlıq turmısqa qarsı qosıqlar jazǵan.

Shıǵarmalarınıń mazmunına qaraǵanda, Sıdıq shayır óz dáwirindegi siyasiy waqıyalardı durıs túsingen, jámiyetlik teńsizlikti ayqın kórgen, geyparalardıń ashkózligin, jermenligin, paraxorlıǵın ayawsız túrde áshkaralaǵan. Bul jaǵınan onıń «Zaman» degen qosıǵı úlken áhmiyetke iye.

Shayır óz qosıǵında birinshi jobaǵa qoyǵan miynetkesh xalıq turmısınıń jáne de awırlasqanlıǵın, xalıqtı talaytuǵın hámeldarlardıń bas qosıp, xalıqtı talap atırǵanlıǵın, aqsaaqal da, hákim de, bolıs ta, bajban da, xalıqtı talawshılar ekenligin áshkaralaydı. Olardı kúshli satira tili menen bayan etedi. Mısalı:

Kimniń atın, tayın aldı,
Qantıw-sheker, shayın aldı,
Puqaranıń ayın aldı,
Sonday qıyın zaman boldı.

Birew keler tóremen dep,
Qorjınıńdı kóremen dep,
Menshiklep soń beremen dep,
Azǵını kóp zaman boldı.

Shayır óz dáwirindegi ayırım adamlardıń unamsız qılwalıların hám minez-qılıqların yumorlıq usılda da áshkaralap

beredi. Mısalı «Ábiy saǵal» degen qosıǵında barlıq talaptı qoyıp sonshama dúnya-malı menen júweriniń basın urlawshı Ábiy saǵaldıń jaramsız háreketin sınaǵa aladı. Al, «Pirman baydıń diyqanına» qosıǵında kúni-túni islese de, tamaǵın toydıra almaǵan diyqanlardıń turmısına ashınıp qaraw menen birge, onı sonday jaǵdayǵa duwshakerlestirgen baydıń nápsiqaw, buzıq háreketin áshkaralaydı. Qosıqtı oqıp otırǵanda jallanıp islep turmıs keshirgen, diyqanınıń awır kún kóriw tirishiligi anıq súwretlep berilgenin köremiz. Mısalı:

Sherik boldıq Pirman menen,
Ótti ómirim árman menen,
Túslikte berer bir zaǵara,
Qursaǵ jatar jarma menen.

Alıp keler sol jarmanı,
Sheti ketik qırma menen,
Ómirde bermeydi sorpanı,
Ya bir balıq qarma menen.

Usılayınsha diyqanlardıń awır turmısın súwretley kelip shayırlarǵa:

Ómiriń ótti qorlıq penen,
Kóp sorǵalap kózde jasıń,
Bul júristen payda bar ma,
Alǵa bas, bolsa, ıqlasıń!

— dep úndew etedi.

Sıdıq shayırdıń barlıq qosıqlarınan bir qatar úzindiler xalıq awzında naqılǵa da aylanıp ketken. Mısalı:

Tay basqan eken qusınıdı,
Sóytip qurtıptı pısıńdı,
Úyrengen ádet qala ma,
Kótere berme mushıńdı,

— degen qatarlar Sıdıqtıń «Qus» degen qosıǵınan alınǵan úzindiler bolıp esaplanadı.

AQ QAPSHIQ

Men aytayin ótken jıldıń shiddátin,
Insanlarǵa salgan dártiw-illetin,
Birewdiń kóterip, birew minnetin,
Puqara hayranda qaldı, yaranlar.

Júweri pispedi, bári kók boldı,
Erte ekken tarı zordan sók boldı,
Jaz jıǵanın gúz basınan jep boldı,
Xalayıq sarashma boldı yaranlar.

Kimsáǵa un berdi, kimsáǵa buǵday,
Alıp ishti iyshan menen molla, bay,
Sol qapshıqtı qıldı Shımbayda bárjay,
Andın soń giyaǵa jettik, yaranlar.

Andın sońra aynalıstıq giyaǵa,
Erte ushıp, keshke qondıq uyaǵa.
Nege shıqtıq diyip panıy dúnyaǵa.
Bir paralar asiy boldı, yaranlar.

Baylar gedey boldı, gedeyler sayıl,
Móhmin bende xalqınıń ámirine qayıl,
Suwpı yańlıq boldı birneshe jáhil,
Qantkópir sawdası qaldı, yaranlar.

Ul ataǵa, qız anaǵa baqpadı,
Baylarǵa nesiye desek jaqpadı.
Bir paralar qorjın salıp haqladı,
Kimse yoqarıǵa ketti, yaranlar.

Digirman joq boldı elgezer qaldı,
Qıdırmay joq boldı, telbezer qaldı,
Zamannıń adamıy dárbádar boldı,
Sonday pasent zaman boldı, yaranlar.

Erteń menen turıp yúregi sazıp,
Haqqa nalısh áylep, táńirige jazıp,

Qolında bel-ketpen atshoqay qazıp,
Írisqalını tapıp aldı, yaranlar.

Baylar nan jemedi, jarlı zağara,
Tónkerildi qamır etken dağara,
Shay halqasqa jedi mushtay nogala¹,
Gúnjara da awqat boldı, yaranlar.

Jarma suyuq boldı, túyir bolmadı,
Sol jilgi dánlerde úyir bolmadı,
Adamlar sıp-sıydım, búyir bolmadı,
Kún-kúnnen uzayıp ketti, yaranlar.

Basalay, atshoqay, jońışqa boldı,
Ne juwan adamlar jińışke boldı,
Jaqsılıqqa shıǵıp degishme boldı,
Keyini abat bolıp ketti, yaranlar.

Abat boldı, bárshe janlar toyındı,
Qız-jawanlar qızıl-jasıl kiyindi,
Jigitler basladı túrli oyındı,
Ótken isler umıt boldı, yaranlar.

Birneshe danalar Marıdan keldi,
Júrip ayaq jetpes arıdan keldi,
Birneshe paroxod tarıdan keldi,
Hisabı joq buwday boldı, yaranlar.

Shayırdıń «Aq qapshıq» qosıǵı xalıq yadında uzaq iz qaldırıp, «Aq qapshıq» dep atalǵan waqıyaga baylanıslı jazılǵan. Bul qosıqta da xalıqtıń ashlıq qısqısındaǵı kórgen qıyınshılıǵı súwretlenedi. «Aq qapshıq» dep atalǵan waqıya 1911 — 1912-jılları boladı. Sol jılı Qaraqalpaqstannıń arqa rayonlarında suwdıń jetispewinen xalıq egin ege almay, asharshılıq bolǵan. Bul asharshılıq ásirese, egin egilgen jılı da ash-jalańash kún keshirgen jarlılarǵa awır tiygen. Bunnan paydalanǵan baylar Rossiyadan un ákelip, paxtanıń keler

¹Nogala — gúnjaranıń qawıǵınan islengen nan.

jilgi ónimin diyqanlardan arzan baha menen satıp alıw maqsetinde xalıqqa nesiyege un qarız bergen. Baylardıń bul háreketleri jarlılardı tağı jawratqan. Mine, usı jılı «Aq qapshıq» jılı dep atalıp qalğan. Sıdıq shayır «Aq qapshıq» jilınıń barlıq adamğa teń túspegenin, tek jarlılardı ğana ğuyzeltkenligin, ashlıqtıń saldarınan xalıqtıń sandalğanlıǵın jazadı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Sıdıq shayır óz dáwirindegi jámiyetlik teńsizlikti qaysı qosıqlarında ayqın súwretlep beredi?
2. «Aq qapshıq» qosıǵında xalıqtıń awır, tragediyalıq awhalı qalayınsha súwretleniwın tapqan?
3. «Digirman joq boldı elgezer qaldı,
Qıdırmay joq boldı, telbezer qaldı», — degen qosıq qatarlarınıń mánisin túsindirip beriń.
4. Ashlıqtıń awır aqıbetleri hám toqshılıqtıń qádir-qımbatı haqqında salıstırıp óz túsiniǵız boyınsha ğurıńnı jazıń.

XALÍQ KITAPLARÍ HÁM QÍSSAXANLÍQ ÓNERI

Xalıq bar jerde ádebiyat boladı. Solay bolsa da, kórkem-ádebiyat dóretpeleri hár qıylı baǵdarda rawajlanadı. Bir ellerde jazba ádebiyat tez rawajlangan bolsa, ayırım ellerde keshlew rawajlangan. Biraq xalıqtan ajıralğan halında óz aldına rawajlangan ádebiyat joq. Qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıw baǵdarları da awızeki yaki jazba túrde bolsa da, xalıqtıń sociallıq turmıs tárizi, mádeniyatı, tariyxı, ásirese úrp-ádet dástúrleri menen tıǵız baylanista rawajlanadı.

XIX ásirdegi qaraqalpaq jazba ádebiyatı eń rawajlangan dáwirdi bastan keshirdi. Lekin, usı dáwirge shekem-aq, ádebiyat óziniń rawajlanıw basqıshlarına iye boldı. Sonlıqtan da, xalqımızdıń Shıǵıs ellerinde keńnen taralğan xalıq kitaplarına tereń qızıǵıwshılıǵı olardı qoldan kóshiriwshi kátiplerdi payda etti. Al, óz gezeginde kópshilik adamlardıń jazba kitaplardı biliwge bolğan qumarlıǵı qıssaxanlardı tárbiyalap shıǵardı.

Álbette, xalıqtıń ayırım bóleginiń sawatsızlıǵı hárqanday kitaplardı da oqıp túsiniwine qıyınshılıq tuwdıradı. Sonıń

ushın da, kátipler eń birinshi gezekte xalıqqa túsiniikli bolǵan dástanlardı kóshirgen. Ayırım shayırlıq qábiletke iye bolǵan adamlar olardı qaytadan tolıqtırıp xalıq kitaplarına aylandırǵan.

Bunday dástúr tek qaraqalpaq ádebiyatında ǵana emes, tuwısqan ózbek, ázerbayjan, túrkmen hám qazaq ádebiyatlarında da bolǵan. Bunday qıssa kitapları sonday sheberlik penen jazılsa da, olardıń avtorlarınıń kim ekenligi málim emes. Solay bolsa da, bul kitaplardıń ideya-tematikası, kórkemligi, til ózgesheligi de xalıqqa túsiniikli hám sheber jazılıp, xalıq mülkine aylanıp ketedi. Álbette, bunday xalıq kitapları sol dáwirde jasaǵan shayırlardıń dóretpelerine de unamlı tásirin tiygizgeni anıq.

XIX ásirdiń ekinshi yarımında xalqımız arasında «Edige», «Góruǵlı», «Yusup-Axmet», «Ǵarip ashıq», «Zuxra-Tayır», «Sayfulmulik», «Gúlsanawbar» sıyaqlı dástanlardıń kópshiligi jazba túrde tarqalıp ketken edi. Bul dástanlardıń kelip shıǵıwı oǵada uzaq dáwirlerdi óz ishine alǵan bolsa da, qıssaxanlar olardı birneshe mártebe qaytadan islegen, olardıń xalıq arasında birneshe variantları payda bolǵan. Sonıń menen bir qatarda, bul dástanlar túrkmen, qazaq, ózbek, qaraqalpaq hám ázerbayjan xalıqlarınıń mádeniy esteligi bolıp, ásirler dawamında baqsı, jırawlar hám qıssaxanlar tárepinen jırlanıp kelinmekte. Bul dástanlardıń kópshiligi awızeki hám jazba túrinde kóplegen ellerge taralıp ketken. 1842-jılı «Góruǵlı»nıń ázerbayjansha variantı baspaǵa tayarlangan. Ilimpaz A. Xodzko: «Aziya hám ulıwma Shıǵısta Góruǵlınıń atın bilmeytuǵın adam joq. Siz onı hátte Bessarabiya menen Moldaviyada da esitesiz. Biraq onıń Aziyadaǵı dańqı Gomerdiń Greciyadaǵı dańqınan heshqanday kem emes», — dep jazǵan edi.

Dástanlar túrli xalıqlar arasında da hárbir xalıqtıń milliy ózgesheligine sáykes túrde jırlanadı.

Mısalı, «Alpamıs»tıń ózbek, qazaq hám qaraqalpaqsha versiyalarında da hárbir xalıqtıń ózine tán bolǵan belgileri bar. Hárbir xalıq onı óz dástúrleri tiykarında rawajlandırǵan, yaki bolmasa «Góruǵlı» nıń ázerbayjansha variantında onıń ómirlik joldası Nigar bolsa, qaraqalpaq hám ózbekler arasında tarqalǵan variantlarında Mısqal peri, Yunus peri, bolıp

beriledi. Ázerbayjanshada «Góruǵlı»nın on jeti variantı tarqalğan bolsa, Orta Aziyada qırqtan aslam variantları tarqalğan.

XIX ásirдің ekinshi yarımında Xiywa qalası Shıǵıs penen Batıstı tutastırırwshı birden-bir kárwan jolı esaplangan. Bul jerge Badaxshan, Hindstan, Gerat hám Baǵdat sawdagerleri kóplep qatnaǵan. Sawdagerler arqalı bul jerge kóplegen ellerden kitaplar hám hár qıylı bahalı naǵıshlı zatlar Xiywa bazarına alıp kelingен. Olardıń ishinde diniy kitaplar menen bir qatarda Shıǵıstıń kórnekli klassikleri Rudakiy, Ferdawsiy, Omar Hayyam, Saadiy, Hafız, Nizamiy, Nawayı, Fizuliy hám Bedil kitapları, sonday-aq, kátipler tárepinen sulıw etip kóshirilgen qıssalar da orın aladı. Ekinshiden, Xiywanıń ózinde de kórnekli medireseler bolıp, olarda tálim alıwshılar diniy kitaplardı oqıw menen birlikte ayırım shayırlardıń qosıqların awdarıw ilimi menen de shuǵıllanǵan. Bul jaǵdaylar xalqımız arasına da Shıǵıs klassikleriniń qol-jazbaları menen birge qıssa kitaplarınıń da kóplep tarqalıwına sebepshi boladı.

Sebebi, usı waqıtları ayırım qaraqalpaq balalarınıń da Xiywa hám Buxara qalasındaǵı medireselerde oqıp tálim alıwına múmkinshilikleri bolǵan edi. Usı tiykarda Qońrat hám Shımbay qalalarında Shıǵıs dástanların hám de qıssaların kóshirip jazatuǵın kátipler sanı kóbeydi. XIX ásirдің ekinshi yarımında Shımbayda «Ǵárip ashıq», «Farhad-Shiyrin», «Láyli-Májún» qıssaları hárбири bes batpan biydayǵa alınatuǵın bolǵan. Jáne de sol waqıtlarda Qazı Máwlik, Qorazbek, Qáwender bala, Qazaqbay degen talantlı qıssaxanlar bolǵan.

Qaraqalpaq ádebiyatınıń belgili wákilleriniń biri Ótesh Alshınbay ulı da qıssaxanlıq óneri menen shuǵıllanǵan. Ótesh shayır jilımnıń maylanǵan waqtında balıqlardı qaqpashlap, Shımbayǵa aparıp satıp qıssa kitaplar alıp qaytatuǵın bolǵan. Bul pikirlerdi Óteshtıń qosıqlarınıń ózi-aq, tastıyıqlaydı.

Mısalı:

Shahsánem Ǵáripke, berip zeyindi,
Yadqa oqıp otır edim úyimde,
Shárshembi kún piyshembiniń tüninde,
Kele qaldı jaydaq atlı bir bala, —

dep jazıwına qaraganda onıń kóp ǵana qıssalardı úyrengenli-
gin kóriwimizge boladı. Bunnan tısqarı Óteshtiń «Gúlziyba»
qosıǵında «Bahram-Gúlandam», «Láyli-Májnun», «Húrlıxa-
Hámre» sıyaqlı ashıqlıq qıssalarınıń atı ataladı. Bul dástan-
lardıń kópshiligi túrli dáwirlerde hár qıylı shayırlar tárepinen
qayta islenip, xalıq kitapları qatarına qosılǵan edi. Olar jaz-
ba ádebiyattıń rawajlanıwında oǵada bahalı xızmet etti.

«Zuxra-Tayır» dástanı XVI – XVIII ásirde jasaǵan Saadiy,
sońınan túrkmen klassigi Mollanepes tárepinen qayta islendi.
XVIII ásirdeń aqırında Sabır Sayhaliy «Bahram-Gúlandam»-
nıń oǵada bahalı bolǵan variantın, XVIII ásirdegi túrkmen
shayırı Sheydamiy «Gúlsanawbar»dı, XIX ásirdegi túrkmen
shayırı Maǵrupiy «Yusup-Axmet»ti, Andalib «Yusup-Zu-
leyxa» dástanların qaytadan isleydi. Bul dástanlar birneshe
mártebe kóshirilip, xalıq arasına tarqatıladı hám olardıń
qaraqalpaqsha variantı payda bola baslaydı. Kópshiligi qa-
raqalpaq tiline awdarılıp, sawatlı hám jazıw uqıbı bar adam-
lar tárepinen kóshiriledi. Qıssaxanlar olardı saz dawısqa
salıp oqıp júrdi. Usınday XIX ásirde kóshirilgen «Edige»,
«Góruǵlı», «Bozuǵlan», «Dáwletyarbek» sıyaqlı xalıq qıssaları-
nıń jazba nusqaları xalıq arasınan tabıldı. Degen menen
XIX ásirdeń ekinshi yarımında qaraqalpaqlar arasında qol-
jazba túrinde júdá kóp taralǵan qıssalar «Ǵárip ashıq»,
«Bozuǵlan» yaki «Yusup-Axmet», «Zuxra-Tayır», «Góruǵlı»,
«Gúlsanawbar» dástanları edi. Bul dástanlardıń qaraqalpaq-
sha jazba variantlarınıń payda bolıwında Qazı Mawlik hám
Qorazbek shayırlardıń xızmeti oǵada úlken bolǵan.

«ǴÁRIP ASHÍQ» DÁSTANÍ

«Ǵárip ashıq» dástanı qaraqalpaq xalqı arasına keńnen
taralǵan dástanlardıń biri. Bul dástan negizinen Orta Aziya-
ǵa Azerbaijan arqalı taralǵan. Sebebi, Azerbaijanında baqsı-
jırawlardıń ózin «ashıq» dep ataydı. Onnan keyingi kóp
taralǵan jeri Xorezm bolıp, Xiywa arqalı basqa ellerge
tarqalǵan. Qaraqalpaqlardıń Xiywa xanlığının qol astında
bolıwı bul dástanlardıń keń dárejede tarqalıwına sebepshi bol-
ǵan. Ayırım baqsılardıń dástanlardı sheberlik penen atqarıw-

shılıǵı nátiyjesinde syujetlik waqıyalarına xalıqtıń milliy ózgeshelikleriniń sińdiriliwine, jáne til ózgesheliklerin qáliplestiriw tiykarında dástannıń qaraqalpaqsha variantı payda boldı.

Dástannıń variantları XIX ásirdiń ekinshi yarımınan baslap-aq qıssa túrinde kóplep taralǵan. Xorezmde feodallıq dúzimniń ústemlik etip, qullıq buǵawı saqlanıp turǵan waqıtta bay menen jarlılar arasındaǵı keskin qarama-qarsılıqtı payda etiwshi usınday dástannıń kóplep taralıwı tań qalarlıq hádiyse edi.

«Ǵárip ashıq» dástanı liro-epikalıq (ashıqlıq) dástanları arasında xalıqqa kóbirek sińip ketken, ashıqlardıń psixologiyalıq ruwxın tereń súwretlep bere alǵan shıǵarmalardıń biri. Dástan qaraqalpaq baqsılarınıń atqarıwshılıq repertuarında keńnen orın alǵan bolıp, dástandı bilmeytuǵın baqsınıń ózi bolmaǵan. Usı tiykarda qaraqalpaq xalqı arasında keńnen taralǵan «Náyleyin», «Yardıń gúli keldi, ózi kelmedi», «Ulıma uqsaydı, hawazıń seniń», «Jan aǵam, qayda barasań», «Xoja baǵman», «Alar bolsań qul jayımda, al Sánem», «Keler sallana, sallana», «Ketsem de kelermen» hám taǵı basqa xalıq namaları payda boldı. Bul namalar elege shekem baqsılar tárepinen oǵada sheberlik penen atqarıladı.

Dástannıń ekinshi tárepi sol waqıttaǵı adamlardıń ármanlarına qarama-qarsı bolǵan dáwirdiń shirik siyasatın keskin áshkaralawǵa qaratılǵan. Adamgershilikke qaraganda dúnyamaldı ústin qoyǵan adamlardı jarlı hám baylar dep ekige bólgen, sonday-aq, jarlılar üstinen bolǵan adam shıdamaslıq ústemlikler Ǵárip obrazı arqalı ayqın súwretlenedi. Dástanda kórsetilgenindey-aq, geypara adamlar belgili bir waqıt ushın jasaydı. Birewdiń jaqsılıǵınan, danalıǵınan paydalanadı. Ol adam dúnyadan ótiwi menen az waqıt ótkennen keyin onnan bezedi, perzentlerin qorlaydı. Birin-biri jaqsı kórse de, qızın oǵan beriwdi ar kóredi.

Bulardıń hámmesi de bir-birewge járdem beriwden góre, adamdı kemsitip minewge teperish, yaǵnıy birewden kek alıwdı ǵana jaqsı kóretuǵın sol ádalatsız zamannıń kelbeti.

Usınday jaǵdayda da dástan xalıq tárepinde turıp jırlanadı. Xan hám onıń hámeldarlarınıń siyasatın áshkaralaydı. Olardıń morallıq ideyalarınıń buzıqlıǵın, óz perzentinen góre

dúnya-malga beyimligin, adamgershiliktiń normalarına sáykes kelmeytuǵın qılwaların áshkaralaydı. Sonıń ushın da «Xalıq kitapları» xalıq dárti sıpatında maydanǵa keldi. Bunda ashıqlıq penen batırlıq, ádalat jolındaǵı güres eń baslı orınǵa kóterildi. Bul folklor menen jazba ádebiyattı biriktiriwshi baylanıs bolıp xızmet etti.

ǴÁRIP ASHIQ

Ǵáriptiń Álepshirwanǵa ketiwi

Aqsha patshadan juwap alǵanlıǵına waqtı xosh bolıp Ǵárip penen Shahsánemge kelip, atasınıń shikarǵa ruqsat bergenligin aytıp, olardıń da waqtın xosh etti. Endi Ǵárip penen Shahsánemniń Álepshirwanǵa jónep ketip, óziniń jalǵız qalatuǵınlıǵına qapalanıp, kózinen jas alıp, Aqsha olar menen xoshlasıp bir sóz aytıp tur:

— Sizler ketip, bunda qalarman jekke,
Xosh aman bol, saw kórgeymiz, Sánemjan!
Ayrılıqtıń daǵı tústi júreкке,
Xosh aman bol, saw kórgeymiz, Ǵáripjan.

Sizler ketseńiz japa jetiser janǵa,
Aylanar kúnlerim aqır zamanǵa,
Bul baǵlarıń usar maǵan zindanǵa,
Xosh aman bol, xosh kórgeymiz, Sánemjan.

Ayrılıq nishteri bawırımdı jırtar,
Bizge ǵamniń shahı láshkerin tartar,
Júz mın túrli künde pitnemiz artar,
Xosh aman bol, saw kórgeymiz, Ǵáripjan.

Endi janım ketip, tánim bos qaldı,
Kewlim dártli, kózlerimde jas qaldı,
Bası joq, janı joq qurı lash qaldı,
Xosh aman bol, saw kórgeymiz, Sánemjan.

Sizler ketseń, meniń sarǵayar júzim,
Málemetke qaldım jekke bir ózim,

Telmirer zar bolıp bul eki kózim,
Xosh aman bol, saw kórgeymen, Sánemjan.

Zar jılarman aytıp usı sózlerdi,
Amanat tapsırdım haqqa sizlerdi,
Jiberińler munda yarım Azberdi,
Biz hám yargá qosılǵaymız, Ğáripjan.

Sizlerden ayırılıp sarǵayar júzim,
Qayǵı-ǵamdı sheger boldım bir ózim,
Umıtpańlar Aqsha apańnıń sózin,
Xosh aman bol, saw kórgeymiz, Ğáripjan.

Aqsha bul sózdi aytıp bolǵannan soń, Ğárip Shahsánem
jolǵa júrmekshi bolıp, kánizekler menen Aqshaǵa qarap xosh-
lasıp, Shahsánem mına sózdi aytıp tur:

— Xosh bolıńız kanizekler,
Bizler kettik, xosh bolıńlar!
Sapar tartıp júrdik bizler,
Kettik doslar, xosh bolıńlar!

Hámme aman saw bolǵaymız,
Dushpanlardan qutılǵaymız,
Aman-esen qosılǵaymız,
Tilekles bol, xosh qalıńlar!

Bizler jolǵa boldıq rawan,
Ketpeydi dep etpeń gúman,
Biz baramız Álepshırwangá,
Kánizekler, xosh bolıńlar!

Dushpanlar qoymadı bunda,
Japa kórsetti hár kúnde,
Kánizekler qalıń bunda,
Sizler aman! Xosh bolıńlar!

Baǵı-bostan menen gúller,
Baǵda xosh nama búlbúller,

Qarındasım, barlıq eller,
Kettik bizler, xosh bolıńlar!

Shahsánem der, ahıw-zarım,
Ĝarip jetkerer xabarın,
Azberxoja sáwer yarın,
Keler Aqsha, xosh bolıńlar!

Bul sózdi aytıp bolğannan soń, Shahsánem kánizekler menen xoshlasıp, jolğa túsip kete berdi. Birneshe künler jol júrip, kewilleri shad bolıp, bir jerge kelip dem alıp otırdı. Ĝarip Shahsánemge názer etip qarasa, Shahsánemniń ayaqları otqa kúyendey bolıp qabarıp, ayağın basıp jol júriwge dimarı joq ekenligin kórdi. Onıń güldey júzleri solıp, erinleri jarılıp, kózleri qarayıp, suwsızlıqtan tilleri sóylewge kelmey otırğan jerinen turalmay, Sánemniń janı shıǵatuğın halğa jetkenligin kórdi. Ĝarip ne ilaj qıların bilmey, áwliyelerden mádet tilep, qudayǵa jalbarıp bir muxalles aytıp tur:

— Jabbar iyem ráhim áyle, bizlerdi zar jılatpa,
Japalıq otın jandırıp, júrek bawrım daǵlatpa,
Ĝam jállatın dus etip, eki qolım baylatpa,
Bul ğamlardan xalas et Shahsánemdi jılatpa,
Qutqarıwshı ózińseń, ráhim áyle bizlerge!

Halı qıyın Sánemniń, ólmeklikke jetip tur,
Qızıl júzi sarǵayıp, kózden nurı ketip tur,
Qozǵalarǵa halı joq, yarım isi pitip tur,
Ĝam nishteri bawrınan, usı saat ótip tur,
Aqlı ketip lal bolıp, tili joqtı sóylewge!

Shiyrin-sheker lábleri, bólek-bólek jarıldı,
Mólerip tur kózleri, keń jáhánim tarıldı,
Halın kórip Sánemniń, júreklerim jarıldı,
Tilegimdi ber endi, qabil etip zarımdı,
Ashıqlarǵa názer sal, ráhim áylegil bizlerge!

Zarı-giryán jilaydı, tilep-tilep bul Ĝarip,
Biyhal boldı Shahsánem, güldey júzi sarǵayıp,

Mádet tilep turıppan, bir ózińe jalbarınıp,
Shad áylegil bizlerdi, gam ústinen jol berip,
Qáhár etpe qudayım, ráhim áylegil bizlerge!

Ǵárip bul sózdi aytıp, zar-zar jılap, Sánemdi arqasına arqalap, birneshe mánzil jol júrip, ekewi de esinen ketip jıgılıp qaldı. Birneshe waqıttan soń, kúnniń ıssılıǵınan suwıq samal payda bolıp, bulardıń bedenlerine urıp, quwat payda qıldı. Ekewi orınlarınan turıp, biraz dem algannan soń másláhátlesip bolǵannan keyin Shahsánem:

— Hey Ǵáripjan! Bul júristen ekewimiz de hálek bolamız, meni bul jerde taslap, ózińniń Álepshırwanıńa keteber. Men Diyarbekirge qaytayın. Hárqanday bolsa da, ólmegen jaqsı! Nesip bolsa tiri bende bir-birimizge qosılamız, — dep Shahsánem juwap berip, Ǵárip penen xoshlasıp tur:

Shahsánem: — Bunnan keter bolsań, Álepshırwangá,
Bar Ǵáribim, sawlıq penen kelgeyseń?
Men seni tapsırdım qádir qudaǵa,
Bar Ǵáribim, sawlıq penen kelgeyseń?

Ǵárip: — Ekewimizdi ayralıqqa salmasa,
Jılama Sánemjan, ketsem kelermen.
Ájel jetip paymanamız tolmasa,
Jılama Sánemjan, ketsem kelermen!

Shahsánem: — Sennen qalıp soldı baǵımnıń gúli,
Gúlimnen ushırdım shayda búlbúldi.
Mágar esti bizge ayralıq jeli,
Bar Ǵáribim, sawlıq penen kelgeyseń!

Ǵárip: — Meni ketti eken dep shıtpa qasıńdı,
Qumar ala kózden tókpe jasıńdı,
Bir alla ońgarsın seniń isińdı,
Jılama Sánemjan, ketsem kelermen.

Shahsánem: — Bunnan keter bolsań tawlar dumandur,
Jamalıń kórmesem arziw armandur,
Ayralıqtıń kúni aqır-zamandur,
Bar Ǵáribim, sawlıq penen kelgeyseń!

Ǵárip: — Meni ketti eken dep kúyip otırma,
Qızıl júziń sen sarǵayıp soldırma,
Dostıń bilsin, dushpanlarǵa bildirme,
Jılama Sánemjan, ketsem kelermen!

- Shahsánem: — Bunnan keter bolsañ iziñ izleyin,
Kesip-kesip qara bawrım duzlayın,
Jeti jıldıñ wádesini gózleyin,
Bar Ğáribim, sawlıq penen kelgeyseñ!
- Ğárip: — Meni ketti eken dep bunsha jılama,
Qumar ala kózge ğubar baylama,
Jolım uzaq, endi meni egleme,
Jılama Sánemjan, ketsem kelermen!
- Shahsánem: — Ğáripjan aytayın, bizde ne hal bar,
Kim sağan jábir etse, sen oğan jalbar,
Kewlim qayğı-ġamda, júz mıñ qıyal bar,
Bar Ğáribim, sawlıq penen kelgeyseñ!
- Ğárip: — Men, keter dep túspe qıyın hallarğa,
Óziñdi salmağıl qıylı-hallarğa,
Dushpan masqaralar, shıqsa jollarğa,
Jılama Sánemjan, ketsem kelermen!
- Shahsánem: — Jol menen baradı yarımınıñ joli,
Pal menen shekerdek shiyrindi sózi,
Jolında gádadur Shahabbaz qızı,
Bar Ğáribim, sawlıq penen kelgeyseñ!
- Ğárip: — Úyden shıǵıp, alma moynınıñ taldırma,
Azap shegip, qızıl júziñ soldırma,
Ğarıpti kóz-jasıñ menen óltirme,
Jılama Sánemjan, ketsem kelermen!
- Shahsánem: — Shahsánem der, isim ahıw-zar bolsın,
Dushpanlarğa jaqtı jáhán tar bolsın,
Qayda barsañ, Shahimardan yar bolsın,
Bar Ğáribim, sawlıq penen kelgeyseñ!

Bul sózdi aytıp bolğannan soñ, Shahsánem menen Ğárip bir tóbeniñ basına shıǵıp, dem alıp aldağı bolajağın esine túsirip, Shahsánem Ğáripke juwap berip jibere berdi. Shahsánem bul aqsham sol jerde jatıp, erte turıp qarasa, torğaylar nala qılıp sayrap turğanın kórdi. Sol waqta Sánemniñ yadına Ğárip túsip, qudayğa jalbarınıp bir sóz aytıp tur:

Káramatlı qádir quday,
Yarımdı sağan tapsırdım,
Kókte nala shekken torğay,
Yarımdı sağan tapsırdım,

Men bolmadım yarğa hamdam,
 Júregimdi bastı júz ğam,
 Atamız házireti adam,
 Ğarıptı sağan tapsırdım,

Tústi basıma bul sawda,
 Turıp tawın gezdi Muwsa,
 Ya pirim Júsip-Zuleyxa,
 Ğarıptı sağan tapsırdım.

Bul dártıme etkil dárman,
 Táwıplardıń piri Ulıqpan,
 Dawıttıń ulı Sulayman,
 Yarımdı sağan tapsırdım.

Soldı bul bağımnıń ğúli,
 Ushtı Sánemniń búlbúli,
 Sharap bergen Háziretalı,
 Ğarıbım, sağan tapsırdım.

Shahsánem qaldı muńayıp,
 Júzin jırtıp, shashın jayıp,
 Úsh júz alpıs ózi ğayıp,
 Pirlerim sağan tapsırdım!

Shahsánem bul sózdi aytıp boldı da sol tóbeniń basında jatıp qala bersin.

Shahsánemniń Ğarıptı izlewi

Shahsánem qırq kánizegi menen bağ seyiline bardı. Bir-neshe waqıt bağdı seyil etip júrgennen soń, Donay dáryasınıń jağasına barıp qarasa, dárya iyrim tartıp háwij alıp ağıp turğanın kórdi, «Mágar Ğarıp bul dáryadan ótken shıǵar, bolmasa bunday bolıp aqpas edi», — dep dáryadan Ğarıptı sorap tur:

— Ne sebepten iyrim tartıp aǵasań,
 Donay dárya sennen Ğarıp ottı me?
 Burqıp ağıp janıń otqa jağasań,
 Donay dárya sennen Ğarıp ótti me?

Taqatım joq meniń yarsız bolmağa,
 Japa tıyıǵın shiyrin jańǵa salmağa,
 Keldim sennen bir xabarın almağa,
 Donay dárya sennen Ğárip ótti me?

Altı aylıq uzaq jerden jol ashıp,
 Meniń ushın ishıqı otına tutasıp,
 Yar ótti me seniń suwına túsip,
 Donay dárya sennen Ğárip ótti me?

Meniń yarım ketti Álepshırwangá,
 Itibar etpedi ádi paymana,
 Sennen men soradım etip bahana,
 Donay dárya sennen Ğárip ótti me?

Meniń bunda yarsız joqtı qararım,
 Heshkim menen bolmas sáwbet qurarım,
 Tiriligim, ishıqı-qoshım mádarım,
 Donay dárya sennen Ğárip ótti me?

Jürgen künler ótti kúlip oynaǵan,
 Ayralıqta júrip jandı qıynaǵan,
 Máwjirep aǵasań suwday qaynaǵan,
 Donay dárya sennen Ğárip ótti me?

Sánem der, pıraqqa tappadım hiyle,
 Quday ushın bizge durısın sóyle,
 Yar ótpese aqpas ediń iyrimley,
 Donay dárya sennen Ğárip ótti me?

Shahsánem dáryadan qansha sorasa da, juwap ala almaǵannan soń:

«Meniń yarım usı dáryanıń ishinde bolsa kerek bolmasa nege bunshama bulqıp aǵadı? Men de yarım qosılaman! — dep dáryaǵa atpaqshı bolıp edi. Aqsha onıń qolınan uslap, bir násiyat berip tur:

Ayralıq degeniń táńri qısmeti,
 Nege moynıń burıp, qapa bolasań?

To'g'iz jildur men de shektim miynetti,
Nege moyni'ni burip, qapa bolasañ?

Ayraliq d'artinen jilap, k'ulmedim,
Qizil, g'uldey ashilmadim, solmadim,
Ayraliqti h'argiz yadqa salmadim,
Nege moyni'ni burip, qapa bolasañ?

Qumiri — degen bir 'ajayip qus bolar,
P'arin tartsañ keler, t'ani bos bolar,
O'lmegen qul bir-birine dus bolar,
Nege moyni'ni burip, qapa bolasañ?

Uzaq jolga ketken aqiri k'oriser,
Ashiq isi mashiq penen jarasar,
Ayra t'usken aqiri bir k'un k'oriser,
Nege moyni'ni burip, qapa bolasañ?

H'arkim ashiq bolsa onin ahti¹ bir,
G'am shegip jani'na qilma'gil j'abir,
Xosh waqliq esigin ashadi sabir,
Nege moyni'ni burip, qapa bolasañ?

Meni Aqsha derler, atim G'ulnahal,
S'anemjan k'op qapa bolma biym'ah'al,
Haqtin buyrig'ina sabir etken abzal,
Nege moyni'ni burip, qapa bolasañ?

Aqsha bul n'asiyatti aytqannan soñ, Shahs'anemni'ni kewli-
nen qapaliq tarqap, qaytip kiyatirg'anda, bularga qirq qiz ke-
lip jolliqtı. Ol qizlar Shahs'anem menen soylespege kelse de,
Shahs'anem soylespedi. Olardin ishinde Ayjamal degen bir qiz
bar edi. Ol Aybek atli bir jigitke ashıq edi. Ol Shahs'anem-
ge:

H'ay S'anem, bizler menen nege soylespeyseñ? Bizler se-
ni'ni menen ashıqliq sozin soylesip, basqa t'usken sawdalar
aytısıwga kelip edik. «Zer q'adirin zerger bileği», ashıqtin

¹ahti — kewili, jani

qádirin ashıq bileği. Men de ózińdey yarınan ayrılğan bina-waman! — dep, Shahsánemge qarap bir muxalles ayttı:

— Áy Sánem, kewlim jara, men yarımnan ayrılǵalı,
Búlbúldey nala shegermen, gúl zarınan ayrılǵalı,
Bir tikensiz ashılğan gúl, sháninen ayrılǵalı,
Totıday shiyrin sózli dildarımnan ayrılǵalı,
Xosh qılıqlı gúl júzli reptardan¹ ayrılǵalı.

Bolmaǵay hesh is qudadan biy sebep, áy Shahsánem,
Táńrı qıldı ol nigarıma ǵazap, áy Shahsánem,
Tınbayına zar jılasam, deme ayıp, áy, Shahsánem,
Hijri dártinde qalıppan táshnelep², áy, Shahsánem,
Hawzı-kawsar bir saqi Muqtarıdan ayrılǵalı.

Mineti ay yamıdan tınbay aǵar kózde jasım,
Dushpanǵa kár áylemes hár künde qılğan ǵarǵısım,
Titireter arzı samanı dárdi-ǵamnan nalışım,
Arzı-halım aytpaǵa janımda joqdur bir kisim,
Mende taqat qalmadı men yarımnan ayrılǵalı.

Baxtımdı kórdim qara, hám jerde ashtım hasbihal,
Taza ashılğan gúl edim, urdı qazan berdi málal,
Jetpedim maqset-muratqa ómirime berdi zawal,
Dártin aytpay náylesin aldında jılap Ayjamal,
Aybek atlı xosh sultan, sheshenimnen ayrılǵalı.

Bul sózden keyin Ayjamal:

— Hey, Sánemjan! Meniń yarıma dushpan záhár berip óltirdi. Maǵan onıń diydarı qıyametke qaldı. Seniń yarıń tiri bolǵanlıqtan aqırı bir kún qosılarsañ. Nege bunday zarı-gıryan bolıp qala bereseń? dep násiyat qıldı Shahsánem:

— Ayralıq ólimnen jaman-ǵoy! — dep, Ayjamalǵa qarap bir sóz aytıp tur:

— Ayralıq dárti ólimnen jaman eken, Ayjamal,
— Hárbir kúniń bir jılday óter eken, Ayjamal,

¹Reptar — kelbeti

²táshnelep — shóllew

Awır dártler kewildi tutar eken, Ayjamal,
Kúnde janıń shıqpaǵa qáter eken, Ayjamal,
Ǵam áydarha dem shegip, jutar eken, Ayjamal.

Jaqsı eken ólgeni, ólse kewliń, suwınar,
Tiri bolsa ayralıq ǵam kewilden jay alar,
Janıńda ne ráhát bar, ne kózińde qap¹ bolar,
Qara bawrıń qan bolıp, eki kóziń suw bolar,
Kúnde júz oq janıńnan óter eken, Ayjamal.

Sen bir ólgendi aytsañ, kúnde óler, Shahsánem,
Ayralıqtıń tıyıǵına bawrın tiler, Shahsánem,
Málemattıń ǵawǵası basqa tolar, Shahsánem,
Izlegenim sáwer yar, qashan keler, Shahsánem,
Ǵárip janga qaysı hal, jeter eken, Ayjamal.

Shahsánem bul sózdi aytıp bolǵannan soń, Ayjamal:

— Háy, Shahsánem, kóp qapalanba! Yarıń tiri, muradıńa jeterseń, — dep qızlar óz maydanına qayttı. Shahsánem de kóshkisine qaytıp bardı. Bul ayralıqta aradan jetti jıl ótti. Bir kúni Shahsánem jatıp tús kórdi. Aqshanı shaqırıp oǵan ayttı:

— Apajanım! Túsimmen qorqaman, hár jerlerden soraw salıp, Ǵáriptiń xabarın maǵan aytıp kelseń qalay bolar eken?! — dedi. Aqsha da kánizeklerdi ertip, soraw salıp ketti. Kánizeklerdiń birewi bir bólek kárwan kelip, kárwan sarayǵa túskenligi tuwralı Aqshaǵa xabar berdi. Aqsha kárwannıń anıq kelgenligin bilip, Shahsánemge xabar etti. Shahsánemniń kewline yosh kirip, Ǵáripjannan bir xabar tapqayman dep, kerilip ayaq basıp, jollardı, saraydı adam kelmeytuǵın qadaǵan etip, sawdagerdi jasırın shaqırıp alıp, Sánemjan sawdagerge joǵalǵan joǵı tuwralı zarın aytıp tur:

— Jetti jıldur suńqar qusım ushırdım,
Kórgen bar ma, bilgen bar ma kárwanlar?
Qayǵı-hásirette ómir keshirdim,
Kórgen bar ma, bilgen bar ma, kárwanlar?

¹Qap — uyqı

Kisiniń sáwdigi sonday bolar ma,
 Áwel súyip, kózge shópler salar ma,
 Yarın bunda zar jılatıp qoyar ma,
 Kórseń, bilseń xabarın ber, kárwanlar?

Yarımniń sawdası tústi basıma,
 Bir sırlas tappadım kelse qasıma,
 Áwel künde jazılıp tur basıma,
 Jılamayın, kúlgen bar ma, kárwanlar?

Meniń yarım goshshaqlardıń biridur,
 Shahimardan sol yarımniń piridur,
 Ğárip yarım Alepshırwan barıpdur,
 Kórgen bar ma, bilgen bar ma, kárwanlar?

Iyesiz qalıp tur altın, gúmisler,
 Sharbağımda pisti túrli jemisler,
 Yarımniń atını Ğárip demishler,
 Kórseń-bilseń, xabarın ber, kárwanlar?

Hárbir adam bayan eter kórgenin,
 Bilmeymen qay jerde dáwrán súrgenin,
 Bilseńler ayt, onıń qayda júrgenin,
 Anıq xabar beriń bizge, kárwanlar?

Ayralıq záhárin bizge berip tur,
 Ol hám bizden ayra túsip júripdur,
 Shahsánemniń piri ashıq Ğáripdur,
 Kórseń xabar bergil bizge, kárwanlar?

Shahsánem kárwanlarğa bul sózdi aytıp tamam etken waqıtta, kánizeklerdiń arasında Tańsıq degen bir qız bar edi. Ol qız Shahsánemniń janına kelip: «Ğáriptiń ólgenin meniń aғam kórip keldi», — dep xabar berdi. Shahsánem bul xabardı esitkennen soń janına ot túsip Aqsha menen Ğáriptiń anası Abadanniń janına keldi. Shahsánem Ğárip tuwralı esitken sum xabardı aytıp tur:

— Jıla ana, ulıń anıq ólipti,
 Súyenishiń, mádarıńnan ayrıldıń.

Bir kárwan xabarın anıq biliptı,
Bağda ashılğan gúlzarıńnan ayrıldıń.

Áshkara bolıptı dosqa, dushpanğa,
Qulaq salıp tıńlań sırı pinhanğa,
Jaqsılıq kúnlerim dóndi jamanğa,
Bir qızıqlı bazarıńnan ayrıldıń.

Jeti jıl ol gezdi Álepshırwanda,
Meni qoydı qayğı menen ármanda,
Bende bolıp Júsip túsken zindanğa,
Mısr elinde qunqarıńnan ayrıldıń.

Qazanda solıp tur ashılğan gúliń,
Bağıńda ushıp tur shayda búlbúliń,
Dizeń búgilip tur, mertilip belin,
Kúshli quwat mádarińnen ayrıldıń.

Meni zar jılatqan yardın ırağı,
Dúnyadan ótip tur qalмай tırnağı,
Júzińniń sáwlesi, kózińniń ağı,
Kórer kózge, shırağıńnan ayrıldıń.

Sánem aytar mende qaldı kóp árman,
Waqtı jetpey kelgen ájelden párman,
Ótkenligin anıq ayttı bir kárwan,
Men yarımnan, sen ulıńnan ayrıldıń.

Shahsánem bul sózdi aytqannan soń, Ğarıptıń anasınıń
júregine ot túsip, bawırına qurt túsip, zar-zar jılap balasın
joqlap tur:

— Ayralıqta júrip pálek jábirinen,
Qara bawırım qanğa dóndi náyleyin,
Íqrarı joq Shahabbazdıń zulımınan,
Gúlshanım qazanğa dóndi náyleyin!

Heshbir giynem joqdur Shahsánem sennen,
Shıǵar boldı shiyrin janım bul tánnen,
Eli-xalqım júzin dóndirdi mennen,
Jaqsılar jamanğa dóndi náyleyin!

Shahabbaz burında wádeler etti,
Wádelesken wázir dúnyadan ótti,
Bul isler ulımnıń basına jetti,
Mánzili shırwanda qaldı náyleyin.

Abadan der, aytsam tawsılmas dağım,
Ulım ólgen bolsa sonda shırağım,
Ĝam jeli qurıttı salğan sharbağım,
Ómirimniń shırası sóndi náyleyin!

«Ĝarip Álepshırwanda ólipti» degen xabar hámme jerlerge jayıp ketti. Ĝarıptıń tuwısqan-tuwğanları, jıynalıp qapa bolıp, bir qatar jılasıp aldı. Kóp nala shekti. Sol waqıtta Ĝarıptıń Ĝúljamal atlı qarındası shashın jayıp, betin jirtıp, ağasın joqlap zar-zar jılap, bir sóz aytıp turıptı:

Keshe-kúndiz jılap ómirim ótkerdim,
Kóz jasım megzep tur dárya seline,
Jeti jıldur suńqarımdı qashırdım,
Barıp tústi Álepshırwan eline.

Ađam dedim, hesh tárepke baqpadım,
Kózim jaslı bolıp háykel taqpadım,
Májnun kibi basım alıp shıqpadım,
Láyli súrginine, hijran shóline.

Dos-dushpan ishinde qızıl júzim joq,
Ađam joq, inim joq, sózler sózim joq,
Qayđı shegip jılaw menen kózim joq,
Talap etsem Álepshırwan eline.

Haslım Bađdat edi mákanım, jayım,
Músápir hallarğa saldı qudayım,
Janım shıqsa ishte keterler uwayım,
Jetiliskeymen endi búlbúl gúline.

Sırlasım der edim Shahsánem seni,
Yarım degen seniń Ĝaribiń qáne?
Ĝúljamal der táńri qoymasın meni,
Búgin náwbet kelse ájel qolına.

Bunnan soñ Aqsha bulardıñ kewlin alıp, bir sóz ayttı:

— Jalğanshı pániy dúnyada,
Hesh kisi aman qalmadı,
Jaqsı ketip náwbet penen,
Ólmeyin jaman qalmadı.

Bul dúnyadan ótti Xatam,
Ólmey qalmas heshbir adam,
Shúkir etkil ótti bul dem,
Sút penen zıyan qalmadı.

Ózini bazarğa salğan,
Bir qız kelip satıp alğan,
Mısr elinde patsha bolğan,
Júsibi-kengán qalmadı.

Dúnyanı bir kózde kórgen,
Ádil bolıp jurtt soragan,
Dáw-perige patsha bolğan,
Shahı-Sulayman qalmadı.

Jemshit ájel máyin ishti,
Iskender dúnyadan keshti,
Ne patshalar bunnan ótti,
Rustami-Dástan qalmadı.

Neshe-neshe hikmet qılğan,
Ósimliktiñ tilin bilgen,
Ólmeslikke hiyle qılğan,
Házireti Ulıqman qalmadı.

Bul dúnya bir góne saray,
Neshe jıl ótti neshe ay,
Náwbet penen shahı-gedey,
Ótmesden aman qalmadı.

Gúlnahal der, jandı júrek,
Ólmeslikke bar ma derek?
Barlıq adam ólse kerek,
Bunda kelgen jan qalmadı.

Bunnan keyin Shahsánem:

— Ğáriptiń ólgenin óz kózim menen kórip kelmesem bolmaydı. Bul sózlerdi esitip, meniń bul jerde turǵanım maǵan ılayıq emes. Ájelim jetse Ğáripjan ólgen jerde men de óleyin, dım bolmasa júzin kóreyin, — dep ketpekshi bolıp, qızlarına qarap zar-zar jılap aytqan sózi:

— Endi keter boldım Álepshırwanǵa,
Ğarıpsız bul jerde qararım joqdur,
Zárre qayǵırmayman endi bul jandı,
Yarsız bul jerlerde turarım joqdur.

Barıp dastanayın yarım mazarın,
Sánem wázir wáspi xatın jazayın,
Táńrim otqa jaqsın pikirin, diydarın,
Endi bul jerlerge kelerim joqdur.

Yarım tuttı Álepshırwanda Watan,
Dúnyada barmeken bizlerdey ótken?
Janım shıǵıp, topıraqqa berip tán,
Ózge menen suhbet qurarım joqdur.

Zamana bolıp tur kún-kúnnen beter,
Kúnde júz qıyallar basımnan óter,
Pıraqtıń otına bayanım jeter,
Endi záhár ishpesem, taqatım joqdur.

Aman bolsa yarım alıp kelmesem,
Ya barlıǵın ya joqlıǵın bilmesem,
Ólgen bolsa men de barıp ólmesem,
Taqatım, shıdamım, qararım joqdur.

Tirilikte yarsız jandı neteyin,
Yardı izlep sapar shegip óteyin,
Endi turmay Álepshırwanǵa keteyin,
Zárre eglenbeymen, turarım joqdur.

Sánem aytar, otqa jandım jáhanda,
Hesh shıdam qalmadı endi bul janda,
Yarım ólgen bolsa Álepshırwanda,
Meniń bul jerlerde qararım joqdur.

Babaxan shatır atlı sawdagerdi Shahsánem óziniń jaqın adamlarınıń biri dep esaplaytuǵın edi. Sol sawdager menen yarın izlep ketpekshi bolıp, onıń qasına bardı:

— Hey Babaxan, meni Álepshırwangá óziń menen birge alıp ket! — dep zar-zar jılap, ótinish etip mına sózdi aytıp tur:

—Jaslıǵımda meni baqtıń, ósirdiń,
Sennen basqa qáwenderim joq meniń,
Anamnıń ornına qoy sütün berdiń,
Sennen basqa miyribanıń joq meniń.

Meniń munda zárre kewil qoshım joq,
Kúyip jılamaqtan basqa isim joq,
Sennen ózge sıırım aytar kisi joq,
Qolın berer dos yaranım joq meniń.

Kel meni, sen jetker Álepshırwangá,
Bunda kózim túser jaqsı-jamangá,
Ómirim gúlin berdim badı-qazangá,
Qoldan tutar dos-yaranım joq meniń.

Yarımınıń mazarın qushıp jatayın,
Bul dúnyadan yar-yar deyip óteyin,
Ómiri zaya juldız kibi batayın,
Bul watanda hesh turarım joq meniń.

Sánem aytar, Gárip saldı hijrangá,
Maǵan jol baslaǵıl Álepshırwangá,
Búgin ólsem ráhim kelmes bul jangá,
Tirilikke ıqtıyarım joq meniń.

Bunnan soń, Shahsánem Babaxan shatır menen Gáripti izlep ketpek ushın qırq kún máwlet alıp keliwge Aqshanı ákesiniń qasına jiberdi. Aqsha Shahabbazdıń aldına barıp, qırq kún máwlet sorap arza etti.

Shahabbaz Shahsánemniń Babaxan shatır menen ketiwine ruqsat berdi. Aqsha juwırısı menen Sánemniń janına keldide, — «Álepshırwangá barsañ, meniń hal jaǵdayımdı Ázber-

xojağa bir-bir bayan et, sálem ayt» dep, Sánemge qarap mına sózdi aytıp tur:

— Bunnan barsañ degil sózi jalǵanǵa,
Wádeler uzaqqa tústi degeyseñ.
Íqtıqatım joqdur pání jáhánǵa,
Aradan muhabbat keshti degeyseñ.

Eger bunnan Álepshırwánǵa barsañız,
Ázberxoja yarǵa sálem deseñız.
Meniń arzı-halıń aytıp barsañız,
Qayǵı-hásiret bastan astı degeyseñ.

Íqtıqat qalmanı yar menen yarda,
Meni bunda qoydı ğamda-azarda,
Ózi onda gezer gúli gúzarda,
Kimler menen basın qostı degeyseñ.

Xoja dep bas qostım áwel ózińe,
Itibar bolmanı aytqan sózinde,
Toǵız jıldur qayǵı túsip júzime,
Tarǵıl basıp sepkil tústi degeyseñ.

Hár kúnim óter beterden-beter,
Shekken ahım qashan sol yarǵa jeter?
Udayı zar jılap awhalıń óter,
Kóziniń uyqısı qashtı degeyseñ.

Ázberxoja meniń halım bilmese,
Bul hijranımdı kózge ilmese,
Halımdı sorasıp bunda kelmese,
Júz miń sawda basqa tústi degeyseñ.

Gúljamal der pálek bizge qas eter,
Bul ayralıq iǵbalımdı pás eter,
Pıraqtıń azabı bizdi más eter,
Pal ornına-aq, uw ishti degeyseñ.

Aqsha sózin tamam etkennen keyin, Shahsánem jolǵa tayarlana berdi. Babaxan shatır menen Álepshırwánǵa ket-

pekshi bolıp, teńi-dosları, qatar-qurbıları, kánizek qızlar menen xoshlasıp bir sóz ayttı:

— Men ketermen Álepshirwan,
Teńi doslar, xosh qal endi,
Keler-kelmesim gúmana,
Qarındaslar, xosh qal endi.

Biziń menen qılwat tutqan,
Ahıw palın birge jutqan,
Aqsha deyip at kótergen,
Gúlnahalım, xosh qal endi.

Bársheni bir kózde kórgen,
El xalqınıń dadın bergen,
Ádil bolıp jurıt sorağan,
Shahabbaz xan, xosh qal endi.

Toǵız ay on kún kótergen,
Baǵıp kámalǵa keltirgen,
Sáhár turıp aq sút bergen,
Gárip anam, xosh qal endi!

Qırq qızımınıń sárdarı,
Búgin qurıldı máhsharı,
Yarım ketken waqtan beri,
Maǵzen gúlim, xosh qal endi.

Endi yargá keter shaǵım,
Qozǵaldı kewilde daǵım,
Minnetli salǵan sharbaǵım,
Imaratlar, xosh qal endi.

Bizdi tańirim bulay etti,
Yar óldi dep xabar jetti,
Shahsánem Shırwanǵa ketti,
Diyarbákir, xosh qal endi.

Shahsánem bul sózdi aytıp bolǵannan soń, el-elatı menen xoshlasıp, Babaxan shatır menen uzaq saparǵa kete ber-

di. Birneshe kún jol júrgennen keyin, Babaxan shatırdıń kewlinde bir buzıqlıq payda bolıp:

«Men bunı Álepshırwangá alıp bargansha, basqa bir jurtqa alıp barıp, ózime alayın», — dep basqa bir elatqa alıp ketti.

Birneshe kún jol júrgennen soń, uzaqtan aldınan bir minár kórindi. Shahsánem:

— Bul kóringen minár, qaysı eldiń, minarı? — dep soradı. Babaxan shatır:

— Shırwan waláyatınıń minarı, dedi. Sol waqıtta Shahsánem Ğarıptıń ölgen jerine keldim dep, bir sóz ayttı:

— Shúkir, endi keldim Álepshırwangá,
Yarım mazar bolğan jerge jetistim,
Jekkelikte telmirisip hár jangá,
Yarım Ğárip bolğan jayǵa jetistim.

Jeti jıldur yarım bunda kelip tur,
Ózin ashıq bazarına salıp tur,
Meniń ushın árman menen ólip tur,
Yarım topıraq bolğan jerge jetistim.

Meniń ushın ózin salıp hijrangá,
Músápirler menen bolıp miymanda,
Nazlı yarım kórsem deyip ğaybana,
Yarım güldey solğan jerge jetistim.

Yar-yar deyip yadına alıp zibana,
Ózim keldim izlep endi biygana,
Gózzal yarım kórsem deyip ğaybana,
Árman menen bolğan jerge jetistim.

Jeti jıl qosıldım, natuan menen,
Kórise bilmedim Ğarıpjan menen,
Yarım úlpet bolıp qarazban menen,
Músápirlik shekken jerge jetistim.

Shahsánem der jandım hijran otına,
Qayılman Ğarıptıń ıxtıxatına,

Yar-yar deyip minip ájel atına,
Jinazasın qılğan jerge jetistim.

Bul sózdi Shahsánem tamam etkennen sóñ, Babaxan shatır Shahsánemge:

— Men seni Álepshırwanga alıp kelmey, Qazan wálayatına alıp keldim. «Óli arıslannan tiri tıshqan artıq» degendey, sen meni qabıl qılğı!» — dedi.

— Sol waqıtta Shahsánem óziniń kewlin ózi jubatıp: «Men buğan qattı sóz aytsam, ol mağan qolına kelgen jamanlıǵın isleydi. Qanday bolsa da men oğan bir hiyle qılayın», — dep qaltasınan qırq teńge shıǵarıp berip:

— Hey, Babaxan, durıs aytasań, mağan ashıq bolsań usı qırq teńgeniń hárbirine bir túrli sawǵa alıp kel, sonnan sóñ muradıńızdı hasıl qılsaq boladı, — dedi. Babaxan shatırdıń waqtı xosh bolıp, Qırım sháhrine saparǵa ketti.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Dastanda Gárip penen Shahsánem ne sebep Álepshırwan qalasına qaray ketken edi?
2. Jolda Gáriptiń Álepshırwan qalasına ketip Shahsánemniń qalıwına qanday jaǵday bolǵan edi?
3. Gáripten ayrılǵan Shahsánem qanday awhalǵa túsedı?
4. Shahsánemge dosları Aqsha hám Ayjamal degen qızlar qanday tásele aytadı?
5. Gáripti óldi degen xabardan sóñ Shahsánem, Gáriptiń anası hám qarındası qanday awhalǵa túsedı?
6. Gáripti izlep shıqqan Shahsánemge Babaxan shatır qanday jamanlıq isleydi.
7. Dástandı oqın hám mazmunın aytip beriń.

«GÓRUGLÍ» DÁSTANÍ

«Góruglı» dástanı qaraqalpaqlar arasına jazba hám awız-eki túrde taralǵan dástanlardıń biri boldı. Onıń ayırım bólimleri qıssa túrinde kóshirilgen bolıp qoldan-qolǵa ótip turdı. «Góruglı» dástanı, ásirese XIX ásirde qaraqalpaqlarǵa keńnen málim boldı. Óytkeni, bul dáwirde jasagan shayırlardıń kópshiliginde óz qaharmanların Góruglıǵa teńew

dástürge aylangan. Máselen, Berdaq shayır óziniń «Ernazar biy» poemasında:

Góruǵlı bektey er edi,
Qatarda qosá nar edi,
Tolı jurtaq dárkar edi,
Sheyit óldi Ernazar biy,

— dep Ernazar biydi Góruǵlıǵa teńlestirip súwretleydi.

«Góruǵlı» ciklindegi dástanlardıń qaraqalpaqlar arasında úsh túri tarqalǵan. Bulardıń hárbiri óz aldına dástan bolıp «Áwezhan», «Qırmandalı», «Bázirgen» degen at penen belgili.

«Góruǵlı»nıń qaraqalpaqlar arasında keń túrde tarqalǵan bólegi «Áwezhan» dástanı bolıp esaplanadı. Bul bólim ózbek, túrkmen baqsıları arasında bólinip ayılıp júrgen «Góruǵlı»nıń tuwılıwı, «Yunus peri», «Intizar», «Axmet-Sárdar hám Áwezhan», «Botakóz», «Qundız hám Juldız», «Áwezdi izlew», «Xosh keldi» bólekleriniń jıyındısı bolıp, tutas bir dástan sıpatında jırlanǵan. Sonıń menen birge, bul dástandı kompoziciyalıq jaqtan biriktirip qayta islegen jıraw-baqsıların dóretiwshilik sheberliginde biykarlawǵa bolmaydı. Áwezhanıń XIX ásirdeń ekinshi yarımında belgisiz kátipler tárepinen kóshirilgen úsh jazba nusqası bar.

«Áwezhan» qıssasında Góruǵlınıń tuwılıwı, erjetiwi hám perzentsizlik daǵında qalıwı, Gúrjstandaǵı Qunqarshanıń xızmetinde júrgen Buldırıq qassaptıń balası Áwezhandı «Men dayıń Qońırbay bolaman», — dep hár qıylı hiyleler menen urısıp, jeńip, óz eline alıp keliwi, Aǵa Yunustıń Áwezhandı ózine bala etip alıwı, Áwezdiń Botakózge ashıq bolıwı, Góruǵlınıń adamlarınan Áwezdi «Satıp alıp kelingен құл» деп айтқанна ashıwlanıp, Qunqarshanıń eline ketip qalıwı, Áwezge Gúlrikti alıp beriwi, Gúlrık ushın Gúrjstanlı Arapreyhan menen Góruǵlı arasındaǵı tartıs, Góruǵlınıń Arapreyhan qolına túsiwi, Gıyrat attıń kómegi menen Áwezdiń Arapreyhandı óltiriwi hám de Góruǵlınıń azat etiliwi usáǵan kóp ǵana syujetler bar.

Dástanıń baslı ideyası negizinen batırılıq bolıp, ádalatsızlıq ústinen qatań gúres alıp baradı. Eldi sırt el basqınshılarınan qorǵaydı. Xiywa xanlıǵı turǵan máhálde, elde

aqilga sıymaytuğın ádalatsızlıqlar júz berip turğanday, álbette xalıq Góruğlı sıyaqlı batır hám ádalatlı bassılıardı árman etetuğın edi. Sonıń ushın da, bul dástan xalıqtıń ádalat jolındağı ármanı bolıp, xalıq Góruğlı sıyaqlı batırlardı kúsedı.

«Góruğlı» menen «Gárip ashıq»tıń XIX ásirde xalıq kitapları sıpatında tanılıp ketiwiniń ayırım sebepleri de bar.

Birinshiden, bul dáwirde baqsıshılıq óneri en jaydı. Terme-tolğawlardı jrlawshı ásbap qobızdıń ornına duwtardıń qollanıwı, qaharmanlıq dástanlar ornına kóbirek liro-epikalıq dástanlardıń payda bolıwı qıssa kitaplardıń kóplep tarqalıwına da sebepshi bolğan edi.

Usınday sebeplerge baylanıslı Shıǵıs xalıqları arasında keń tarqalğan ayırım belgili dástanlar xalıq kitaplarına aylandı. Óytkeni, arab imlasındağı jazılğan bul qoljazba kitaplar ózbek, ázerbayjan, túrkmen, qazaq hám qaraqalpaqlarǵa teńdey xızmet etken. Sonlıqtan olardı hárbir xalıq óz tiline jaqınlastırıp oqıǵan. Solayınsha bul qoljazba qıssalardıń qaraqalpaqsha variantları da payda bolğan. Olar qıssaxan hám baqsılardıń járdemide xalıqtıń mádeniy mülkine aylangan. Solayınsha bul dástanlar XIX ásirde «Xalıq kitapları» degen at penen qoljazba túrinde keń tarqalğan edi.

GÓRUĞLI

(«Áwezخان» shaqabınan úzindi)

Anda, Góruğlı sultan Buldırıq qassapqa: «neme deyseń?» — dep, tiklenip bir qarap edi. Góruğlınıń kózi oyaq-buyaǵınan ótip ketti. Ziyraki, Góruğlınıń ğayratı eki kózinde edi. Kórgen adamlar haslı tabı tahatlar qıla almas edi. Lıykin, Buldırıq qassap, bildiki, bul Góruğlı eken, hiyle menen bul islerdi qılğan eken, — dep áste-áste barıp, atın uslap alıp atına minip jónemekshi boldı. Anda, Góruğlı sultan Buldırıq qassapqa qarap, bir sóz dedi:

— Úsh kúngeshe izleseńler mınnan tap,
Sen kelmeyin qádem qoymaspız tábirap,
Áwez benen biz ekewmiz turarmız,
Shahıńa sálem ayt, Buldırıq qassap.

Maydan ishire Ğıyaratımdı saylayın,
Rústemi dástan ursın sizge qılayın,
Shahıńa sálem de Buldıırıq qassap,
Qozǵalmayın sizler munda kelmeyin.

Úmitim kóp tańla haqtan shapaat,
Bendem dep joqlaǵay házireti Sáát,
Bul jerde jatarman sizler kelgenshe,
Qılmay ketpem bul jerlerde qıyamet.

Urıs bolsa shiyrin jannan keshemen,
Dushpanlardı nayza menen shanshaman,
Bul jerlerden ketpey sizler kelgenshe,
Suw ornına qızıl qandı ishemen.

Ğazap etip, zorlıǵımdı bildirmey,
Almas salıp júrek bawrın tildirmey,
Bul jerlerden ketpey sizler kelgenshe,
Bul záńgige qızıl qandı keltirmey.

Tah ólgenshe quda qılsın dármanda,
Qudayım qılmasın bizdi shermende,
Bar shahıńa sálem degil Buldıırıq,
Demesin jolıqpay qaldım ármanda,

Góruǵlıdan esit oshbuw kalamiy,
Munday kúnde qanday kewil aramiy,
Sizler kelmey ketpem endi bul jerden,
Erterek ayt shahqa barıp sálemdi.

Ámma, Góruǵlı sultan bul sózin aytıp, Buldıırıq qassaptı jónetip, Áwezxannıń qolınan uslap, Ğıyaratınıń aldına keldi. Áwezhan Ğıyaratıń qáddi-qáwmetine omálááktek sıpatına, ol pitken tuyaǵına, aspandı gózlegen názerine, bárekella dep aparın qılıp, janıdil menen Ğıyaratqa kewli ketti.

Anda, Góruǵlı sultan óziniń jaw jaraǵına, óz kiyimlerin kiyip, Áwezxanǵa qarap, «Atqa mingil» dep aqlın sınamaq ushın bir sóz ayttı.

Anda, Áwezhan Góruǵlınıń bul sıyasatın kózine ilmey Góruǵlıǵa qarap, ekewi yaǵlı-bárli aytıladı:

- Góruǵlı: — Júregimde kópdur álem,
Xoshwaq qılıp ketti bul ǵam,
Bir sóz aytay tıńla munı,
Qáwmetińnen Áwez balam,
Kel Áwezhan, mingil atqa.
- Áwezhan: — Músápirmen meniń ózim,
Shar tárepte eki kózim,
Men hám saǵan bir sóz aytay,
Ata, esit aytqan sózim,
Minbeymen, Góruǵlı atıńa.
- Góruǵlı: — Seni dep sargaydı júzim,
Shóllerdi atqardım ózim,
Qıyalıńa ne sóz keldi,
Maǵan aytqıl janım qozım,
Kel, Áwezhan mingil atqa.
- Áwezhan: — Esitkeymen seniń zatıń,
Eldi basqan sayasatıń,
Qıyalıńa ne sóz keldi,
Ne dep miney seniń atıń,
Minbeymen Góruǵlı atıńa.
- Góruǵlı: — Maydanda at shapdıрмаǵıl,
Paymanańdı toldırmaǵıl,
Aytqan sózim kóp qaytarıp,
Ashıwımdı keltirmegil,
Moynı juwan mingil atqa.
- Áwezhan: — Batırlardıń ustazıman,
Suńqar, tuygún ishqipazıman,
Er emes qatın námártseń,
Óltirseń óltir razıman,
Minbeymen qatın, atına.
- Góruǵlı: — Keynimizden láshker keler,
Shar tárepti qorshap alar,
Hárqaysı bir nayza salar,
Basımızda ǵawǵa bolar,
Kel bátsha, mingil atıńa.
- Áwezhan: — Artımızdan ǵanım kelmey,
Olar menen urıs qılmay,
Kelgennen soń Qızılbasqa,
Sherdey bolıp qırǵın qılmay,
Minbeymen, Góruǵlı atıńa.

- Góruǵlı: — Láshker keler buwdaq-buwdaq,
Dásht bayaban tolar ondaq,
Kóp dushpanǵa jalǵız ózim,
Shashaman ba kópke topıraq,
Kel Áwezhan, mingil atqa.
- Áwezhan: — Sóz aytayın minim bolmay,
Qıyamettiń kúni bolmay,
Ne dep saǵan mingeseyin,
Rústemdeyin qırǵın bolmay,
Minbeymen, Góruǵlı atıńa.
- Góruǵlı: — Ğıratımdı zorlamayman,
Kóp sózińe qaramayman,
Qartayıppan jasım jetip,
Urıspaqqa jaramayman,
Kel, Áwezhan mingil atqa.
- Áwezhan: — Batırlarday qurısh qılmaı,
Jolbarıstayın júris qılmaı,
At zánǵige qan keltirip,
Áliydeyin urıs qılmaı,
Minbeymen, Góruǵlı atıńa.
- Góruǵlı: — Otızdaǵı jası ótip,
Ómirimniń bárshesi ketip,
Bu sháhardıń láshkerine,
Qayıp turay taqat etip,
Kelgil balam, mingil atqa.
- Áwezhan: — Maydan ishine kirgen jaqsı,
Kóp ármansız bolǵan jaqsı,
Jolıqpay qashıp ketkennen,
Ara shólde ólgen jaqsı,
Minbeymen, Góruǵlı atıńa.
- Góruǵlı: — Jawlardan qutılǵan jaqsı,
Bálent tawdan ótken jaqsı,
Asılma qoldan kelmese,
Jolıqpay-aq ketken jaqsı,
Kelgil balam, min Ğıratqa.
- Áwezhan: — Ájel jetip ólgen jaqsı,
Taǵdirini kórgen jaqsı,
Dushpannan qashıp ketkenshe,

- Qara jerge kirgen jaqsi,
Minbeymen, Góruǵlı atıńa.
- Góruǵlı: — Er jigitler qurish qılar,
Dushman kóirse júris qılar,
Qırq mıń láshker basıp kelse,
Jalgız qáytıp uris qılar,
Kelgil balam, min Ğıyratqa.
- Áwezخان: — Buringılar bunday demes,
Bilmeseń kóp penen keńes,
Quda berse bir kisige,
Qırq mıń láshker hesh gáp emes,
Minbeymen, Góruǵlı atıńa.
- Góruǵlı: — Góruǵlı der sózim ańla,
Qurishlanıp keldim tánha,
Atadan bolsań sonday bol,
Húmmetińe bárekella,
Minbey tursań sen Ğıyratqa.
- Áwezخان: — Áwezخان der uris qılmay,
Dushpanlarǵa qılısh salmay,
Quda berse bul dushpandı,
Qırıp-joyıp abıroy almay,
Nege miney bul Ğıyratqa?

Ámma, Góruǵlı xan Áwezdiń bul sózin esitip, erligine qayıl bolıp, bir mehri júz bolıp, qáddi-qáwmetinen kewli tolıp, qudaǵa mıń shúkir qılıp otırdı.

Endi, sózdi Buldırıq qassaptan esitiń. Ámma Buldırıq qassap, qanatınan qayrılıp, tuyaǵınan mayrılıp, sámen atqa qamshı urıp, tınbay jol júrip, sháhárge jalǵız kirip, Quńqarsha patshanıń aldına kelip, basınan ótken kúnlerdi, bolǵan waqıyalardı ayttı hám Góruǵlınıń sózin bir-bir bayan etti.

Anda, Quńqarsha patsha bul waqıyanı esitip, hayran bolıp, ráńki ushıp, qanı qashıp, beglerine buyırıp, gernay-sırnay shaldırıp, sol gernay-sırnayınıń dawısı menen menen degen jigitlerden qırq mıń láshker tayın boldı. Sol láshkerge ózi bas bolıp, Góruǵlınıń keyninen quwaladılar. Waqtı pesinde Góruǵlınıń ústine keldi. Anda Góruǵlı sultan Áwezxandı bir tawdıń ústine shıǵarıp qoyıp, Áwezxannan pátiya alıp, Ğıyratın oynatıp, suwlıǵın shaynatıp, kóp dushpanǵa qarap, bir sóz dedi.

— Nalishim jetsin pálekke,
Ayan bolsın bu málekke,
Biz oyaqtan, siz buyaqtan,
Kel há begler, jekpe-jekke.

Jannan keshken talapgerler,
Keliń bermen, batır erler,
Astıńa mingen tulparlar,
Kel há begler, jekpe-jekke.

Ózini menmen degenler,
Quńqardıń nanın jegenler,
Girewke sawıt kiygenler,
Kel há erler jekpe-jekke.

Talasıp inam alǵanlar,
Bir-birine ókpe qılǵanlar,
Júyrik bedewdi mingenler,
Kel há erler jekpe-jekke.

Urıs qılıń keshe-kúndiz,
Tamashanı kórsin yulduz,
Sizler kópsiz men bir jalǵız,
Kel batırlar, jekpe-jekke.

Tamasha kórsin begi-xan,
Maydanda aqsın qızıl qan,
Kúni pitken beredi jan,
Kel há batır, jekpe-jekke.

Sizler kópsiz bálent-páste,
Bizdey urısqa páywáste,
Urıs bolsa áste-áste,
Kel há begler, jekpe-jekke.

Men bir ǵarip bası qáste,
Jalǵızdur ózim nákáste,
Urıs bolsa jábir páste,
Kel há erler jekpe-jekke.

Abıroydı kimge beredur,
Kimler maydanda óledur,
Kúni pitken jan beredur,
Kel há erler jekpe-jekke.

Úlken saplar keyin tursın,
Tuw biydağın jerge qoysın,
Tamashanı sóytip kórsın,
Kel há begler jekpe-jekke.

Góruğlıbek bizdi derler,
Jılasar maydanda sherler,
Jannan keshken talapkerler,
Kel há erler jekpe-jekke.

Ámma, Góruğlı sultannıń bul sózin Qızılbaslar esitip, másláhát qılıp ayttilar. «Eger buğan bir-birden barsaq birimizdi birimizge qospas, liykin, hárne bolsa hámmemiz birden atlanbasaq bolmas», — dep hámmeleri birden at qoydılar.

Anda, Góruğlı sultan dushpanlarğa qarsı turıp, Ğıratqa qamshı urıp, dushpandı aralap, qoyday súrip, alla dep at qoyıp, qırıp-joyıp, qanğa toyıp, Qızılbastıń jamanın aralap, semizin saralap, nayza qolda, qılısh belde, sawıt tánde, tán janda, jan ıymanda, qanlar qarılıp, baslar jarılıp, kózler tesilip, bedewler shabılıp, qanlar jayılp, izlegen tabılıp, qashqan qutilıp, turğan tutılıp, sawıtlar sótilip, oqlar atılıp, qanğa batılıp, baǵzıǵa dámet, baǵzıǵa qıyamet, Góruğlıǵa sálemet, Qunqarshaǵa nálet, kóz kórmek, qulaq esitpek, ayaq-jürmek, qol urmaq, úlken-úlkenini qırmaq, jazasını bermek, bul urıstıń tamashasın aspandaǵı perishteler kórmek, bul urıs Góruğlı sultanǵa boldı bir ermek. Ámma, Góruğlı dushpanların erteden pesingeshe attan túspey, bir dem aram almay, urıs qılıp dushpanlar menen súrisip, lábleri tırısıp, nege keldik dep bir-birleri menen kerisip, ekew-ekew, bir jerde jatamız dep quwanısıp, oyda qırda, jer, aspan bir boldı.

Ámma, bul urıstıń shaniyǵa Góruğlı bir sóz ayttı:

— Yaratqan bul qádir máwlan,
Jüregimde kópdur árman,

Sherdey bolıp Góruǵlı xan,
At qoydı maydan ishinde.

Dushpanların dúrletip,
Nayzaların pırlatıp,
Ǵıyrat atını harlatıp,
At qoydı maydan ishinde.

Quदान болған бул ислер,
Táǵdirден hárne kelgenler,
Tılládan, soqqan qılıshlar,
Shabıldı maydan ishinde.

Bedewlerge salıp mawıt,
Atın shawıp awıt-awıt,
Zergubalı altın sawıt,
Sótildi maydan ishinde.

Tamashanı kórip Balxan,
Dushpan bolıp talqan-talqan,
Altın ǵubba ǵúmis qalqan,
Sótildi maydan ishinde.

Páramúsh bolıp asınan,
Sherdey bolıp Góruǵlı xan,
Jesette turǵan shiyrin jan,
Satıldı maydan ishinde.

Jarasıqqa qurıp shatır,
Ózin menmen degen batır,
Mıltıqları patır-patır,
Atıldı maydan ishinde.

Qanını iship misli suwlar,
Bası ketip neshshe qullar,
Sap qurbashı altın tuwlar,
Jelbierer maydan ishinde,

Bárshe dushpan jerde bolıp,
Qara kózler qanǵa tolıp,

Góruđlı xan sherdey bolıp,
Aqırar maydan ishinde.

Hárkim kórse aqılı sasıp,
Ata baladan aljasıp,
Turđan ólip, qashqan qashıp,
Shabıldı maydan ishinde.

Láshker kelip hár qayannan,
Azamatlar keship jannan,
On bir jaqtan, bes bir jaqtan,
Qırıldı maydan ishinde.

Atın shawıp áste-áste,
Top-top bolıp dáste-dáste,
Baslar kesilip bolıp qáste,
Qan tókti maydan ishinde.

Dushpanları bolıp biyjay,
Mádetker bolđay bir quday,
Altın kernay, gúmis sırnay,
Tartıldı maydan ishinde.

Kórgenlerdiń aqılı ketip,
Dos kórsem dep bolıp ıntıq,
Awızı úlken qara mılıtq,
Atıldı maydan ishinde.

Adasıp aqılınan kópler,
Qorqaqlar urıstan shetler,
Ájdarhaday úlken toplar,
Ísqırar maydan ishinde.

Urıs qılıp álwan-álwan,
Sıyınđanı qádir Máwlan,
Sol sıpatta Góruđlıxan,
Qan tókti maydan ishinde.

Ámma, Góruđlıxan Qunqarshanıń qırq mıń láshkeri me-
nen tánha urısıp, oyaq-buyaqqa súrıp, qoyday qırıp, top-top

qılıp ayırıp, zorlığın bildirip, isken bawırın tildirip, neshshe mırınnan óltirip, maydandı ólikke toltırıp, Góruǵlı sultan hár shapqanda on-onbesten shabar edi. Hár shapqanda dushpanlar qutırǵan iyittey bolıp, birin-biri qabar edi. Aldına kelgen jazasın, tartar edi. Ámma, Góruǵlıbek hár uslaǵanda jigirmasın, jigirma besin uslap, bir jerge jámlep, tóbesin mushlar edi. Bir mush penen isin islar edi, dushpanlar qutırǵan kúshiktey bolıp, bir-birin talar edi. Góruǵlıbek sóytip, waqtın xoshlar edi. Góruǵlı sultan dushpanların buwdaydıń payasında top-top etip, bir jerge shashlar edi. Dushpanlar jaǵasın jirtıp, tisler edi, bazı birewler bul báleden qashan qutıarmız dep, kózlerin jaslar edi.

Ámma, Góruǵlı sultan sol tariyqa namazshamǵasha urısıp, baqtı. Suw ornına qanlar aqtı. Jáne qalǵan Qızılbaslar birden at qoyar edi. Sol hálette Góruǵlı sultan allaǵa sıynıp, áwliyelerden mádet, ástanat tilep, Góruǵlı dúnyadan shikayat qılıp, bir sóz dedi:

— Áy yaratqan, qádir Máwlan,
 Bir mádet berer, kúnińdur,
 Ruwhıńızdıń Nuwqı Nábiy,
 Bir mádet berer, kúnińdur.

Bizdi kórip turǵan Jálil,
 Pármanıńızda Ismayıl,
 Bir alla endi óziń bil,
 Bir mádet berer, kúnińdur.

Aynalay Ibrahim Qalil,
 Ruwhıńızdan bolsa mádet,
 Maqsetimdi men tileymen,
 Bir mádet berer, kúnińdur.

Dawit ulı er Sulayman,
 Shermende qılma, ya Sámet,
 Bul dushpanda joqdur áhát,
 Bir mádet berer, kúnińdur.

Ya Muhammed boldım hayran,
 Bul aradan bolıp giryan,

Ġárip kewlim boldı oyran,
Bir mádet berer, kúnińdur.

Ábuwbákir, Omar, Ospan,
Tınısh bolsın jer hám aspan,
Usınday bop qısınganda,
Bir mádet berer, kúnińdur.

Ya piyrim Házireti Áliy,
Hámme áwliyeler ishinde,
Huwd degen allağa bende,
Bir mádet berer, kúnińdur.

Ya piyrim siz shahı Zánde,
Urıspasam mağan bolmas,
Maqset bolmay kewlim tolmas,
Bir mádet berer, kúnińdur.

Ġawıs, Qiyas, piyrim Iliyas,
Ruwhıńdı tiler ġárippeń,
Zarı men de ġáripteymen,
Bir mádet berer, kúnińdur.

Ya piyrim, on eki Imam,
Kóklerge jetti bu Zarım,
Júzimnen ketti arlarım,
Bir mádet berer, kúnińdur.

Qol úzdiń be, ya pirlirim,
Góruǵlı der esit sózim,
Tórt boldı sizge kózlerim,
Sizlerden mádet bolmasa,
Negılarman jalǵız ózim,
Bir mádet berer, kúnińdur.

— dep harıp-sharshap, nayzağa süyenip tur edi. Bek kózine bir shań kórindi, ishinde sansız aq kiyimler kiygen, on top bolıp dáste-dáste tuwı biydaǵlar shıǵıp, kóringen Quńqarsha patshanıń láshkerine, alla dep at qoydı. Ol láshkerdi bólek-bólek qılıp jiberdi. Anda, Quńqarshanıń láshkerin urıp, qırıp

joyıp, tuw biydaqların taslap, Quńqarshanıń láchkeri shıday almay barıp sháhárge kirdiler.

Anda, Góruǵlı waqtı xosh bolıp, láchkerleri qashıp ketkennen keyin, qalǵan kóp oljaların kóz kórmegendey, qulaq esitpegendey dárejede Áwezxannıń aldına alıp keldi.

Anda, Áwezxan atasınıń bul qılǵan islerine «bárekella» dep aparın qıldı. Góruǵlı degenshe bar ekenseń, — dep mehiri ketti. «Munday adamnıń izine erip, ólsem ármanım joq», — dedi.

Anda, Áwezxanǵa olja attan bir jaqsı at mingizip, ózi Ğıyratqa minip oljaların aldına salıp, Shambil eli qaydasań? — dep jóney berdi. Al júrgennen keyin, Bádbaq tawınıń basına shıǵıp, anda Áwezxan keynine qarap, óz elin qalǵan Ğurjistanday sháhárin kórip, kózinen jas alıp, jurtı menen ğayıbana xoshlasıp, «jáne qaytıp kórgenshe aman bol» — dep bir sóz dedi:

— Bul bálent kóriner Bádbaqtıń tawı,
Kóriner uzaqtan Bádbaqtıń shóli,
Aman bolǵıl jáne qaytıp kórgenshe,
Oynap-ósken áne, Ğurjistan eli.

Ayralıq salgandur basıma qáhári,
Ájdarhaday salıp júrekke záhári,
Aman bolǵıl jáne qaytıp kórgenshe,
Xosh-aman bol, qaldıń Ğurjistan eli.

Salıp tur júrekke hijrannıń otı,
Júzime urıp tur shóllerdiń shárti,
Nesip bolsa qıyamette kóremiz,
Amanda bolıp tur, Ğurjistan jurtı.

Hijrı oyına qalar boldı bu tánım,
Oyran boldı náyley bul qálbixanıń,
Aman bolǵıl jáne qaytıp kórgenshe,
Aq sút bergen Gúlayımday jan anam.

Oyran kewlim endi qaynap yosh endi,
Esen bolsa, bárin kórer bas endi,
Amanlaspay bir-birewden ayrıldıq,
Tahkórgenshe, ğárip sińlim xosh endi.

Ot salıp tur bal Áwezdiń ishine,
 Quwanaman ájelimniń keshine,
 Sálemde basımnan ushqan ğargalar,
 Atam ırza bolsın, belde kúshine.

Ashıwlanıp qaramadım betińe,
 Men bararman Góruǵlınıń jurtına,
 Sálem degil sorlı ğarip anama,
 Anam ırza bolsın, bergen sútine.

Ushqır edim qanatımnan qayrıldım,
 Júyrik edim tuyaǵımnan mayrıldım,
 Amanda bol, bar tuwısqan aǵayın,
 Árman menen men sizlerden ayrıldıım..

Urisqa mingenim jiyren qızıldı,
 Qayıp kelip kórmek gúman bu eldi,
 Aman bolıń aǵa-ini bársheńiz,
 Duz nesiybem Shambil belde boldı endi.

Qulaq salıń men áylegen nedaǵa,
 Bu jan tilim bársheńizge sadaǵa,
 Kóremiz be, kórmeymiz be aǵayın,
 Men aman tapsırdım sizdi qudaǵa.

Ámma Áwezخان bul sózdi aytıp, kóz jasın tógip, Góruǵlıǵa qosılıp, Bádbaқ tawınıń basınan túsip, oljaları menen Shámbil belge qaray jóney berdi. Shambil beliniń minara peshtaxları kórinip, onda Góruǵlı sultannıń waqtı xosh bolıp, Áwezxanǵa qarap Góruǵlı bir sóz dedi:

— Quda boldı men ğaripke mehirban,
 Maydanda aǵızdım suwday qızıl qan,
 Kekilińnen, dal boyıńnan shıraǵım,
 Qulaq salıń, men áylegen nedaǵa.

Qulaq salıń, men áylegen nedaǵa,
 Góruǵlı der sizden júz miń sadaǵa,

Aynalay bal Áwez balam,
Kóziñdi ash, keldiñ biziñ elatqa.

Áne taw, asqardiñ tawıdur Balhan,
Shambilde men ózim bolarman darxan,
Nesip bolsa Shambil belge kirgen soñ,
Qırq jigitke xan bolarsañ, Áwezخان,

Anaw bir kóringen Shambildiñ bağı,
Búlbúlleri qonıp usharlar zağı,
Kóziñdi ashıp qara, endi tanıgıl,
Anaw, turğan Góruǵlınıñ bulağı.

Kózimdi tutıp tur shóldiñ ğubarı,
Uzaqtan kóriner Shambildiñ darı,
Kóziñdi ashıp qara, endi bal Áwez,
Ol qara kóringey Shambil minarı.

Qaray-qaray ketti kózimniñ yağı,
Bir dash edi Shambil beldiñ uzağı,
Minaralar qaptalında kóringen,
Bárshesidur medireseniñ peshtağı.

Baylansın Áwezخان dushpanniñ qolı,
Kelip jetken jeriñ Shambildiñ shóli,
Shúkirilla kórdim keldim elime,
Jarqırağan anaw Xewdektiñ kóli.

At shappaga qayım Háwdek dalası,
Láylidur Háwdektiñ begi-balası,
Góruǵlı der keldiñ Shambil eline,
Aldımızda turğan Shambil qalası.

Ámma, Góruǵlı xan bul sózdi aytıp kiyatırǵanda aldınan tamamı Shambildiñ aǵa biy, ámeldarları shıǵıp, attan túsip, Hásenخان, Áwezخان menen kórisip, harma tórem dep, bársheleri duwa qıldı. Áwezخانniñ qáddi-qáwmetine, Rústemdey sawlatına, ayday júzine, shekerdey sózine, quralayday kózine, qayıl degenshe bar eken dep, Áwezخانniñ qáddi-qáwmetine hayran bolıp, Shambildiñ darwzasına keldiler.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Góruǵlı Buldıraq qassaptı ne ushın qaytaradı? Patshasına nerlerdi aytıp barıwdı tapsıradı?
2. Awezhan Góruǵlınıń atına miniwden ne ushın bas tartadı?
3. Quńqarshanıń láshkerlerine qarsı Góruǵlı qanday erlik kórsetedi?
4. Áwezhan Góruǵlı menen birge qaysı elge keledi?
5. Dástandı túsiniń oqıń hám túsiniǵıńizdi aytıp berıń.

ÁDEBIYAT TEORIYASINAN MAǴLÍWMAT

Qosıqtıń qurılısı

Qosıq degenimiz hárbir kupleti tórt qatardan ibarat bolıp, belgili uyqasqa qurılǵan, tamamlanǵan oydı bildiretuǵın birneshe kupletlerden turatuǵın poeziyalıq shıǵarma.

Qosıq qurılısı tórtke bólinedi. Olar: ırǵaq, uyqas, ólshem, bánt. Usı tórt bólekti ózine jámlegen jaǵdayında ǵana haqıyqıy qosıqqa aylanadı.

Írǵaq — qosıqtıń lapızı, muzikalılıǵı. Óytkeni, qosıq birgelki sesler jıyıntıǵınan turadı. Sóz jıyıntıǵınıń ózinde hár qıylı ırǵaqlar ushıraydı. Mısalı:

Aspanda samolyot par-par etedi,
Ishinde Ayımhan jılap ketedi,

— dep ayılǵan qosıq qatarlarında aspanda ushıp baratırǵan samolyottıń seslik ırǵaqların estitkendey bolamız. Demek, hárqanday qosıq ushın ırǵaq zárúr.

Uyqas — qosıqtıń shártli belgileriniń biri. Írǵaq penen bekkem baylanıladı. Uyqaslar negizinen qosıq qatarları arasında bolıp, birgelikli uyqas yaki shalıs uyqaslar menen tamamlanıwı múmkin. Birgelkili uyqaslar qosıqtıń úsh qatarın ózinde jámlegen bolıp, sońǵı qatarlar bánttiń xızmetin atqaradı. Mısalı, Berdaq shayırdıń:

Inaǵu bektiń balları,	-a
Bárqulla jetti qolları,	-a
Qıysıq bolsa da jolları,	-a
Hesh waq keyin qalǵan emes,	-b

— degen qosıǵı birgelkili uyqastan ibarat.

Qosıqtıń eń birinshi qatarı menen úshinshi, ekinshi qatarı menen tórtinshi qatarları uyqassa, shalıs uyqas bolıp ataladı. Mısalı, Berdaq shayırdıń:

Bul dúnya dúnya bolǵalı,	-a
Patsha ádil bolǵan emes.	-b
Shayırlar qálem alǵalı,	-a
Xatqa tuwrı salǵan emes,	-b

— degen qosıǵın keltiriwge boladı.

Ólshem — qosıq belgili sóz ólshemine iye bolıwı kerek. Qosıq jazıwda úsh túrli ólshem bar. 1. Barmaq (sillabika), 2. Erkin wázin (sillabika-tonika), 3. Aruz. Usı qosıq ólshemleriniń ishinde XIX ásir qaraqalpaq shayırlarınıń eń baslı ólshemi barmaq bolıp esaplanadı.

«Barmaq» yaǵnıy (sillabika) qosıq ólshemi qosıqtıń hárbir qatar sanınıń buwınlarınıń teńligin esapqa aladı. Yaǵnıy 8, 9, 10, 11 buwınlı qosıqlar. Mısalı, Ájiniyazda:

Yarınan ayrılǵan biygana bolar,
Elinen ayrılǵan diywana bolar,

— bul «Bolar» qosıǵı 11 buwınnan ibarat. Eger qosıq qatarları bir-birinen bir yaki eki buwınnan asıp ketken yaki kemigen jaǵdayda qosıq ırǵaqları buzıladı. Sonday-aq, qosıq birneshe buwnaqlardan turadı. Buwnaq — dep hár qatar arasında kelgen jıynaqlı sóz kestelerine aytıladı. Hárbir qatarda eki, úsh hám onnan da kóp buwnaqlar bolıwı múmkin. Mısalı, Kúnxojanıń «Shopanlar» qosıǵında:

Ordıq oraq/shaptıq otın/qazdıq jap,
Terdik masaq/iynimizge/saldıq qap,

— bul 11 buwınlı qosıqta úsh buwnaq bar.

Bánt — qosıqtıń juwmaǵın bántlewshi, juwmaqlawshi qatar bánt dep ataladı. XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatında bánt qosıqtıń ekinshi yaki bolmasa tórtinshi qatarlarında ǵana ushırasadı.

Biraq, bántler qosıqtıń túrlerine qaray ózgermeli bolıp keledi. Sonıń ushın da, hárbir shayırdıń qosıq jazıw usılın biliwimiz ushın qosıq qurılısı menen de jaqınnan tanıs bolıwımız kerek.

SHAYÍRLAR AYTÍSÍ

Shayırlar aytısı qaraqalpaq ádebiyatında eń rawajlangan janlardıń biri. Bul janrdıń úlgileri, negizinen, awızeki hám jazba túrinde saqlangan bolıp tuwısqan qazaq hám qırǵız xalıqları ádebiyatında kóbirek ushırasadı. Aytıstıń negizi «ay-tısıw» sózinen kelip shıqqanı ushın da bunda tiykarınan, kórkem sóz jarısı baslı orınǵa kóteriledi. Belgili shayır yaqı bolmasa shayırlıq uqıppa iye bolǵan adamlar bir-biri menen dásme-dás aytısqa túsedı. Aytıs, tiykarınan, toy-merekelerde, kópshilik jıynalǵan jıynlarda hárqanday shayırdıń talantın anıqlaw ushın sóz jarısı sıpatında payda bolǵan.

Baspa sóz rawajlanbaǵan erte dáwirlerde shayırlar óz dóretpelerin xalıq arasında awızsha aytqan. Ásirese, xalıq kópshilik aldında yadtan qosıq shıǵarıp, baqsılar menen aytısıp, sózden jeńgen adamlardı ǵana talantlı shayır sıpatında tanıǵan. Usınday sebepler menen aytıs janrı kóshpeli hám yarım kóshpeli ellerde de biyik shıǵa kóteriledi. Sonıń ushın da bul janr XIX hám XX ásirdeń bas gezinde ádebiyatımızdıń dástúrli bir janrına aylandı. Bul dáwirdegi qaraqalpaq ádebiyatında shayırlar aytısınıń úsh túrli belgisi bar:

1. Tuwısqanlıq, tatıwlıq aytısı.

Bul aytıstı baslawshılar belgili shayırlar bolıp, olar ózi menen sıbaylas otırǵan ellerdeń belgili shayırları menen aytısqan. Bunda hárbir eldeń úrp-ádeti, geografıyalıq jaǵdayları sóz etiledi de, birin-biri sózden jeńiw ushın hár qıylı qashırımlı sózler ayılǵanı menen «túbinde tuwısqan elmiz ǵoy» degen sheshimge keledi hám eki el arasındaǵı doslıq baylanıstı bekkemlewege at salıladı.

2. Qaraqalpaq shayırlarınıń bir-biri menen aytısı.

Bunda eki shayır bir-biriniń minezlerin mineydi. Geyde shayırlardıń jasaǵan awılı, ortalıǵı, ol jerdegi ayırım topas adamlar da tilge tiyek etilip, sol shayırdıń atı menen baylanıstırıladı. Bazda dayı-jiyenlik tiykarında ayırım ruwlar da sóz boladı, biraq eń izinde mámilege keledi.

3. Xalıq arasınan shıqqan shayır tábiyatlı adamlardıń aytısı. Bunda bir awıldın jigiti menen ekinshi awıldın jigiti yaqı bolmasa bir jigiti penen bir qız aytısqa túsedı. Bular

kópke tanılğan shayırlar bolmasa da sózleri ótkir, sheshenligi ádewir basım bolıp keledi. Degen menen bul taypadağı aytıslardıń kópshiliginde qız-jigitler qatnasadı.

Aytıs, shınında da, óner. Óytkeni, talap etilgen sawalğa tez hám tapqırılıq penen juwap qaytarıw, onıń ústine qosıqtıń kórkemligin kestelep aytıw hárqanday adamnıń da qolınan kele bermeydi. Sonıń ushın da aytıslar xalıq turmısın ayqın sáwlelendiretuǵın kórkem ádebiyattıń bir janrı sıpatında maydanǵa kelgen. Aytıslarda miynetkesh xalıqtıń quwanışı da, qayǵısı da, siyasiy-ekonomikalıq mádeniy dárejesi de ayqın kórinedi. Bunda jeke bilim hám talant ayırıqsha áhmiyetke iye. Aytıstıń baslı baǵdarı jeńiw bolǵanı ushın da jerdi, adamdı, úrp-ádetti kemsitiwler de ushıraydı. Biraq bul baǵdarlar jámiyetshilik kózqarasınan ádil bahalanıp shayırdıń orsaqı sóz aytıp, shetke shıqpawı, hárqanday aytıstıń haqıyqatlıqqa hám doslıqqa baǵdarlanıwı talap etiledi. Usınday baǵdarda alıp barılǵan aytıslar ǵana xalıqtıń óshpes mádeniy miyraslarınıń biri bolıp qaldı.

XIX ásirde hám XX ásirdeń bas gezinde payda bolǵan doslıq hám tatıwlıq haqqında aytıslar xalqımız tariyxında belgili orın tutadı. Bular belgili qaraqalpaq shayırlarınıń tuwısqan qazaq shayırları menen aytısları bolıp tabıladı. Bunday aytıs túrlerine Kúnxojanıń Sherniyaz benen aytısı, Ájiniyazdıń Qız Meńesh penen aytısı, Qulımbet shayır menen Ábiwbákirdeń aytısı, Mansur menen Dámenıń aytısı hám basqa da aytıslardı kórsetiw múmkin.

Tuwısqan qazaq xalqı ázelden-aq tilge sheshen bolıp kóp ǵana talantlı shayırlardı tárbiyalap shıǵarǵan. Eki xalıq arasındaǵı ádebiy hám mádeniy baylanıslar erte dáwirlerden baslap-aq payda bolıp, olardıń bir-biri menen bolǵan doslıq hám tuwısqanlıq qarım-qatnasların payda etken. Usınday sebepler menen qaraqalpaq shayırlarınıń da qazaq jerlerinde bolıp tuwısqanlıq baylanıslar dúzgenligi málim. Bunday mádeniy baylanıslar qaraqalpaq hám qazaq shayırlarınıń aytıslarınıń payda bolıwına sebepshi boldı.

Al, qaraqalpaq shayırlarınıń bir-biri menen aytısları da óz aldına ayırıqsha ózgesheliklerge iye. Bul baǵdar negizinen XIX ásirdeń baslanıp XX ásirdeń bas gezinde ayırıqsha ra-

wajlangan. Sol dáwirde miyras bolıp qalğan Berdaq shayırdın Ótesh penen aytısı, Gúlmurat penen Sarıbaydın aytısı, Ayapbergenniń Máten menen aytısı, Seyfulgabitniń Qazı Máwlik penen aytıları buğan ayqın mısal bola aladı. Bul aytılardıń da tematikası hár qıylı. Aytıstıń tiykarı sózden jeńiw bolğanı ushın da bunda shayırlar bir-biriniń kemshiligin izlep, sınap-minep, geyde zeyinge tiyetuǵın sózlerdi de qosıp jibergen. Biraq, aytıstıń sońında shayırlar dayılıjıyenligin yamasa zamanlas dos ekenligin esapqa alıp, óz ara kelisimge kelip, biri-birinen keshirim soragan jerleri de ushırasadı. Mısalı, Berdaq penen Óteshtiń aytısı da tap sonday sıpatlamaǵa iye. Olar ózleriniń dayılıjıyen ekenligin esapqa alıp, biri ekinshisiniń kásibine min taqpaqshı bolsa, ekinshisi «Ernazarday batırdı óz qolıń menen baylap berdiń», — dep mineydi. Biraq eń izinde ekewi de mámilege keledi.

Al, Ayapbergen shayır menen Máten shayırdın aytısı bunnan ózgeshelew usılda beriledi. Bunda da Máten shayır ataqlı shayır Ayapbergendi jeńiw ushın onıń ruwın házil-dálkek etip qosıq shıǵarǵan. Bul jaǵday kórnekli shayırǵa úlken tásir etip, onıń menen aytısqa túsedı.

Qaraqalpaq shayırları arasında bir-birine xat arqalı, xat jazıp aytısıw óneri de boldı. Mısalı, Seyfulgabit Májitov «Sapura» dep atalǵan jasırın isim menen Qazı Máwlik penen xat arqalı aytısqan. Bul aytıstıń ayırım qoljazba nusqaları da bolıp, burınǵı aytıslarǵa qaraǵanda ádewir ózgesheliklerge iye. Óytkeni, bul aytılardıń ideya-tematikası, negizinen, sol dáwirdegi eldi sawatlandırıp, mádeniy aǵartıwshılıq isleri menen baylanıslı bolıp keledi. Bul eki shayır da bir-biri menen aytısıwda Shıǵıs muashshaqlarınan¹ sheberlik penen paydalanǵanlıǵı kórinip turadı. Álbette, bul eki shayırdın da sawatlı hám bilimli bolǵanlıǵınan dárek beredi.

Bul dáwirde payda bolǵan aytılardıń jáne bir túri shayır tábiyatlı jigit-qızlar aytısı bolıp esaplanadı. Bular joqarıda aytıp ótilgen belgili shayırlarday xalıq arasına keńnen tanılmasa da, negizinen, olardıń da sózge sheber, talantlı adamlar

¹Muashshaq — Arab háripleriniń tártibi menen belgili bir adamnıń yaqı bolmasa zattıń atın jazıw.

bolganligi sezilip turadi. Bunday qiz-jigitler aytislarini qatarina Erimbet penen Ayxanni, Sultamurat penen Sulixxanni, Risjan menen Gulxanni aytislarin kirgiziwge boladi.

Talantli qiz-jigitler kobirek otirispa juyinlarda aytisqa tusken. Bul aytislar jazba turde saqlap qalinbagan, lekin, solay bolsa da sol dawirdegi awizeki adebiyat ulgilerin jynawga salmaqli ules qosqan Sadirbay Mawlenov penen Shamshe Xojaniyazovlar xalq arasinan qiz-jigitler aytislarini koplegen ulgilerin jynağan. 1896-jılı «Erimbet penen Ayxanni aytisi» da solardin biri esaplanadi.

Mine, usinnan-aq qaraqalpaq adebiyatı tariyxında aytis janrini ozine tan ozgesheligi menen birge, insan tarbiyasında tutqan talim-tarbiyalıq ahmiyeti anıq korinip turadi. Solay etip, aytis janrini birneshe turleri XIX asirdin ekinshi yarımında xalqımız arasında koplep doretilip, bul janr shıgarmalarini, tiykarinan xalq turmisi menen tıgız baylanisli rawajlanganliginan darek beredi. Jäne de bul janr shıgarmaları ozini ideyalıq-tematikalıq, janrlıq ozgeshelikleri menen de awizeki adebiyatımız benen jazba adebiyatı baylanistiriwda qudiretli kushke aylandı.

SHAYIRLAR AYTISI

Qulimbet penen Kerderi Abiwbakirdin aytisi

Qulimbet:

Hurmetli sale m jazaman,
 Abiwbakir mollağa.
 Bir jazağan qudiret,
 Sıyınaman allağa.
 Esitilgen qulaqtan,
 Bulbuldin dawısı qala ma?!
 Toğaydağı gargağa?!
 Barın sağan aytpayman,
 Jynalğan sözim toladı,
 Par ogiz jekken arbağa,
 Ayıbım bolsa ozime ayt,
 Meni ayap qarğama!
 Esitemen sol jaqta,

Orınbor degen qala bar.
 Berjağında qalanıń,
 Kerderi menen toma bar,
 Ol kerderi mákanı.
 Sarı qobda degen sala bar.
 Kerderiniń ishinde,
 Ábiwbákir degen bala bar.
 Biziń jaqqa xabarı,
 Góruğlı menen barabar.
 Usı xatım jolıqsa,
 Bizge aytıp jazatuğın,
 Qanday túrli sana bar?
 Bizge jazıp jiberiń,
 Siziń jurttı aralar.
 Oqip etsin tamasha,
 Ulı-kishik balalar.
 Tabın, Izim arqalı
 Berirekte tapsırdım,
 Joğaltpayın ala bar!
 Jan qaltaña sala bar!
 Biz de biraz elatpız,
 Sóz biletuğın dana bar.
 Insha alla, ózimde,
 Jón biletuğın shama bar.
 Ulıq-zatım qaraqalpaq,
 Ózim atım — Qulımbet,
 Xosh bolıńız, ağalar!

Kerderi Ábiwbákir:

Joliqtım, hey Qulımbet, xatıńızğa,
 Tanıstıq xat júzinde atıńızğa,
 Ruwıń — qaraqaplaq boladı eken,
 Túsindim jáne ulıq-zatıńızğa.
 Jıynalğan sóziń tolsa par ógizge,
 Jaqsań da túwesilmes otıńızğa,
 Alistan eńbek qılıp sóz sorapsań,
 Bereyin azıraq sóz haqıńızdı.
 Az sózdi kóp sózge qosıp aldıń,

Joliqpay joyilmasa qarınızda,
 Kóp sálem Qulımbetke, qaraqalpaq,
 Ekewmiz tuwısqanbız saltı ortaq,
 Qandayın siziń jurttıń bile almayman,
 Mollalar kóp keledi tili jalpaq,
 Sorasam «argı túbiń kim eken?» dep,
 Bilmeydi negizine bári shorqaq.
 Sorayman «Qaraqalpaq kim boladı?
 Qansha jurt Xorezmniń aynalası?
 Ánesten argı atamız berman qaray,
 Qaysı urıq boladı eken el aǵası?
 Arjaǵıń awǵan, tájik, sart, túrkpen,
 Násili qay orınnan, kim atası?
 Jeti ıqlım dárya bar, sháhárler bar.
 Tórt bólim, qaysı boladı jer parası?
 Ğarrılardıń usı naqıl awzında bar,
 Qazaqtıń qaysı boladı altı alashı?
 Kerderi sorawshı Ábiwbákir,
 Tanırsań kórgennen-aq sóz qarası,
 Mánisin bilsen qaytar, bilmeseń qoy,
 Aqıllı bola qalsaq el danası.
 Soraǵan úmitińe qarısı jazdım,
 Usı menen tamam boldı sóz saǵası.

Qulımbet:

Xat ettiń, Ábiwbákirjan, shıraǵım,
 Tuwısqan túbimiz bir, shamshıraǵım,
 Bir kún. Bes jil boldı jazıp edim,
 Xabarı bıyıl boldı hám, shıraǵım,
 Sózińde ashshı da bar, dushshı da bar,
 Júzińdi kórmey sırttan qushtarlandım.
 Awdarıp biziń eldiń, bórkin kórgen,
 Azıraq atpasań da, shanışqıladıń.
 Úyinde Qulekeńdi tegin qoymay,
 Birtalay el túbinen jón soradıń
 Sizdi men ózim tiyip oyatqan soń,
 Tapsırǵan minnetimnen arshılaman...
 Boladı biziń xalıqtıń úlken bórki,

Boladı jawırınlı, tolıq kórki,
 Kiyedi jaz ıssıda kóleńke ushın,
 Qıs kúni kiymese de bardı erki.
 Mıǵrajda payǵambarım nurı túsken,
 Mákanım ol Xorezm jerdiń berki.
 Pútkil jurttı qonısına ortaǵ emes,
 Bahadır biz xalıqız qorqaq emes,
 Sóyleymiz jigirma toǵız hárip penen,
 Tilimiz bek, ajarlı jalpaq emes,
 Bar bolsa bizde bórik, sizde tumaq,
 Jırtıqqa tesik kúlgen ántek emes,
 Aynala bir aylıq jol Xorezmniń,
 Ishinde bálent ashqan qaǵazıńnıń,
 Qazaq penen qaraqalpaq atası bir,
 Altı alash, túrkpen, qalpaq, qazaq, ózbek.
 Altaw dep qırǵız estek, aytım gózlep.
 Aǵası altı alashtıń túrkpen jurttı,
 Shıraǵım, qabil alsañ munı sóz dep,
 Atası ǵawırlardıń Qabil dedim.
 Bilipti kitaplardan taptım izlep,
 Kim bolsa maǵal jurttı qalmaq sonnan,
 Maǵanasın ushbu sózdiń sorasań biz dep,
 Bárshesin túwel aytqan shejire joq,
 El ótken bizden burın dizbek-dizbek.
 Awǵannıń túbi noǵay, sart, estekten,
 Altı alash, túrkpen jurttı bir násipten,
 Ayıpqa qáte bolsa buyırmańız,
 Aǵańnıń keńesi usı bu kórsetken.
 Jeti ıqlım jerdiń júzi jeti bólim,
 Aytayın bilgenimdi bul esaptan.
 Tórt bólim: úshewi suw, birewi qurǵaq,
 Qara jer suw ústinde turǵan zırlap,
 Bir ıqlım Mákke menen Mádiynedur,
 Mollla emes, sayaqlardan bildim tırlap.
 Ekinshi-Quddıs penen Sham boladı,
 Úshinshi-Baǵdat, Feruz hám boladı,
 Tórtinshi-Qırım, Rum degen sháhár,
 Besinshi-Shınmashın hám Qıtay xalqı,
 Adamnıń oyı jetpey tań boladı.

Altınshı-Máskew menen Edil jurtı,
 Sháhárler sonday-aq onda mol boladı.
 Jetinshi-Sharjaw, Buxara, Xorezmlik,
 Sorağan jeti iqlımın sol boladı,
 Dáryası jeti iqlımın sonnan shıǵar.
 Dáryaǵa, muxiyt, teńiz oram shıǵar,
 Bilsen xosh, bilmese de ayıp kórme,
 Aǵańız oqımaǵan, nadan shıǵar,
 Eger de, bile qalsam iqlım júzin,
 Sorağan juwaplarıń tamam shıǵar.
 Ábiwjan, xosh aman bol kórgenimshe.
 Duwadan siz de bizdi taslamańız,
 Shıraǵım, qımbat kóriń Kerderińshe.
 Jiberdim qalashıdan qaǵaz jazıp,
 Ózimniń hárne bar bilgenimshe.

Kerderi Ábiwbákir:

Quleke, bes jil boldı xatıń keldi,
 Qulımbet shayır degen atıń keldi,
 Bul jaqtan «pomoshnik» biy barganda,
 Maqtapsañ tumaq kiygen hákimlerdi.
 Ol biyler mırzalıq penen seni sıylap,
 Qaysısı shanı menen atın berdi?
 Degenge «bórkiń úlken awır kórdiń,
 Bul isiń jamanlıqqa jaqın keldi.
 Tumaqtı onda maqtap, onda kem dep,
 Jeriltek sizden eki aqıl keldi,
 Mına sóz siz aytpaytın juwap edi,
 Awızına ańlawsızda ǵapıl keldi.
 «Qaraqalpaq xalıq, — depseń, — erkin ósken»,
 Aytıpsañ «Kókiregin miynet tesken»,
 Sháhárine hám Xorezm, hám Xiywalınıń,
 Miǵrajda rásiwliniń nurı túsken.
 Jerinde káramatlı áwliye kóp,
 Ot jaqpay, qazanında awqat pisen,
 Kóp nadan, paqırınız qaraǵanda,
 Sekilli ádeti kóp nurdan kóshken.
 «Qorqpaytın qaraqalpaq batır» depseń,
 Bilindi batırlıǵı qaysı isten?

Jeriñe qazaq awıp talay bardı,
 Hesh nárse kóre almadıq ġayrat-kúshten,
 Soradım Xorezmdi qansha el dep,
 Aytıpsañ aynalasın aylıq jol dep,
 Sorasam el shamasın jol etipseñ,
 Aytayın bul sóziñdi neshik ol dep?!
 «Atası altı alashtırın Ánes» depseñ,
 Shıǵardıñ bul sóziñdi sulıw, jón dep.
 «Aǵası bárshesiniñ túrkpen» dediñ,
 Úlkeni ózbek eken kettiñ kólbep,
 Dúnyanı topan suwı qaplaǵanda,
 Hám Samlar keme minip shıqqan demlep.
 Nuxtıñ Kingan uǵılı tilin almay,
 «Qalaman» dep tawǵa shıǵıp ólgen meñlep.
 Kóp qáwim sol Kinganniñ násili eken,
 Jetisseñ ullı elge sonnan órlep,
 Bulardan basqa hesh bir jurttalmaqan,
 «Iymansızlar-Qabil» depseñ biykar shóllep,
 Qaldırıp qızıl bastı bildiñ qalmaq,
 Aytıpsañ jeti iqlımdı terisin jón dep,
 Jeti iqlım sháhár, dárya men aytayın,
 Quleke, zeyniñ jetse, qara ańlap.
 Awele, Babil menen Ğajam sháhári,
 Ekinshi — Indistanda ilǵıy sańlaq.
 Úshinshi — Hiyjaz, Emen, Mákke boldı.
 Bir sheti bu iqlımnıñ Kafta boldı.
 Tórtinshu — Afrika hám Andalis,
 O Diyar, Mısr sheti taqta boldı.
 Besinshi — otız sháhár Sham menen Rum,
 Sháhár az jaratılǵan munnan burın.
 Altınshi — Türk penen Sahaliba,
 O házir ullı xalıq bolar dedim,
 Jetinshi — Shanı-Idilde o Bulǵarı,
 Faqırı bunı bilmek ullı bilim,
 Dúnyada teń boladı jan uyası,
 Keñestiñ úlgi bolar járiyası,
 Ullı muxiyt penen okeanı,
 Iqlımnıñ bul birinshi dáryası,
 Ekinshi — Shın dáryası joqarı aqqan.

Úshinshi — Ind dáryası shıqqan Kaftan,
 Tórtinshi — Farsı dárya shıgadı,
 Xorezmlik Buxara jaqtan,
 Besinshi — Xalzam bári ullı dárya,
 Altınshı — Jurjan báhri, óziń oyla.
 Jetinshi — Mağriftiń dáryası,
 Shıgarsań onı izleseń otız ayda.
 Úyretken saǵan molla qáte etipti,
 Arası bu iqlımnıń álle qayda?!
 Bul sózler maǵınalı úlken keńes,
 Aytatuǵın óleń emes qız benen toyda.
 Quleke, bildim siziń úlken jasıń
 Beriwege eliń alıs qoydıń basın,
 Ulına musulmannıń duwashımız,
 Kórsetken bul da meniń iqlasım,
 Bar bolsa jáne sóziń taǵı jiber,
 Qızıqlı xalayıqqa keńes bolsın.

XIX ásirdeń ekinshi yarımında jasaǵan Qulımbet shayır (1852 — 1912) Orenburgta jasaytuǵın belgili qazaq shayırları Ábiwbákir Kerderi menen xat arqalı aytısқан. Bul aytıs 1905-jılı Qazanda basılǵan «Ádebiyat qazaxıya» kitabında basılıp shıqqan edi. Aytısta kórsetilgenindey-aq Qulımbet shayırları Ábiwbákir menen aytısıw ushın Orenburgqa xat jazadı. Ábiwbákir de óz gezeginde oǵan qosıq penen juwap qaytaradı.

Aytıstıń mazmunına qaraǵanda, eki shayırları da óz dáwiriniń sawatlı adamlarınıń biri bolǵan. Mısalı Qulımbet aytıs janrın úrdis tutıw menen birge, xalıq awızeki dóretiwshiligin jıynaw menen de shuǵıllanǵan. Al, qazaq shayırları Ábiwbákir de birneshshe kitaplardı shıǵıp, birneshshe aytıslarda dańq shıǵarǵan. Olar bir-biri menen jumbaqlı soraw formasında aytısadı.

Ábiwbákir Qulımbetke el-xalıq táǵdirine baylanıslı, onıń kelip shıǵıw tariyxın, geografiyalıq ortalıǵın, basqa xalıqlar menen bolǵan social-ekonomikalıq, mádeniy baylanısların sóz etetuǵın iri sociallıq-turmıslıq, tariyxıy-geografiyalıq sorawlar beredi. Bul sorawlardı beriw arqalı qaraqalpaq hám qazaq

xalıqlarınıń áyyemnen kiyatırǵan doslıq qarım-qatnasların úgit-násiyatlaǵısı keledi:

Kóp sálem Qulımbetke, qaraqalpaq,
Ekewmiz tuwısqanbız saltı ortaq.

Qulımbet te bul sorawlarǵa juwap bergende, usı doslıqqa sadıq turıp juwap beredi. Ol bul eki xalıqtıń tariyxıy táǵdirlerin bahalawǵa jeńil nárese dep qaramay, juwap bergende kóp oqıp, kóp izlenip, kitaplardı aqtarıp, sayaxatshılardıń pikirlerin tınlaw menen birge, xalıq awızeki áńgimelerine de úlken áhmiyet beredi.

Aytıs jumbaqlı formada aytıladı. Bunda Ábiwbákir bergen sorawlardıń xalıqlar tariyxına baylanıslı ańızlardı názerde tutıp beriliwi, onı Qulımbettiń de ańız tiykarında sheship beriwı, biraq Ábiwbákirdiń názerde tutqan ańız Qulımbettiń sheshkenindey emes, basqa bolıp shıǵıwı, bul aytıstıń jumbaqlı tiykarındaǵı aytıs ekenligin kórsetedi. Sonday-aq, shayırlar ańızlardı mexanikalıq túrde paydalanbastan, belgili bir maqsetke, yaǵnıy eki xalıqtıń doslıq-tuwısqanlıq qarım-qatnasın dálillep kórsetiw ushın qollanadı.

Qaraqalpaq Qulımbet shayırlar menen qazaq aqını Ábiwbákir Kerderiniń aytısı, shayırlar aytısına kiretuǵın XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basındaǵı tek bir el arasında júrgen mádeniy xalıq múlki sıpatında ǵana bahalı bolıp qalmastan, eki xalıq, qazaq-qaraqalpaq xalıqları arasındaǵı uzaq waqıtlardan kiyatırǵan doslıq, tatıwlıq qatnasıqlardıń barlıǵın kórsetiwshi gúwanama sıpatında da kórinedi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Aytıstıń mazmunında qanday máseleler sóz etiledi?
2. Aytıs qanday formaǵa qurılǵan?
3. Aytısta el-xalıq táǵdirine baylanıslı qanday máseleler sóz etiledi?
4. Aytıstaǵı qaraqalpaq, qazaq xalıqlarınıń erteden kiyatırǵan doslıq qarım-qatnaslarınıń súwretleniwine itibar berin hám túsiniǵinzi aytın.
5. Qaraqalpaq ádebiyatında jáne qaysı shayırlardıń aytısın bilesiz? Túsiniǵinzi aytın.

A. Muwsaevtiń kópshilik qosıqları yumor-satiralıq súwretlewlerge oǵada bay bolıp keledi. Shayır turmısta, ásirese, átirapında bolıp atırǵan ersi hám kúlkili hádiyselerge biypárwa qaramaydı. Ol «Yaranlar», «Ótepbergen», «Íshqıpaz», «Mám-betnazar», «Kemal», «Allanazarǵa» qosıqlarında sol waqıtta keń háwij alǵan kóp hayal alıwshılıqtı áshkaralasa, «Qız qıdırǵan jigit», «Seremuratqa», «Ótemuratqa» qosıqlarında da ayırım qayqı jigitterdiń naqolay háreketlerin qatań sıǵa aladı. «Dostımnıń dilbarınan», «Sultan maqsımǵa», «Megzer» qosıqlarında bolsa ózi bilgen hám bilmegen halda qıyın jaǵdayǵa túsip qalǵan adamlarǵa násiyat beredi. Shayırdıń «Suwshı júrmeliler» degen qosıǵında Eshimbettiń úyinde suwshı bolıp islegen Saparbaydıń ayanıshlı awhalı súwretlenedi.

A. Muwsaevtiń dóretiwshiliginde hayal-qızlar teması belgili orın tutadı. Shayırdıń «Maqsımjan qız», «Shul qızdıń», «Kelin», «Máxsan», «Biybiajarǵa», «Mazlım janan», «Qırmızı», «Bir gózzal» h.t. basqa da qosıqlarınıń hárbirinde qaraqalpaq qızlarınıń sulıw obrazlar dúnyası payda bolǵan. Olarda qaraqalpaq hayal-qızlarınıń sırtqı gózzallıǵı menen qosıq mi-nez-qulqı, iybe-ádebi, júris-turısı menen de ajıralıp turatuǵın sıpatlı belgileri táriyiplengen.

Ayapbergen Muwsaev kóplegen arnaw qosıqların da jazadı. Shayırdıń «Orazbay», «Sánkibayǵa», «Zakarya», «Esqaliy» qosıqlarında eli-xalqı ushın hadal xızmet etken ayırım adamlardıń azamatlıq isleri maqtanış penen tilge alınadı. Shayır «Orazbay» qosıǵında kámbaǵallıqtan jaqsı turmısqa erisken Orazbay degen jigittiń hadal miyneti hám adamgershilik qásiyetleri menen xalıq arasına keńnen tanılǵanın bilayınsha súwretleydi:

Hárkim tuwrı júirse eldiń dáwleti,
 Ğosh jigit basına kelgen náwbeti,
 Qazaq, qaraqalpaq, ózbek milleti,
 Bulardıń arına shapqan jigitseń.

Shayırdıń «Esqaliy», «Zakarya» h.t.b. qosıqlarında da eli ushın hadal xızmet etken jigitterdiń mártlik isleri hám olardıń ayırım waqıtlarda qıyın jaǵdaylarǵa dus keliwi,

lekin, usınday qıyınshılıqlardı mártlik hám sabırlılıq penen jeñe biliwi kórkem hám isenimli jırlanadı. A. Muwsaevtıń dóretiwhiliginde yumor-satiralıq qosıqlarǵa keń orın berilgen. Shayırdıń «Berse almańlar», «Saparbayǵa», «Máten shayır», «Bar eken», «Ayshasań», «Qız qıdırǵan jigit» hám basqa da qosıqlarında ayırım jeke adamlardıń minez-qulqı menen islegen háreketindegi unamsız illetlerdi áshkara etedi.

Usılayınsha shayırdıń qaysı qosıǵın alıp qarasaq ta, táriyip, arnaw, yumorlıq hám satiralıq qosıqlarǵa oǵada bay bolıp, xalqımızdıń ótkendegi tariyxı, yaǵnıy shayırdıń óz dáwiriniń real waqıyalarına tiykarlanıp jazılǵanlıǵın kóremiz.

TÁRIP

Arjaq-berjaq bolıp eki san bolǵan,
Bólim-bólim eller qaraqalpaqta.
Ǵañqıldasıp úyrek ushıp, ǵaz qonǵan,
Aydın-aydın kóller, qaraqalpaqta.

Sharwaları kóship, ataw jaylaǵan,
Biye sawıp, qatar qulın baylaǵan,
Qulan-kiyikleri sekirip oynaǵan,
Qıya-qıya shóller, qaraqalpaqta.

Begleri bar tawdan atın sekirtken,
Joldas etken belli-belli jigitten,
At shawıp, qus salıp, tazı yúgirtken,
Ullı-ullı begler, qaraqalpaqta.

Danışpan, xosh sózli, faham-idrakli,
Urısta bir ózi mıńǵa derekli,
Góruǵlı haybatlı, Rústem júrekli,
Belli-belli jigit, qaraqalpaqta.

Jigitleri el gezer qızınıń qastında,
Gúlleri ashılǵan báhár paslında,
Alma kózi, árebi atlar astında,
Márt ǵoshshaq jigitler, qaraqalpaqta.

Qızları bar qıya-qıya qasları,
Iynin jabar órim-órim shashları,
Shashbawında gáwhar hasil tasları,
Húr periyzat qızlar, qaraqalpaqta.

Sahrada seyil etip jıgın baslağan,
Qarshıǵa, aq tuyǵın, lashın qus salǵan,
Aq-qara bas sona, súylin uslağan,
Qus salǵan qálpeler, qaraqalpaqta.

Ǵarip aytar ótti neshe jáhanger,
Hárkim elin jaman demes, jaqsı der,
Mir Alisher, Jiyrenshege táqábbil,
Ataqlı shayırlar, qaraqalpaqta.

A. Muwsaevtıń qaysı dáwirde jazılǵan qosıqların alıp qarasaq ta yumor-satiralıq hám táriyiplew usılınan sheber paydalanǵanlıǵın kóremiz. «Tárip» qosıǵı shayırdıń dáslepki jılları jazǵan qosıqlarınan esaplanadı. Shayır bul qosıqta óz xalqınıń ájayıp hám tákirarlanbas kelbetin, adamlarınıń jaqsı hám úlgili qásiyetlerin barınsha sheber asha alǵan. Qosıqta shayır qaraqalpaq eliniń aydın kólleri menen ǵaz-úyreklerin, batır hám márt jigitleri menen sulıw hám ádep-ikramlı qızların, belli-belli shabandozları menen ataqlı shayırların maqtanış penen tilge aladı. Olardı eldiń keleshegi, baylıǵı, kúshi, kórki dep isenedi. Márt, danışpan, aqıllı, sheshen hám hújdanlı jigitlerdi unamsız tiplerge qarsı qoyadı. Qosıqta xalıq bahadırlarınıń, shayırlarınıń, basshılarınıń obrazları anıq kórsetilmey, isimleri atalmay, ulıwma jobada beriledi. Shayır ulıwma qaraqalpaq xalqınıń barlıǵına tán ortaқ, jaqsı qásiyetlerdi kórsetkisi keledi. Qosıqtıń hárbir qatarında shayırdáǵı milliy sezim hám tuwılǵan jerge, ana-watangá degen patriotizm ideyası ayqın seziledi. Shayır shıǵarmasında el-xalqınıń kewlindegi oy-pikirlerin qosıqqa salıp jırlaydı. Shayırdıń ullılıǵı da onıń óz poeziyası arqalı xalıq kewlindegi hádiyselerdi anıq ayta biliwinde.

Shayırdıń bul qosıǵına nama jazılıp, búgingi kúni xalıq qosıǵına aylanıp ketken. Bul qosıq táriyiplew usılında jazılıp, kórkemligi jaǵınan Ájiniyaz shayırdıń «Ellerim bardı» qosıǵına únles keledi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Qosıqta qaraqalpaq xalqınıń ózine tán milliy ózgesheligi qalayınsha táriyiplengen?
2. Shayır qaraqalpaq jeriniń tábiyatın, haywanatlar dúnyasına qanday táriyip beredi?
3. Shayır qaraqalpaq jigitleri menen qızlarına, qálpeleri menen shabondoqlarına qanday baha beredi?
4. «Mir Alisher Jiyrenshege táqabbıl, Ataqlı shayırlar, qaraqalpaqta», — degen qatarlarǵa pikirinińdi bildiriń.
5. «Tuwılǵan jer — altın besik» degen temada gúrriń jazıń.

QAYDA?

Kewlim aytar jurttan sorasam, bay bolsam,
Maǵan óytip boysıǵanday el qayda?
Qarun kibi jurttan ozǵan bay bolsam,
Altın, gúmis dúnya menen mal qayda?

Jurttan ozǵan shayırlar bolsam men ózim,
Mıń-mıńnan keltirsem hár aytqan sózim,
Sayır etsem jáhándi, dúnyanıń júzin,
Kewlim tiler baratıǵın hal qayda?

Qustay qanat qaǵıp, aspanǵa ushsam,
Jer júzine túsip, gózzallar qushsam,
Kese alısıp, shay ornına pal ishsem,
Suw tabılmas, endi bizge pal qayda?

Ólmes ómir berip, súrsem dáwrandı,
Kewilde hesh qalmaq zárre ármanı,
Qırmızı ton kiyip, súrsem jorǵanı,
Aqır bir kún shıqpaytuǵın jan qayda?

Qayǵılı qápeste künim keshken soń,
Qazan urıp, gúlim solıp óshken soń,
Saqalıń aǵarıp, tisiń túsken soń,
Taza nawjawanday qáddi dal qayda?

Doslarıń kóp bolar dáwletiniń assa,
Jamanıń jasırıp, jaqsınıdı jaysa,

Bir kúni dáwletiń basıńnan taysa,
Qol ushın bergendey janajan qayda?

Jaman shuldur jolın tawıp júrmese,
Miyman kútip, kisige nan bermese,
Sóz sóylese, sózdiń parqın bilmese,
Bunday jaman nadanlarǵa san dayda?

Jigit at kótermes miyman sıylamay,
Sóz sóyleme istiń parqın oylamay,
Mańlaydan ter tóǵıp janıń qıynamay,
Miyнет shekpey tabılǵanday nan qayda?

Shayırdıń «Qayda» qosıǵı jámiyetlik ótkir konfliktke, yaǵnıy shayırdıń ármanları menen ol jasap turǵan jámiyetlik dúzim arasındǵı sáykes kelmeytuǵın keskin qaramaqarsılıqqa qurıladı. Shayır bul qosıǵında kóplegen jaqsı nárselerdi árman etedi. Biraq bul ańsatlıq penen bolmaytuǵınlıǵın, onıń tıp-tiykarı miynette ekenligin tereń túsinedi. Shayır kóp nárselerdi árman etedi, soraw taslaydı hám hárqanday qosıqtı oqıǵan adamdı oylanıwǵa, pikir júritiwge iytermeleydi.

Qosıqta baxıt, dáwlet qolında turǵanda hámme adam seniń menen dos bolǵısı keletuǵınlıǵın, olar haqıyqıy dos bolmastan ózleriniń mápi ushın waqıtsha dos bolatuǵınlıǵın sınaǵa alıp, usınday adamgershilikke jat qásiyetlerdi áshkaralaydı. Shayır eń jaqsı niyetlerdiń iske asıwı aqıl hám danalıqta, awızbirshilikte, óz ara sıylasıqta, hadal miynette dep biledi. Qosıqta ushqır qıyal hám ármanlar húkimlik súredi. Bunda keleshek ómirdi talqılaw, boljaw hám adamlar menen pikirlesiw bar.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Qosıqta shayırdıń qanday ármanları bayanlanǵan?
2. Shayır ármanları adamzat ómirinde iske asıwı múmkin be, sizlerdiń túsiniǵiniz?
3. Qosıqtıń ayırım shuwmaqlarındaǵı doslıq, jaqsılıq, ádalatlılıq, baylıq, miynet, tabıs haqqında qanday jaqsı pikirleri sáwlelengen?
4. Qosıqtıń mazmunınan juwmaq shıǵarıp, jaman illetlerden qalay awlaq bolıw kerekligin aytıń.

НАЈИМ ДАВҚАРАЕВ

(1905 — 1953)

Qaraqalpaq kórkem ádebiyatınıń hám filologiya iliminiń rawajlanıwında jazıwshı, dramaturg hám ilimpaz Ná-jim Dávqaraevtıń ornı girewli.

N. Dávqaraev 1905-jılı Qońırat qalasındaǵı bardamlı shańaraqta tuwıladı. Ol dáslep eski mektepte, sońınan jańa mektepte bilim aladı. 1920-jıllardıń ortalarında bilimge qushtar, ziyrek jaslardı oqıwǵa jiberiw baslanadı. Usı jaslardıń biri bolǵan N. Dávqaraev 1924 — 1925-jılları Orenburg qalasında Qazaq xalıq bilimlendiriw institutınıń tayarlıq kursında oqıydı. 1926-jılı Alma-Atadaǵı Qazaqstan Joqarı pedagogikalıq institutına oqıwǵa kiredi. Ol bul jerde oqıwın pitkergennen soń, 1930 — 1932-jılları Qostanay pedagogikalıq texnikumında muǵallım bolıp isleydi. N. Dávqaraev 1934-jılı Tórtkúldegi muǵallımlar institutında dáslep oqıtıwshı, sońınan kafedra baslıǵı bolıp islese, 1936 — 1942-jılları Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamınıń juwaplı xatkeri, 1942 — 1944-jılları Qaraqalpaqstan Ministrler Keńesiniń Kórkem óner isleri boyınsha bólim baslıǵı, 1946 — 1948-jılları Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamınıń baslıǵı, 1948 — 1953-jılları Ózbekstan İlimler akademiyasınıń Qaraqalpaqstandaǵı ekonomika hám mádeniyat institutınıń direktori wazıypasın atqaradı.

N. Dávqaraev 1934-jıldan Jazıwshılar awqamınıń aǵzası. Bolajaq talant iyesiniń dáslepki «Kóp kúnlerdiń birinde» gúrrińi 1929-jılı «Jańa mektep» jurnalında basılǵan bolsa, dáslepki ilimiy maqalaları 30-jıllardıń ortalarında jazıladı.

Jazıwshı «Miyнет Qızıl bayraq», «Húrmet belgisi» ordenleri menen sıylıqlandı hám «Ózbekstangá miyneti sińgen muǵallım» húrmetli ataǵına iye boldı.

N. Dávqaraev 1953-jılı talantınıń áyne güllengen waqtında 48 jasında mezigilsiz qaytı boladı.

N. Dáwqaraev 30-jilları «Keshegi bir kúnlerde», «Kim bilmeydi Ayshanı», «Ótkellerden ótkende», «Jańa kanal» qosıqların jazadı. Avtor bul qosıqlarınıń ideya-tematikası arqalı «keshe kim edik, búgin kim boldıq» degen sorawlarǵa juwap tapqanday boladı. «Keshegi bir kúnlerde» qosıǵında xalqımızdıń keshegi hám búgingi turmısın janlı detallar menen salıstırıp súwretlegen bolsa, «Kim bilmeydi Ayshanı» qosıǵında jetim qız Ayshanıń keshegi ayanıshlı turmısı menen búgingi baxıtlı ómirin salıstırmalı ráwıshhte súwretlew arqalı Aysha sıyaqlı san mıńlaǵan qaraqalpaq qızlarınıń jańa mektep internatta bilim alıp, óner úyrengenligin hám elimizdıń aldınǵı qatardaǵı adamları bolıp jetiskenligin tolıp-tasıp, jırlaydı.

N. Dáwqaraevtıń «Kóp kúnlerdiń birinde», «Internatta», «Toyǵa barǵanda», «Biybixan», «Baǵman», «Baxıtlı miynet», «Batırlıq», «Umtılmaytuǵın miynetler» dep atalǵan birqansha ocherkleri menen gúrrińlerinde 30 — 40-jıllardaǵı xalqımızdıń turmısında júz berip atırǵan jańalıqlar menen birge miynet adamlarınıń is-háreketleri sheberlik penen sáwlelengen.

20 — 30-jılları qaraqalpaq awızeki ádebiyatı menen klassikalıq ádebiyatınıń úlgilerin jıynaw hám sistemalastırıw dáwiri bolǵan bolsa, mine usı 30-jıllardıń aqırınan baslap-aq N. Dáwqaraev jańa jıynalıp, ele bir izbe-izlikke túspegen xalqımızdıń bay ádebiyatın izertlewge qunt penen kirisedi. Bul álbette ańsat emes edi, oǵan tazadan jol salıw kerek boldı. Onıń ústine bul jılları «ideyalıq qáte» ketip qalama degen de qorqınısh joq emes edi. Lekin, jaǵday usınday bolıwına qaramastan N. Dáwqaraev qaraqalpaq xalqınıń tariyxın úyreniwge batıl qádem taslaydı. 1935-jılı «Biziń ádebiyatımız hám tilimiz ósip kiyatır», 1934-jılı «Qaraqalpaq poeziyası haqqında», 1939-jılı «Ayapbergen», 1940-jılı «Qaraqalpaq ádebiyatınıń tariyxı», 1944-jılı «Ádebiyatımızdı taǵı da kótereyik», 1946-jılı «Patriot shayı», 1937-jılı «Ádebiyat xrestomatiyası», 1944-jılı eki bólimli «Ádebiyat xrestomatiyası» (Mektepler ushın oqıw kitabı), 1950-jılı «Berdaq shayı», dúnyadan ótkennen soń birneshe ret, 1968-jılı «Shıǵarmalarınıń tolıq jıynaǵı», 1970, 1977, 1979-jılları «Shıǵarmalarınıń tolıq jıynaǵı» (1, 2, 3-tomları) maqalaları hám kitaplardı basılıp shıqtı. Ol 1946-jılı «XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı» degen izertlew jumısı ushın filologiya ilimleriniń

kandidatı dárejesin alǵan bolsa, 1951-jılı «Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri» degen miyneti ushın filologiya ilimleriniń doktorı dárejesin alıwǵa miyasar boldı.

N. Dáwqaraev poeziya, proza, dramaturgiya hám ádebiyat-tanıw tarawı menen birge awdarma jumısların da alıp bardı. A.P. Gaydardıń «Mektep» povestinen úzindi, V.M. Garshinniń «Signal», A.P. Shexovtıń «Vanka» gúrrińin, A.S. Pushkinniń «Kapitan qızı» povestinen úzindi, «Qısqı jol», «Tutqın», «Gúl» qosıqların, I.S. Krılovtıń «Gárga menen túlki» tım-salın qaraqalpaq tiline awdardı.

ALPAMÍS

(4 aktli, 8 kartinalı muzıkalı dramadan úzindi)

Ádebiy variantı

PERDE

AKT

2-kartina

Jariq aydın tún. Alıstan munarlanıp taw kórinedi. Bir jaqta jaltırıp aǵıp atırǵan dárya. Perde ashılǵanda bir qız, bir jigit átkónshek tewip atır. Birneshe qızlar shınqobız shertip otır. Qızlar bir jaq, jigitler bir jaq, ay qulash oynaydı. Kópshilik xorga qosıladı.

Jay qulashtı, shıqsın pátin aspangá,
Kewil yoshıp qıyal alıp qashqanda.
Búk dizeńdi irkilmesten iyilip,
Kewil párwaz eter bálent shıqqanda.

Jigitler: — Ay qulash, ay qulash,
Ayǵa qaray qushaq ash.

Qızlar: — Aydan basqa ne kerek;

Jigitler: — Aydan artıq qız kerek.

Átkónshekti tepsem pátli terbenip,
Jelbireydi samal menen kóylegim,

- Tazarıp qayğıdan kewlim yosh urıp,
Párwaz eter yar jolında júregim.
- Jigitler: — Ay qulash, ay qulash,
Ayğa qaray qushaq ash.
- Qızlar: — Aydan basqa ne kerek;
- Jigitler: — Aydan artıq qız kerek.

Kórinis

(Qojalaq Qansulıwdıń qasına kelip iyilip sóyleydi)

- Qojalaq: — Haw, adam beken desem, qızlar eken-ğoy...
- Qız: — Qız adamnıń qorı ma!
Kózge ilmes tarı ma?
- Qojalaq: — Hár tawdıń jırası bar?
Hár sózdiń mánisi bar.
- Qansulıw: — Mániniń mánisi bar.
Biymániniń ne mánisi bar.
Jortaq at japqa jıǵılsa,
Onıń ne mánisi bar. *(kúlki)*
- Qız: — Amanbısań, Qojalaq. *(kúlki)*
- Qojalaq: — Tentektiń aqlı tústen keyin *(kúlki)*
- Ayjan: — Jerine qaray jılanı,
Tawına qaray qulanı. *(kúlki)*
- Qojalaq: — Ğarğa ğañıldap ğaz bolmas
Kempir sınsıp qız bolmas *(kúlki)*
- Ayjan: — Sáwir bolmay táwir bolmas
Sıyır bolmay sawın bolmas *(kúlki)*
- Qansulıw: — Tamshı jawıp jawın bolmas,
Iyttúynekten qawın bolmas *(kúlki)*
- Qojalaq: — Baspalatıp jiberdińler ğoy,
Shóngerilip ketpesin.
- Ayjan: — Qarın bawıńdı qattıraq bayla *(kúlki)*
- Qız: — Jańılmas jaq bolmas,
Súrinbes tuyaq bolmas.
- Qojalaq: — Adasqannıń ayıbı joq,
Qaytıp úyirin tapqan soń.
Ornı pitpes jaranıń,
Uwlı jılan shaqqan soń.

- Ayjan: — Sóylemeseñ netedi,
Sóyleseñ qádirin ketedi. (*külki*)
- Qojalaq: — Qádirli jigit otırmaz,
Qádırsız jerden ketedi.
- Qansulıw: — Kelemen deseñ ilashıq,
Ketemen deseñ jol ashıq. (*külki*)
- Qojalaq: — Ketsem de munnan Qansulıw,
Aynalıp tağı kelermen.
Birew túwe ekew ústine,
Alıp toqal etermen.
- Qansulıw: — Jiydeli Baysınnın sultanı
Baybórinin qızıman.
Alpamıstay aǵam bar,
Saǵan toqal bolmayman.
- Bir jigit: — Teń-teńi menen
Tezek qabı menen
Aspandaǵı ayǵa qol sozǵansha
Óz teńin tıpsańa (*külki*)
(*barlıǵı burılıp qosıq aytadı*)
Kel, Baysınnın ádiwli ulı Alpamıs,
Kelgenin hámme qarsı alamız.
Aytqanını aynıtıpastan orınlap,
Senin menen bārha birge bolamız.

Kórinis

(*jigitleri menen Alpamıs kiredi*).

- Saw turǵanda bul sıyaqlı erimiz,
Bārha abad ullı Baysın elimiz.
Kelin doslar, erkin oynap kúleyik,
Baǵı-bostan bolsın paytax jerimiz.
- Alpamıs: — Jiydeli Baysındı jaylaǵan ermen,
Dushpannan qorıqpayman ketse de gellem,
Qoldawlı, qonırat, qıtay, qıpsshaqtı,
Biriktirip eldi abad etemen.
Ruqlar biriksin tatıw qılaman,
Jeńilmes-jeńimpaz sultan bolaman.
Toy-tamasha qılıp seyil berinler,
Ólgenimshe usı jolda turaman.
- Barlıǵı: — Duris-duris, sultanım.

Qaytadan oʻyin boshlanadi, Alpamis ta oʻyinga aralashadi. Oʻyin qizgan vaqtda daladan bir jigit Gulparshinnin oramalin akelip beredi!

Alpamis: — Bul ne?

Jigit: — Oramal.

Alpamis: — Taniyman, bul Gulparshinnin oramali goy. Ne boldi?

Jigit: — Baysari putkil jalayir, muytendi zorliq penen Tayshaxannin eline aydap alip ketti.

Alpamis: — Qashan ketti?

Jigit: — Bugin ush kun boldi. Awildin adamlari koshpeymiz dep edi, Baysari qirip-joyip aqiret berdi. Aydap alip ketti.

Alpamis: — Ur dabildi (dalada gernay-sirnay dabil qaqiladi).

Qojalaq: — (oz adamlarina) Jaw ketken soñ qilishindi tasqa shap, (daladan qariv-jaraqli adamlar kiredi).

Alpamis: — El arasi bulinbesin dep jur edim, Baysari degenine jetken eken. Asiqpasin, korsetemen qudiretimdi. Jigitler agayin-tuwgandi jat elge aydatip jiberip otira beremiz be? (Qojalaq oz adamlari menen soylesip turadi).

Bir jigit: — Atlanamiz!

2 adam: — Agayindi jiberedi degen ne?

3 adam: — Atlanamiz.

Qojalaq: — Jalgiz qizdin keyninen shabiwillay berip ne bar, ketken el ketip otirsin, barmaymiz. (Qojalaq jaqlilar).

— Barmaymiz.

— Kete bersin.

— Barmaymiz.

Alpamis: — Jar basina uy tikpe,

Jar qulasa uy keter.

Ala bolsa agayin,

Qoradagi mal keter.

Anligan dushpan kobeyip,

Jaw qolinda bas keter.

Ne soylep otirganin? (Qojalaqqa umtiladi).

- Jigitler: — Jamanlıqqa kelgende, Qojalaqtıń qojbańlaytu-
ǵın ádeti.
- Alpamıs: — Attıń sırı iyesine málim,
Seniń sırıńdı álleqashan-aq bilgenmen.
- Jigitler: — Jerdiń sáni suwı,
Erdiń sáni eli,
Suwsız jerdiń keregi ne,
Elsiz erdiń keregi ne?

Jalayır múyten, qoldawlını, qońıratı Baysarınıń aydawına jiberip qarap otıra almaymız.

Kórinis

(Baybóri kiredi)

- Baybóri: — Haw, janım, bul ne dawrıǵıp atırǵanlarını?
Ne bolıp qaldı?
- Jamal: — Búgin úsh kún Baysarılar kóshipty,
Tayshıxannıń elatına ketipti.
Baysarınıń qısıwmeti ótken soń,
Qalıń qońırat bul Baysınnan kóshipty.
- Alpamıs: — Aq sawıttı bir ilgekten sótemen,
Ketken eldiń keyninen jetemen.
Batırılıqtı tar tabanda kórsetip,
Ketken eldi qaytıp alıp kelemen.
- Baybóri: — Qartayǵanda hár qıyalǵa dónemen,
Aldı menen tamashańdı kóremen.
Ketpe balam, kóshken eldi quwalap,
Bir arıwdı saylap alıp beremen.
- Alpamıs: — Bayshubardıń quyırıq jalın óremen,
Báhár bolsa tawdan güller teremen.
Tezirek, ata, ruqsatıńdı bere ber,
Ketken eldi qaytıp alıp kelemen.
- Baybóri: — Minseń bedew qıya shólde jelerseń,
Bunnan ketip ne sawdaǵa túserseń.
Anıq bunnan keter bolsań jalǵızım,
Neshe ayda, neshe künde kelerseń?
- Alpamıs: — Bunnan ketip ara shóldeń ótermen,
Kóshken eldiń keyninen jetermen,

- Kóp irikpesten pátiyańdı ber, ata,
 Altı ayda kelindi alıp kelermen.
- Baybóri: — Bellerime altın qamar buwғанım,
 Qartayғanda neden boldı gúnayım.
 Keter bolsań uzaq jolға atlanıp,
 Aman barıp, saw kelgeyseń, palwanım.
 Atıńa taqqanıń tilla sádepti,
 Xızmetińe tánde janım kabaptı.
 Aman barıp, saw kelgeyseń perzentim,
 Atań sağan berdi búgin juwaptı.
- Alpamıs: — Jigitler!
 El namısı, er namısı,
 El ushın, namıs ushın,
 Kóshken eldiń keyninen atlanamız!
 Qıyın-qıstaw kún bolıp,
 Qanjıǵadan qan aqsa, jat elde,
 Tarıǵatuǵın kún bolsa,
 Tabansızlıq isleytuǵın bolsańız,
 Maǵan ermeńler.
- Jamal: — Janımızda, tánimizde,
 Seniń menen birge batırım,
 Sen ólgen jerde ólemiz,
 Solay emes pe jigitler.
- Jigitler: — Solay!
 — Solay!
- Alpamıs: — Qojalaq, sen de solay ma?
 Qojalaq: — Hawa batır, men de solay.
- Alpamıs: — Aqılsız dostan,
 Aqıllı dushpan artıq.
 Barmay-aq qoysań da bolar edi. (*oylanıp*) Kel
 endi júre ber.
- Qojalaq: — (*öz adamlarına*) Alda talay ótkel bar, Kórer-
 men seniń kúshińdi. Qalmaqtıń elinen Baysın-
 ǵa kelmestey etermen ele.
- Alpamıs: — Bayshubarǵa minemen,
 Quyırq jalın óremen.
 Belime qamar buwaman,
 Námert bolsam anadan,
 UI bolıp nege tuwaman?

Ketken eldiñ keyninen,
 Ólgenimshe quwaman,
 Ketken eldi qaytarıp,
 Ağayindi jarastırıp,
 Jiydeli baysın jerinde.
 Sultanlıq ózim quraman.
 Gúlpارشındı ákelip
 Úlken toy, tamasha qılamán.

PERDE

III AKT

1-kartina

Aq bulaqtıń boyı. Tawdıń etegi. Tawdan tómen qarap bulaq ağıp atır. Bulaqtı jaǵalay qonǵan qalıń awıl. Saxna ashılǵanda eki úydiń ishki kórinisi. Birewinde Tayshaxannan kelgen jawshılar. Baysarı awılınıń kátqudaları. Tamaqtı jep bolıp, qudalıq sóylesip atırǵan waqıt. Ekinshi úyde Altınshash jip keleplep otır. Awıldıń sırtındaǵı bulaqtan tómen qarap, Gúlpارشın birneshe qızlar menen qosıq aytıp tómen túsip kiyatır.

Barshın: — Atam erip dushpanlardıń sózine,
 Jasımnan daǵ tústi qızıl júzime.
 Árman menen kisi elinde zarlanıp,
 Óler boldım yarım seni kórgenshe.
 Qara shashım álwan-álwan tarayman,
 Nalıs etip men kimlerge jılayman,
 Ele turman saǵan bergen wádemde
 Kisi elinde jollarıńa qarayman.

Sapar: — Ádiwli qonaqlar, jón soraspaqtıń ayıbı joq.
 Kelgen jumıslarınızdıń ózin aytıp otırın.

Baysarı: — Hawa, jón sorasıp otırǵan jón.

Kókaman: — Ha, Baysarı, Baysarı
 Qulaq sal meniń sózime
 Xan jiberdi bizlerdi,
 Qolında tilla sazındı,

At kótermes nazıńdı,
 Xan ayttırdı Baysarı,
 Gúlpارشın atlı qızıńdı,
 Jawlastırmaq jawshıdan
 Ellestirmek elshıden,
 Elshilikke kelgenmen.
 Sizler sawıt men usta
 Seplemege kelgenmen.
 Qolında tilla sazıńdı,
 At kótermes nazıńdı,
 Xan ayttırdı Baysarı,
 Gúlpارشın atlı qızıńdı.
 Xanga barseń qızıńdı,
 Xan atası bolasań,
 Altın taqqa mineseń.

- Sapar: — Baysarı inim, bul bir maqul is kórinedi...
- Baysarı: — Qaydan bileyin, ózlerińiz sóylesip kóre berersiz dađı. Bası baylı nashar edi. Onıń ústine, Qarajannıń tawda júrgeni anaw. Olardı da eske alıw kerek.
- Kókaman: — Xan menen qara talasa ala ma? Qayaqtağı qashıp júrgen qaraqshını arada ákep salğanıń ne qılğanıń? Ashıwıansa xan xanlığın islemey me?
- Baysarı: — Sirádađısın aytıp atırman-aw.
- Sapar: — Wa, quda, basqa sózdi ne qılasız, xannıń beretuđın qalıń malı qansha?
- Kókaman: — Qansha dep, xannan mal tabılmas deyseń be? Qız sizlerdiki, soray berińler.
- Sapar: — Seksen tuwar, qos jorđa.
- Kókaman: — Xannıń malı tawsılar deyseń be? Maqul. Pátiya bolsın.
- Sapar: — Qurığa pátiya júreme, maysók ákel, maysók.
- Barshın: — Kishe, kelgen-ketkenlerden hesh xabar bolmay ketti-aw.
- Kelinshek: — A a biyqeshjan-ay, xabar-atar esitetuğın jerge kelip otırmız ba?
- Barshın: — Qáyteyin, dártim ishime sıymađan soń sorap turman-aw. Mına qalmaqlar ne jaqsılıqqa kelip otırđandı deyseń.

Kelinshek: — Kóz kórmes, qulaq esitpes túpkirge keldik
goy.

Baysarı: — Nashar bala erjetken, onıń ústine Barshın
tik minez, mağan azıraq máwlet berin.

Kókaman: — Baysarı quda, endi oylanıwdıń hájeti joq,
xan-xanlıgın isleydi, máwletti kópke bere al-
maymız, bir juwabın alıp ketiwimiz kerek.

Baysarı: — Men úyge kirip shıgayın.

Kókaman: — Onda eglenbe, tez shıq. (Baysarı úyge ki-
rip, qızına ayta almay tómen qarap).

Baysarı: — Haw qızım... Barshın... Altınshash...

Barshın: — Ashılğan bağımnıń gúli soldı ma,
Ájel jetpey paymanamız toldı ma
Nege munsha oylanasań, jan ata,
Aq ordańa nashar tulğa boldı ma?
Shashkenemdi árman menen tarayman,
Muńlı nashar ne múshkilge jarayman.
Sóyleseń-ó ishim janıp baratır,
Ata-janım, nege jerge qaraysań.

Baysarı: — Ziya zulpın besten tallap óreseń,
Qız da bolsań aq ordağa tóreseń,
Tayshıxannan jawshı keldi perzentim,
Kel esikke, qanday juwap bereseń?

Altınshash: — Sáhár waqta sarı atıńdı aydadıń,
Jetemen dep tánde jandı qıynadıń,
On mıń úydi Baysın elden ayırıp,
Qalmaqlarda qansha dúnya jıynadıń?

Barshın: — Minip bedew qıya shólde jelmey me,
Yarınan ayrılğan palwan ólmey me,
Óziń qálep berdiń qońırat sultanğa
Aman bolsa tezden izlep kelmey me?
At kekilin besten tallap óreseń,
Ígbalıńdı talayınnan kóreseń.
Erteńgi kún mal bergeni kelgende,
Janım ata ne dep juwap bereseń?
Ziya zulpım besten tallap óreyin,
Ígbalımdı talayımnan kóreyin,
Ashpa awzıńdı eki birdey ata-ene,
Jawshılardıń ózim juwap bereyin.

Baysarı: — Balam...qızım... qattı sóz aytpay-aq qoy.
Xangá maqul deygór.

Altınshash: — Aljıgan...

Barshın: — Aqılsız áke, ol ne degeniń! Xangá tiysem
de el búlinedi. Batırǵa tiysem de el búlinedi.
Meni otqa salǵanıń menen turmay, eldi de
otqa salmaqshımısań? (*Baysarı ekinshi úyge
baradı. Barshın kiyine baslaydı*)

Sapar: — Qáne, Baysarı inim, maysók te tayın bol-
dı.

Baysarı: — Barshınjanniń ózi kiyatır.

Barshın: — Xannan kelgen xan aǵa,
Biyden kelgen biy aǵa,
Úlkenińiz qaynaǵa,
Kishkeneńiz mırzaǵa,
Ortanshıńız qurdasım,
Qabil bolǵay kóz jasım,
Baysınnan kóship kelgende,
Nan tappay bizler kelippek,
Mal jaymaǵa qaynaǵa,
Kól tappay bizler kelippek,
Telegen arba júrmestey,
Teńselmemedi jerińiz,
Gárip-qáser júrmestey,
Tergewlimedi elińiz.
Qanǵa tiysem qaynaǵa,
Batırdıń keler kewline,
Batırǵa tiysem, qaynaǵa,
Xanniń keler kewline.
Jurtıń eki bóliner,
El arası búliner,
Bul búliktiń kesiri,
Biziń elge bir tiyer,
Xanıńnan da támem bar,
Batırdan da támem bar,
Tayshaxanǵa aytıp bar,
Dárbent joldıń awzına,
Sarkabın bálent úydirsın,
Uzaǵına xat jollap,

Jaqinına at jollap,
 Eli-jurtın jydırsın,
 Qırq kúnshilik jollarğa,
 At jibersin bayraqqa,
 Sorlı bolğan basımdı
 At bayraqqa tigemen.
 Kimiñdi qul demeymen,
 Kimiñdi batır demeymen,
 Kimiñdi xan demeymen,
 Kimiñdi qara demeymen,
 Kimiñdi bala demeymen,
 Qalıs bolsın, qaynağa,
 Atı ozğanğa tiyemen. (*iyilip shıǵıp ketedi*)

Kókaman: — Durıs ayılğan sóz. Sóz júyesin tapsa, mal iyesin tabadı, degen xanğa aytıp barayıq. Xan da maqul der.

Barlıǵı: — Durıs sóz, solay bolsın.

Kókaman: — Onda qudalar, bizler atlanayıq.

Baysarı: — Ha balalar, qonaqlardıń atın sheshiń (*Barlıǵı shıǵadı. Saxna az ǵana bos. Baysarı menen Altınshash sóylesip kiredi*).

Baysarı: — Xanniń atı kelmegende kimniń atı keler deyseń.

Altınshash: — Xaniń da qurısın, atı da qurısın basımdı aylandırma. (*beldewdegi súzbeni bilǵaydı*).

Baysarı: — Hay, aqılsız, xanniń atası boldıń ne, xan boldıń ne, báribir emes pe?

Altınshash: — Sen aqılsızǵa xanlıq túsip qalıptı. (*Ekewi de shıǵıp ketedi. Barshın qızlar menen qosıq aytıp bulaqtıń basına baradı*).

Barshın: — Árman menen bir-birewdi kóre almay,
 Azǵana kún dáwrán súrip júre almay,
 Torga túsken qarshıǵaday tawlanıp,
 Men jılayman saǵan jaqın bara almay.
 Qamıstıń basların qálem degeyseń,
 Barsań Alpamısqa sálem degeyseń,
 Aq suńqarıń qara qusqa jem bolıp,
 At bayraqqa basın tikti degeyseń.

- 1-Q1Z: — Barshin, anaw atlini qara.
 2-Q1Z: — Jolsiz qula duzde negip kiyatirgan atli ozi?
 Barshin: — Oybey, minaw Alpamistin shubari goy.
 1-Q1Z: — Alpamis kiyatirgan shigar.
 Barshin: — Ustidegi basqa adam goy. Sorim qaydan qaynap qalip edi.
 2-Q1Z: — Anaw, koz ushinda tagi bir atli kiyatir.
 Barshin: — Jilay-jilay eki kozim gor bolip, Artim jappaq qara shashim jun bolip, Yarim mingen shubar atı korindi, Boz ordada qaldimbeken tul bolip. At boliptı miyan koldin tayları, Qoyın satıp qozı qılar bayları, Arjağı Türkstan, berjağı Qoqan, Háziretimniń qádem urgan jayları. Moyınında sulıw qara jalın bar, Bul bálege qaydan boldım gırıptar, Kórineseń Qarajanniń astında, Tiliń bolsa sóyleseń-Bayshubar, Sürindiń be bálent tawdıń tasına. Ráhim etkil meniń kózde jasıma, Ustidegi arziwımdı Bayshubar, Taslap keldiń qaysı tawdıń tasına.
 Qarajan: — Tarqar endi seniń muńlı ármanıń, Jáne aylanıp keldi seniń dáwranıń, Súyinshi ber tezirek mağan Barshinjan, Qońırat elden izlep keldi palwanıń. At shapqanda jete almadım jol alıs, Báhar bolsa tawğa shigar ma qamıs. Súyinshi ber tezirek mağan Barshinjan, Izlep keldi Qońıratıń begi Alpamis.

Kórinis

(Alpamis kiredi)

- Barshin: — Ashıgım atqa minipseń,
 Meni izlep kelipseń,
 Jipek shapanlar kiyipseń,

Kóriseyik qolıńdı ber,
 Kóriseyik qolıńdı ber.
 Arqa bette dizbekli taw,
 Tabıldı maǵan qarsı jaw,
 Elge kelipseń aman-saw,
 Kóriseyik qolıńdı ber,
 Kóriseyik qolıńdı ber.

Alpamıs: — Ayrılǵalı neshshe aylar,
 İyesiz turdı aq saraylar,
 Qutlı bolsın jańa jaylar,
 Kóriseyik qolıńdı ber,
 Kóriseyik qolıńdı ber.

Barlıǵı: — Ótken kúnler bılay tursın,
 Dushpanlardıń júzi solsın,
 At tonıńız qutlı bolsın.
 Kóriseyik qolıńdı ber,
 Kóriseyik qolıńdı ber. (*Kórisedi. Baysarı awı-
 lınıń adamları shuwap, juwırısıp keledi. Barlıǵı
 awılǵa qarap ketedi.*)

PERDE

III AKT

2-kartina

Dárbent tawdıń etegi. Bayraqtan at keletuǵın jer. Altın-qabaq qurıwlı tur. Qara qurımday adam. Daladan gernay, sırnay menen adamlar kóshkini kóterip keledi. Basında qos jıǵa, Tayshıxan shıǵadı.

Kókaman: — Taqsır, búgin toydıń aqırǵı kúni. Atlar bayraqtan keledi (*xan qolın kóteredi*).

Seyis: — Qullıq, taqsır

Xan: — Seyis, qaysı at ozıp keliwi múmkin?

Seyis: — Taqsır, Baysınnıń Bayshubarınan qáwpim bar.

Xan: — Ne ilaj.

Kókaman: — Taqsır, at qashatuğın tas qudıqtıń basında Bayshubardıń tuyaqına gúl mıyıq qağıp, Qarajandı qudıqqa taslawğa adam jiberildi.

Xan: — Qarajan... Qarajan! (*Pauza*) Bayshubar ozıp kele qoyğan künde?

Kókaman: — Alpamıstı sarayğa qonaqqa shaqıramız.

Xan: — Qojalaq penen sóylestiń be?

Kókaman: — Qojalaq wádesin orınlaydı.

Xan: — Jaraydı...

Kókaman: — Taqsır, házir altın qabaq atıwdı baslaymız. (*Alpamıs óz jigitleri, Baysarı awılınıń adamları menen kelip otradı*) Jarshı, há Jarshı! (jarshı keledi). Házir altın qabaq atıw baslanadı. Mergenler bolsa shıqsın.

Jarshı: — Házir altın qabaq atıw baslanadı. Mergen bolsań shığa bereseń! (*Dalağa shıǵıp ta baqıradı*) Bir topar qızlar menen Arzayım kelip turadı. Mergenler shıǵıp altın qabaqtı ata baslaydı. Gezek Alpamıstiki. (*Muzıka, Alpamıs oqjay menen qońırawdı atıp túsiredi. Xanğa iyilip tájim beredi. Adamlar tańlanıp*).

1-Adam: — Mergenligińe bolayın.

2-Adam: — Sımbatı da kelgen eken.

3-Adam: — Batır dep usını aytsa bolar. (*Daladan*)

— At kiyatır!

— At kiyatır!

— At kiyatır! Hámme dalağa qaraydı. (*Bir topar qız benen Barshın shıǵadı*).

Barshın: — On segizde meniń baqtım ashılǵay, Duz nesiybem Baysın elge shashılǵay, Toqsan attan ozıp kelseń Bayshubar, Tórt ayaǵıń aq siyneme basılǵay.

1-Adam: — At kiyatır!

2-Adam: — At kiyatır!

3-Adam: — Xannıń atı kiyatır!

4-Adam: — At kóteriwe shıǵıń!

Kópshilik: — (*Xanğa*) atıńız kiyatır, taqsır kóz aydın!

Barshin: — *(dalağa qarap)*
 At shabilğan bálent tawdıń bawrında,
 Jallad keler jan almaqtıń qastında.
 At keldi dep shuwlamañlar qalmaqlar,
 Qarsı shıqpañ, Bayshubardıń aldına.
 Bunı shapqan márttiń tarqar qumarı,
 Jaltırap kórindi tilla tumarı.
 At keldi dep lalawlaspañ qalmaqlar,
 Bul kiyatqan Alpamıstıń shubarı.

*(Alpamis Barshin taman umtiladı. Daladan qıyqıw esitiledi.
 Barshin aldıra q shıǵıp).*

Bagdıń güli solsin dep,
 At jibergen qalmaqlar.
 Namıs penen ólsin dep,
 Kóz aydın aytpağa kelip tur.
 Bayraqqa qoyğan shorińız,
 At keldi tórem kóz aydın,
 At keldi tórem kóz aydın.
 Ashıldı bağda gülińiz,
 Bayraqtan keldi atıńız,
 Xızmetiñe kelip tur,
 Bayraqqa qoyğan shorińız,
(attıñ moynına oramal baylaydı)
 At keldi, tórem, kóz aydın,
 At keldi, tórem, kóz aydın.

Alpamis: — Bağda güliń soldırdıñ,
 Qarındaslıǵıńdı bildirdiñ.
 At jibergen qalmaqtı,
 Namıs penen óltirdiñ,
 Kóz aydın bolsa Barshınjan
 Birge bolsın kóz aydın.

*(Alpamis Barshindi qushaqlap, attıñ moynınan sıypaydı.
 Attıñ ayaǵındaǵı jaranı kórip:)*

Alpamis: — Mınağan ne boldı?
 Qarajan: — Dushpanlardıń qılǵanı. Tas qudıqtıń basında
 ayaq-qolımdı baylap, Bayshubardıń ayaǵına gül
 mıyıq qaqtı. Úsh kúnnen soń bosadım. Jolda
 balamdı hám atımdı óltirdim.

- Alpamıs: — At moynına taqqan tilla tumarım.
 Ózim shawıp tarqatpadım qumarım.
 Jat ellerde at shapqanı qurısın,
 Tórt ayağın basa almaydı Shubarım.
 Bayshubardıń tórt ayağı gúlli tas,
 At qádirin bilmeydı eken qızılbas.
 Bayshubardıń bir bahasın aytayın,
 Qarajanday qırq bes erge basma-bas.
- Qarajan: — Qádirimdi meniń bilmediń,
 Bir tay shelli kórmediń.
 Áweli balamdı,
 Sońınan atımdı óltirdim.
 Bayshubardı ozdırıp,
 Doslıqtı bárjay keltirdim.
 Eń bolmasa, Alpamıs,
 Harma, dostım demediń (*ashıwlanıp shuğıp ke-
 tedi*).
- Barshın: — Uzaqta Baysın elleri,
 At shapqan tawdıń shólleri,
 Harma dep kewlin al,
 Qarajan dostıń kerecti.
 (*Barshın shuğıp ketip Qarajandı alıp keledi*).
 Atıńa taqqan sádepti,
 Tándе janım kabaptı.
 Jekke keldiń qalmaqqa,
 Qarajan dostıń kerecti.
- Alpamıs: — At shapqan jollar taqırdı,
 Palwanlar qurar shatırdı.
 Harma, dostım Qarajan,
 Bilmediń be batırdı? (*qushaqlasadı*).

«Alpamıs» pyesası urıs jılları saxnağa qoyıldı. Bul pyesa xalıq dástanı «Alpamıs»tıń syujetine tiykarlangan. Lekin, bul drama «Alpamıs» dástanınıń kóshirmesi bolmasthan, onda avtordıń qosqan úlesleri, jańalıǵı ayrıqsha kózge taslanadı. Pyesada Alpamıstıń, Gúlparsınıń, Qarajannıń, Baybóri menen Baysarınıń, Tayshaxannıń, Qultay babanıń obrazları menen bir qatarda avtor oyınan bir topar qız-jigitlerdiń, Sapar biy hám Qojalaq obrazları kirgizilgen. Sonıń nátiyesinde

254

tórt aktli, segiz kartinalı «Alpamıs» muzıkalı draması payda boldı. Dramanıń teksti qosıq hám qara sóz aralas jazılǵan.

N. Dáwqaraevtıń «Alpamıs» pyesasınıń ekinshi jáhán urısı dáwirinde saxnaǵa qoyılıwı úlken áhmiyetke iye boldı. Sebebi, bul pyesada urıs epizodları sóz etilmegeni menen, Alpamıstıń batırılıq háreketleri menen birge ruwlar arasındaǵı awızbirshilikti saqlawǵa umtılwı, bir el menen ekinshi eldi tatıwlastırıw jolındaǵı háreketleri, jáne de súygeni Gúlparslıńǵa bolǵan sadıqlıǵı sol dáwir ushın oǵada xarakterli jaǵday boldı.

Dramaturgtıń «Alpamıs» pyesasınıń ruw baslıǵı Baysarı baydıń Baybóriǵe ókpelep óz elin zorlap Jiydeli Baysınnan qalmaq xanı Tayshaxannıń eline kóshiriw háreketi menen baslanadı.

Ruw baslıǵınıń bul háreketine miynetkesh xalıq qarsı boladı. Biraq, onı bay tınlamaydı, Sapar biy hám taǵı basqalardıń járdemi menen olardıń qarsılıǵın bastırıp kóshiwge májbúr etedi. Birinshi aktiń Ekinshi kartinasında Alpamıstıń eldi bólip alıp ketken, Baysarınıń izinen atlanıwı sóz etiledi. Bul jerde de dramaturg Alpamıs penen Qojalaq arasındaǵı qarama-qarsılıqtı sóz etedi. Alpamıs hám onıń jigitleri kóshken eldi qaytıp ákeliw tárepdarı bolsa, al, Qojalaq hám onıń jigitleri oǵan qarsı shıǵadı. Dramanıń baslanıwında-aq Alpamıs unamlı qaharman sıpatında berilse, Qojalaq unamsız qaharman sıpatında kórinedi. «Alpamıs» pyesasındaǵı Alpamıs obrazı dástandaǵı obrazdan pútkilley ajıralıp turadı. Alpamıs ayrıqsha kúshke iye batır bolǵanı menen de bir ózi háreket ete bermeydi.

Pyesada **Gúlparslıń obrazı** tek sulıwlıǵı menen emes, parasatlılıǵı, aqıllılıǵı hám óz súygenine opadarlıǵı menen de ózgeshelenip turadı. Gúlparslıńnıń unamlı tárepi sonda, Alpamıs óz dostı Qarajangǵa ókpelep qáteleskende:

Uzaqtı Baysın elleri,
At shapqan tawdıń shólleri,
«Harma» dep kewlin al,
Qarajan dostıń kerecti,

— dep durıs aqıl berip, jaqın keńesgóyi boladı.

Tórtinshi akttiń birinshi kartinasında xanniń otırıspası, onda Alpamıstıń qural-jaraǵınan ayrılıwı, Qojalaqtıń oǵan jamanlıq etiwi, Qarajanniń Alpamıstı ólimnen qutqarıwı sóz boladı. Pyesaniń birneshe ornında Qarajan Alpamıstıń eń jaqın dostı sıpatında kórinedi. Usı kartinaniń sońında Tayshaxan taxttan qulatilıp, ornına Qarajan batır xan boladı.

Tórtinshi akttiń ekinshi kartinasında Alpamıstıń atasınan balası kelmegennen soń qayǵı-uwayımǵa túsiwi, olardıń psixologiyalıq kewil-keshirmeleri sheberlik penen beriledi hám usı kartinaniń sońında Alpamıs kóshken eldi hám Gúlparsındı óz eline alıp qaytadı.

«Alpamıs» pyesasın dóretiwde avtor obraz, syujet hám konflikt jasawda da birqansha jetiskenliklerge erisedi.

Alpamıs obrazı. Pyesada Alpamıs obrazı ayrıqsha kúshke iye márt, batır hám bir sózli adam sıpatında súwretlengen. Onıń gúres jolı ádillik, xalıqlar doslıǵın bekkemlew, ruwları biriktiriw hám sol arqalı eldiń tınıshlıǵın qorǵawdan ibarat.

Jiydeli Baysındı jaylaǵan ermen,
Dushpannan qorqpayman ketse de gellem.
Qoldawlı, qońırat, qıtay, qıpshaqtı,
Biriktirip eldi abat etemen.

Usılayınsha «Alpamıs» dramasındaǵı Alpamıstıń xalıqtı biriktiriw, doslıqtı bekkemlew ideyası búgingi kúni de áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp tabıladı. Avtordıń «Alpamıs» pyesası hám onıń qaharmanları Ekinshi jáhán urısı jılları hám onnan sońǵı dáwirlerde de ideya-tematikası, waqıyalardı sheber súwretlewi menen de xalqımız júreginen jıllı orın alıp kiyatır.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. N. Dáwqaraev qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıwına qanday úles qostı?
2. N. Dáwqaraevtıń qanday shıǵarmaların bilesiz?
3. Dramanı oqıń hám onıń «Alpamıs» dástanınan qanday ózgesheligi bar?
4. Dramada dástan qaharmanlarına qosımsha qanday obrazlar kirgizilgen?

5. «Alpamıs» dramasının qaraqalpaq dramaturgiyasında tutqan ornı qanday?
6. Drama qaharmanı Baysarı ne sebep óz elinen kóshiwge májbúr boladı?
7. Dramada Alpamıstıń bólingen eldi, xalıqtı biriktiriwdegi erligi qalayınsha súwretleniwın tapqan?
8. Gúlpارشınıń aqıllılıǵı menen Alpamısqa bolǵan opadarlıǵı qaysı orınlarda kórsetilgen?
9. Dramadaǵı basqa qaharmanlarǵa da sıpatlama beriń.

ADEBIYAT TEORIYASINAN MAǒLIWMAT

Drama haqqında túsinik

Drama (grek sózi. háreket) — dialog formasında qurılǵan saxnalıq shıǵarma. Drama eki túrli mánide qollanıladı: birinshi mánisinde — avtor sózi aralaspay, dialog túrinde jazılǵan syujetli shıǵarma, bular tek teatrǵa arnalıp jazılǵan boladı. Ekinshi mánisinde adamnıń sezimi, ishki dúnyası, qarım-qatnasları tereń konfliktlerdiń tiykarında ashıp beriletuǵın shıǵarmalar. Drama áyyemgi grek ádebiyatında payda bolǵan hám onıń geypara nızamları biziń künimizde de saqlanıp kelmekte.

Ádebiyattıń úlken úsh janrınıń biri bolǵan dramanıń basqa janrlardan ózgesheligi, ayırmashılıǵı bar. Olardıń iri baslıları mınalardan ibarat: a) basqa janrǵa qaraǵanda bunday waqıya ayrıqsha dramalıq sıpatqa iye boladı hám tamashagóydiń dıqqatın dinamikalıq xarakteri menen orap aladı. Soǵan baylanıslı adam minez-qulqı ayqınlana beredi, minez-qulqınıń bir-biri menen soqlıǵısıwınıń nátiyjesinde olardıń ishki dúnyası ashıp beriledi; b) háreket birliginiń saqlanıwında izbe-izlik kúshli boladı hám bul qattı talap etiledi. Dramanıń háreketi bir maqsettiń átirapında bolıwı kerek hám oǵan qosımsha waqıyalar jat. Baslı pikir sol tiykarǵı qaharmanın táǵdirine qaratılǵan boladı. Dramalıq qaharman sózde emes, iste kórinıwi kerek; v) drama saxnaǵa arnalıp jazıladı hám ol ótken waqıyanı tamashagóydiń kóz aldında tap házir bolıp atırǵanday etip elesletedi.

Drama úlken úsh túrge bólinedi: tragediya, komediya, drama.

Qaraqalpaq ádebiyatında bulardıń barlıq túrleri de rawajlanǵan. Biraq, XX ásirdeń 20-jıllarına shekem drama qaraqalpaq ádebiyatında arnawlı janr sıpatında bolǵan joq. Ol mádeniyatımızdıń ósip, jetiliskeń waqtında payda bolıp otır. Dramanıń payda bolıwı hám rawajlanıwı teatr kórkem óneri menen tıǵız baylanıslı. Dramalıq janr jańa kórkem ónerdeń güldástesi, poeziyanıń eń joqarǵı túri degen Belinskiydiń sózi dál tawıp ayılǵan danıshpanlıq pikir.

ABBAZ DABILOV

(1898 – 1970)

Qaraqalpaq poeziyasınıń sóz zergeri A. Dabılov qaraqalpaq ádebiyatınıń hár tárepleme güllep rawajlanıwına óziniń ájayıp shıǵarmaları menen salmaqılı úles qostı. Shayırdıń «Qosıqlar» (1940), «Jeńisler yoshı» (1942), «Alǵa» (1959), «Qosıqlar» (1962), «Júrekke jaqın adamlar» (1965), «Arnawlar» (1966), «Bilimlen» (1968), «Temir jol» (1973), «Námárt jigıt nege dárkar» (1976), hám basqa da poeziyalıq toplamları basılıp shıqtı. Shayırdıń «Bahadır» dástanı eki mártebe 1950, 1957-jılları, al onıń tolıq nusqası rus tilinde 1989-jılı basılıp shıqtı. Bununan basqa da shayırdıń úsh toplamı (1,2,3 tomları) 1958, 1967, 1972-jılları jariq kórdi.

A. Dabılovtıń kóplegen shıǵarmaları ózbek, qazaq, rus tillerine awdarılıp basıldı. Onıń ózbek tilinde «Qo'shiqlar» (1956), rus tilinde «Светлый кон», «Стихи» (1973) degen toplamları shıqtı.

Ádebiyatımızdı rawajlandırıwdaǵı xızmetleri ushın «Qaraqalpaqstan xalıq shayırdı» (1945), «Ózbekstan xalıq jırshısı» (1957) húrmetli ataqları berildi. Shayır «Bahadır» dástanı ushın Berdaq atındaǵı Respublikalıq sıylıqtıń laureatı boldı (1967).

A. Dabilov «Miynette batırlığı» hám «Miynette ayrıqshalıǵı ushın» ordeni hám medalları menen Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Joqarǵı Keńesi hám Prezidiumınıń húrmet jarlıqları menen sıyılıqlandı.

A. Dabilov 1898-jılı Taxtakópir rayonınıń «Qaraoy» awılında tuwıladı. Onıń ómir bayanına ser salsaq, júdá qıyın turmıstı bastan keshirgenligin kóremiz. Ákesi jaslay qaytı bolıp, anası menen qaladı. Ol dáslep eski diniy mektepte, sońınan Qaraqum iyshannıń mediresesinde tálim aladı.

1927-jılı «Shımbaydan arman ótpegen, kúni qursın bayaǵınıń» dep jazǵan shayır jańa turmıstıń talantlı jırshısı boldı. Ásirese, onıń dúnya tanımı hám jańa dáwirge bolǵan kózqarasları 30-jıllarǵa kelip burınıǵa qaraganda ádewir bayıdı.

Onı húkimet basshıları Tórtkúlge shaqırtıp aladı.

Moskva, Tashkent saparları oǵan pútkilley jańa dúnyanıń esigin ashadı. Bul shayırdıń jası jaǵınan aqıl-oyı tolısıp, elimizdegi ózgerislerdi jan-táni menen jırlaǵan waqıtı edi. Shayır «Búlbúldey sayrap hár kúni» dep jazǵanıday, hár kúni xalqımız arasında bolıp, úzliksiz jańa shıǵarmalar dóretip bardı.

Xalıq shayırı A. Dabilov 1970-jılı 72 jasında qaytı boldı.

30-jılları shayır «Segizinshi mart», «Súwenli kanalı», «Taxtakópir», «Mektepte bolar», «Hayal-qızlar», «Xalıq aynası» sıyaqlı birneshe mapazlıq qosıqların jazıp, onda sol waqıtta bolıp atırǵan waqıyalarǵa óziniń kózqarasların bildiriw menen birge turmıstaǵı ózgerislerdi de, jańalıqlardı da xalıqqa jetkeriwde kóp xızmet etti.

Sebebi, óz dáwiri ushın xızmet etiw hám onı jırlaw hárbir shayır ushın da azamatlıq is edi.

Abbazdıń qosıqlarınıń tásirliiliǵi birinshiden, tuwma talantqa iye bolıwı, ekinshiden, xalıqlıq ruwxtıń basımlıǵı, úshinshiden, waqıyanıń arasında bolıp, óz kózi menen kórgenlerin kórkem súwretlewinde kórinedi.

Jer júzilik urısı jıllarında shayır óziniń tereń xalıqlıq ruwxta jazılǵan «Biz jeńemiz», «Jeńgen jaqsı», «Námárt jigit nege dárkar», «Stalingradta», «Harmasın», «Qız benen kelinshék» h.t.b. birneshe qosıqların dóreledi.

Urıs jılları hám urıstan sońǵı dáwirde qaraqalpaq poeziyası lirika, poema, ballada, dástan sıyaqlı túrli janlıq formalar menen bayıp bardı. Xalıq shayırdıń Abbazdıń filosofiyalıq mazmundaǵı lirikaları, búgingi kún temasına arnalǵan qosıqları poeziyamızdı belgili dárejede rawajlandırıp bardı.

Mısalı, shayırdıń kúndelikli turmıs talabınan kelip shıǵıp «Bir paxta joq suw kórgen», «Qaytar emes istıń páti», «Uyqırdı ash — átirapqa qara», «Sarp etilsin bar kúshler», «Miy-net erleri haqqında», «Harmasın», «Sen wádeden tabılmadıń», «Batırlarǵa tiygen joq pa zıyanıń?» h.t.b. qosıqların jazadı. Bul qosıqlardıń hárbirinde xalıqtı eń qıyın-qıstaw waqıtları erinsheklikke jol qoymay ǵalaba túrde jedelli miynet etiwge shaqırıw ideyası xalıqlıq ruwxta kúshli súwretlendi.

A. Dabılovtıń poeziyalıq shıǵarmalarınıń mazmunı bay, tematikası oǵada keń. Ol tuwısqan xalıqlardıń sóz sheberlerine hám zamanlaslarına arnap, «Sadıq shayırdıǵa», «Sábit Muxanovqa», «Asan Begimovqa», «Qallı Ayımbetovqa», jáne de dóretiwshilik jolında ruwxıy ustazları bolǵan «Maqtımqulıǵa», «Berdaqqa», «Ayapbergen shayırdıǵa» degen qosıqların jazdı.

Shayırdıń Watan haqqındaǵı túsiniǵi oǵada keń hám mazmunlı ekenligi 50-jılları jazılǵan «Tınıshlıq haqqında» qosıǵında ayqın kórinedi. Bunnan kóp jıllar burın jazılıwına qaramastan qosıqtıń ideya-tematikası hasla gónermeydi. Sebebi, onda búgingi kúni de xalqımız arasında óz Watanına hám xalqına qıyanet etiwshilerdiń tabılıp qalıwı múmkin ekenligi, lekin, onday arsız hám satqın adamlardı tuwrı jolǵa salıwdıń oǵada zárúrligi tereń uqtırıladı.

BAHADİR

(dástannan úzindi)

Qaraqalpaqtıń elinde,
Keń salalı jerinde,
Ámiwdáryanıń boyında,
Mıń toǵız júz sáneniń,
Jáne de on birinde,
Basınan miynet ketpegen,

Shekpeni dizge jetpegen,
 Zalımlardıń zulımınan,
 Jılamay kúni keshpegen,
 Ómirinshe jeri joq,
 Miynetsiz jarma ishpegen,
 Elden-elge barganda,
 Arqalanbay kóshpegen,
 Ómiriniń gúli órkenlep,
 Bir jetilip pispegen,
 Diyqan júrip mal baqqan,
 Mudamı ırǵıp, sekirip,
 Qızıl sheńgel, aq sheńgel,
 Aqpas penen jantaqtan,
 Baydıń malı baqqanı,
 Altı ayǵa azıq bolmaǵan,
 On eki ayda tapqanı,
 Jar basına tikeytken,
 Jartı ilashıq shatpanı,
 Allanǵor degen bir adam,
 Jılaw menen jáhándе,
 Ishine túsip bir kesel,
 Kókirek qıspa, kók jótel,
 Durıslap kelip sum ájel,
 Ótti paqır dúnyadan,
 Shınargúl sonıń hayalı,
 Jartı ilashıq shatpanıń,
 Oń jaǵına qoyadı.
 Kemshilikti yadqa alıp,
 Túrli jaqqa ketedi,
 Shınargúldiń qıyalı,
 Abılaysań jamǵırday,
 Kóziniń jası móltildep,
 Eteğine quyadı,
 Atın qoyǵan Arıslan dep,
 On túrt jasar balasın,
 Názerine qoyadı,
 Ishten debdiw shıǵarıp,
 Dawıslap qattı ah urdı,
 Qońsı-qoba awıldı,

Awillas meshit qáwimdi,
 Tórkini menen tamırdı,
 Bir qatar bárin shıǵardı,
 Awhalın aytıp Shınargúl,
 Ornınan ırǵıp turadı,
 Jıynalıp kelgen xalqına,
 Hal-jaǵdayın bildirip,
 Tuwısqan dep toǵanıp,
 Arzasın aytıp zarlanıp,
 Jer tebirentip gúrsinip,
 Shınargúl shıntlap jiladı,
 — Qıymıldawǵa shamam joq,
 Soyıslıqqa malım joq,
 Úyimde eger bar bolsa,
 Ayamas edim qostardan,
 Bir basım qurban jolına,
 Ayaǵanday janım joq,
 Mınaw turǵan shatpada,
 Uramda da, qapta da,
 Yarım batpan bolmasa,
 Batpan shıǵar dánim joq.
 Sıpıramda bolmasa,
 Shanashımda unım joq,
 Qalıń xalqım bolmasa,
 Janı ashır qol berer,
 Aǵa menen inim joq,
 Írasın aytsam doslarım,
 Esabın tawıp qalay da,
 Kómip ber dep aytıwdan,
 Basqa heshbir sózim joq.
 ... Shınargúl el-elatına,
 El-elatınıń ákelgen,
 Sıylıq zatına,
 Kewli tolıp, raxmet ayttı,
 Olar hám ruqsat alıp,
 Úy-jaylarına qayttı,
 Otız jil otlas,
 Bir qatar jil qoslas,
 Allangordıń ornı,

Kúndegiden góre,
 Kózine basqasha kórindi,
 Bunıń qostarlıq haqın,
 Bir-eki awız joqlaw,
 Jılaw menen bereyin dep,
 Tulımların tarqatıp,
 Shashların jazıp,
 Ómiriniń áwel aqırınan,
 Sóylep jılap turǵan usaydı:

Jáhánde jan bar ma sendey kúyingen,
 Mudam shobıt, jarǵaq penen kiyingen,
 Kewlińde shashlanıp hárbir úyilgen,
 Qayǵıdan kóp qırman ketti qostarım.

Mal baqtıń, qolıńda qayda tayaǵıń,
 Tilinip qırq jariq bolıp ayaǵıń,
 Qayǵıǵa qaynadı qaybir qayaǵıń,
 Dalaǵa kóp dárman ketti, qostarım.

Qamıǵıp kóz jasın tógip monshaqlap,
 Óte almadım dedi dúnyada shaǵlap,
 Ólerinde Arıslanjandı qushaqlap,
 Qaray-qaray zordan ketti, qostarım.

Shınargúl der nawqan masaq tereyin,
 Endi óz baxtımdı sinap kóreyin,
 Xalqım ushın shiyrin jandı bereyin,
 Allangordı umıtpañız, doslarım!

Shınargúl Arıslannıń qasına kelip,
 Balam aqıllımeken,
 Ya aqılǵa namaqulmeken,
 Mártpeken, námártpeken,
 Parasatlı sabırlımeken,
 Ya ashıwshaq, shart-shúrtpeken,
 Dep balasın sınamaq ushın,
 «Aqıl jastan shıǵadı
 Hasıl tastan shıǵadı»

Deytuğın edi, balam,
Waqtı pitip ákeń óldi,
Sağan jetimlik keldi,
Mağan jesirlik keldi.

Endi kún kóris qalay bolar eken, balam? — dep Shınargúl balasına qarap sóylep tur:

— Jańa óspirim náwbáhár,
Tal shıbıqtay buralasań.
Anańa sal sen bir názer,
Aqıl tappay tubalasań.

Balam azanda bir toysań,
Mezgilge zordan shıdaysań,
Mezgilden qalsań jılaysań,
Bir nan bersem jubanasań.

Sóytip ketip asıq-topqa,
Meni taslap jańgan otqa,
Qaramaysań barlı-joqqa,
Qarnıń toysa quwanasań.

Balam baslı bir kár etpey,
Nátiyjeli is dóretpey,
Ushı joyılğan keleptey,
Aqırı bir shubalasań.

Teris putaq kórseń kóz benen,
Dúzetpey onı tez benen,
Yaki úgit, ya sóz benen,
Balam qalay ura alasań?

Úyińde asıń bolmasa,
Minerge atıń bolmasa,
Bererge nanıń bolmasa,
Elde qalay júre alasań?

Ata kásibinde mal baqpay,
Ya elden bir ağa tappay,

Abırayıñdı sóytip jappay,
Sen qalay kún kóre alasañ?

Balam ketti miyim awıp,
Kún kórisim boldı qáwıp,
Bir danışpan dana táwıp,
Ayağına dumalasañ?

Sóytpeseñ baxıt keler me,
Qolınıñ ushın berer me,
Quwsañ sağan jetkerer me,
Uslatar ma qamalasañ?

Tez erjetip kámalıña,
Salsañ bir názer halıma,
Qalmay balam obalıma,
Kemshilikti quwalasañ.

Kewlimde tawsılmas qumar,
Tarqap, otın dúziw janar,
Bolıp balam iske qardar,
Miynetiñdi panalasañ.

Shınargúl der boldım gárip,
Ayağımda sansız jarıq,
Qıstan shıqqas men bir arıq,
Jortarman ba sabalasañ.

Shınargúl balasına qarap sózin tamam etti. Bul sózler Arıslanıñ jeti-jüyresinen ótti.

— Áy, ana meniñ ákemniñ,
Qullıqta júrip,
Mal baqqan kásibi qurısın,
Onday mal bağıw jumıs,
Óziniñ jayına tursın,
Jaña shıqtım on tórtke,
Balañ tolısıp kámalına kelsin...
Dúnyada talap kóp,
Qaysısı mağan gez keledi,

Oni meniñ baxtım bilsin,
 Shıñargúl balasınıñ sózin tıñlap,
 Túrli qıyalğa ketkenin añlap,
 Balam nátiyjesiz bolmas,
 Dep quwanışlı túrde,
 Arıslanğa qarap:
 — Balam, ashshını hám tattıq,
 Dushshını hám tattıq,
 Qansha kúnler tamaq tappay,
 Jılap jattıq,
 Neshe suwlarğa mantıgıp,
 Neshe ılaylarğa battıq,
 ... Shıñargúl balasına,
 Qádir-qımbat sózlerin,
 Bir qatar bayan etti,
 Arıslan bul sózlerdi,
 Esitip bolıp oyladı...

«Bahadır» dástanı. Jaslayınan «Góruǵlı», «Qız Jipek», «Ǵárip ashıq» sıyaqlı xalıq dástanların súyip oqıǵan hám kópshilikke yadnan qıssa jolı menen aytıp bergeni A. Dabilov urıstan sońǵı jılları dástan jazıwǵa qızıǵadı hám keń kólemli epikalıq janrdá «Bahadır» dástanın dóretdi. Bul dástanınıñ dáslapki nusqası 1949-jılı ádebiy almanax «Gúlistan»nıñ 7-sanında basıladı. Bul demek shayırdıñ urıs pitiwden-aq dástan jazıwǵa kiriskenliginen derek beredi.

Dástanınıñ mazmunı tómendegishe: Shayır dástan waqıyasın «Mıñ toǵız júz sáneniñ, jáne de on birinde» dep real turmıstan aladı. Dástanınıñ baslanıwı birden dramalıq tús alıp, onıñ qaharmanlarınıñ biri — bir tapqanı bir tapqanına jetpegen Allangór qaytıwı boladı. Izinde zayıbı Shıñargúl menen balası Arıslan jetim qalıp, onı jerlew ekewi ushın awır qayǵı boladı. Úyinde bir shılım unı joq, bir manat pulı joq Shıñargúl ishki dártin jıyılǵan xalıqqa qarap bilay bildiredi:

Doslarım qabımda dánim bolmasa,
 Bir tandır shıqqanday nanım bolmasa,
 Bar nanıma bir dasturqan tolmasa,
 Kúnimdi sayılǵa barabar etti.

Shınargúldiń bul qayǵısın hám awırmanlıǵın xalıq birge bólisedi hám Allangordı birgelesip jerleydi. Avtor dástanda adamlardıń sol waqıyaǵa qatnasın «Jarlı bolǵanlar jıladı, bay bolǵanlar kúldi» dep dál sıpatlap beredi. Endi dástandaǵı barlıq waqıyalar Arıslannıń átirapında sóz etiledi. On tórt jasında ákeden jetim qalǵan Arıslan dáslebinde belgili baslı kásiptiń yaki ónerdiń basın uslamay, asıq oyını menen waqtın ótkeredi. Bunnan qáweterlengen Shınargúl «balam adam bolar ma eken yaki usı nadanlıǵında qala ma eken», dep Arıslanǵa qarap bilay deydi:

Úyińde asıń bolmasa,
Minerge atıń bolmasa,
Bererge nanıń bolmasa,
Elde qalay júre alaman.
Ata kásibińde mal baqpay,
Ya elden bir aǵa tappay,
Abrayıńdı sóytip jappay,
Sen qalay kún kóre alasań.

Sonda Arıslan anasına qarap bilay juwap beredi:

Seniń perzentiń men hadal,
Joq bolsa da kóp dúnya-mal,
Kewlimde bar júz miń qıyal,
Aytsam ana sóz tiykarın.
Atı shıqqan palwan bolsam,
Bir sayalı nárwan bolsam,
Kúnde júz túr álwan dónsem,
Alǵa ósip bir qumarım.

Arıslannıń bul sózlerinen-aq óz aldına úlken maqset qoyǵanlıǵı sezilip turadı. Arıslan erjetip, turmıstıń ashshı-dushshısın ańlay baslaydı. Ol úylenip xojalıq bolayın dese, úyinde hesh nársesi joq. Bul qorlıqlı turmıs Shınargúlge Allangordıń óliminen de awır boladı.

Balam ketti miyim awıp,
Kún kórisim boldı qáwip,
Bir danıshpan dana tawıp,
Ayaǵına dumalasań.

Ana aqılı Arıslanğa tásir etip, ol Azat degen ári batır, ári aqıllı jigitti tawıp aladı hám «sırtım pütün, ishim tütün» dep óziniń qıyın turmısın jasırmastan bayan etedi. Ekewi el aralaydı. Arıslan Azat penen qay jerde toy bolsa birge barıp, jaqsı hám jamannıń parqın ayıra baslaydı. Bir kúni olar Tájimbettiń qızı Qırmızınıń uzatılıw toyına baradı. Qırmızı bolsa Tolıbaydıń balası Artıqtı qálemeydi. Dástanda shayır Tolıbaydıń balası Artıqtıń kelbetin bılay táriyipleydi:

Bir balası bar edi,
Ótтей úpik sarı edi,
Ózi jılan qabırğa,
Jáne serke san edi,
Bay balası demeseń,
Áytewir tiri jan edi.

Qırmızı bay balası Artıqtıń óziniń teńi emesligin, jáne de baydıń bergen on bes ógiz, on sıyır, on eki qoshqar, bes qozısına qızıǵıp ózin satqan ákesine qarap: «Baydıń malına qaraǵansha, qızınıń qalay kún kóretuǵın, halına qarasań-shı» — dep óz pikirlerin ashıq aytadı. Biraq, Tolıbaydıń malına qızıqqan áke onıń sózine itibar bermeydi. Sonda Qırmızı ishi dártke tolıp ákesine qarap bılay deydi:

Bul sawdań qaytpasa shorı bolarman,
Baxıtsız mańlaydıń sorı bolarman,
Adamnıń eń tómen qorı bolarman,
Mıń tımánlik basım arzan qılarsań.

Usılayınsha xalıq turmısın jaqsı bilgen shayır Qırmızı obrazi arqalı zaman teńsizligine qaramastan bas erkinligin qorgawğa hám óz súygenine qosılıp baxıtlı turmıs qurıwğa umılǵan qaraqalpaq qızlarınıń milliy ózgeshelik xarakterin jasadı. Qırmızı burınǵı tártip boyınsha mal bergen adamğa kete bermesten, súygen jigiti Arıslanğa kewil qoyadı, hátteki, óz ákesine qarsı shıǵıp kewildegisin ashıqtan-ashıq aytadı. Dástandaǵı Qırmızı obrazi tuwrı sózligi, sulıwlıǵı, aqıl-parasatlıǵı menen de ajıralıp turadı.

Ákesi qızınıń jaǵdayına qaramastan toydı baslap jiberedi. Bul toyda güres bolıp, Tájimbettiń awılınıń palwanları

jıgılıp qaladı. Arıslan güreske túsip Tolıbaydıń palwanlarınıń bárin jıgadı. Onnan soń Xiywadan kelgen palwanlar Qaysar, Qılıshbay menen de güreske túsip, olardı da jıgadı. Buğan Xiywadan kelgen qırq atlı ashıwlanıp, Arıslanı uslamaqshı boladı, lekin, onı taba almay qalıp, Azattı alıp ketedi. Arıslan Artıq penen ushırasadı. Artıq óz halına qaramay Arıslanğa topılıs jasaydı, lekin kúsh jaǵınan ázzi kelip Arıslannan jeńilip qaladı. Arıslan Artıqtıń Shaybas güreńin hám shoqmarın tartıp alıp, awıl adamları menen birge Azattı qutqarıwǵa xiywalıardıń izinen ketedi. Qaratawǵa jetedi hám olardıń basshısı Mátjandı jeńiliske ushıratadı. Arıslan Azattıń izinen barıp, onı xiywalılardan qutqaradı. Dástannıń sońında Arıslan Qırmızıǵa qosılıp baxıtlı turmıs keshiredi hám balalı bolıp atın Bahadır qoyadı.

Arıslan obrazı — er júrekli, qara kúshтен de aldına adam salmaytuǵın batır tulǵalı jigit. Ol ana aqılınıń durıs ekenligin waqtında tereń ańlap jetedi hám ózine sadıq dos, opalı qostar tabıwǵa umtıladı. Onıń táǵdir jolı miynetkesh xalıqtıń táǵdiri menen sabaqlas. Sonlıqtan da ol, xalıq penen birge qıyın turmıstı basıp ótip, óz miyneti hám aqlı menen baxıtlı turmısqa erisedi.

«Bahadır» dástannıń qaharmanları oǵada kóp. Olardıń hárbiri ózine tán ózgeshelikleri menen ajıralıp turadı.

Olardan dúnya-malı bolmasa da aqlılı hám mánili sózleri menen xalıq húrmetine bólengen hám balası Arıslannıń da kelesheğine durıs baǵdar bergen mehriban ana Shınargúl, jaslardıń baxıtlı turmıs qurıwınıń tárepdarı qız jeńgesi Durdana, Arıslan sıyaqlı jigitlerge sadıq dos, qayırqom aǵa bolıwǵa tayın turǵan Azat obrazları menen birge xalıq dástanlarındaǵıday Shaxmaq kempir, Artıq hám Tolıbay sıyaqlı qaharmanlar unamsız háreketleri menen kózge tusedi.

Dástannıń tili jeńil, kórkemligi oǵada kúshli berilgen. Shayır xalıqtıń ápiwayı tilinen, milliy úrp-ádet dástúrлерinen, naqıl-maqalları menen aforizmlерinen, jáne de kórkemlew qurallarınan da barınsha sheber paydalanǵan.

Bul shıǵarma shayırdı dástan janrınıń sheberi sıpatında tanıtıw menen birge házirgi dáwir qaraqalpaq ádebiyatınıń altın qorınan ılayıqlı orın iyeledi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Úzindide Allangör obrazı qalay súwretlenedi?
2. Shinargúl balasına qanday násiyat sóz ayttı?
3. Arıslan qolına tayaq alıp, shopan bolıwǵa ırızı boldı ma?
4. Arıslan anasınıń sózine ne dedi?

SADIQ NURIMBETOV

(1900 — 1972)

S. Nurimbetov XX ásir qaraqalpaq ádebiyatında, ásirese, poeziya janrında belgili ornı bar shayırlarımızdıń biri.

Talant iyisiniń dóretiwshilik jolı 1920-jıllardan baslanadı.

Shayır 1900-jılı Kegeyli rayonınıń aymaǵındaǵı házirgi Qaniyaz Hábi-bullaev atındaǵı ijara xojalıǵınıń Nókis awılında tuwıladı. Ol jaslayınan ákeden jetim qalıp, aǵası Sıdıq shayırdıń qolında tárbiyalanadı. Sadıqtıń shayırsılıq talantınıń payda bolıwına aǵası Sıdıq Toqpan ulı menen

xalıq awızeki kórkem dóretpeleriniń bay dástúrleri unamlı tásir jasaǵan. Shayır 1919 — 1923-jıllar aralıǵında «Dawıtkól», «Tillaxan», «Kókshiyel», «Jańabergen», «Esetseń» degen qosıqların jazadı. Bul qosıqlardıń mazmunı shayırdıń ómir bayanı menen tıǵız baylanıslı ekenligin «Dawıtkól» qosıǵındaǵı «Men de keldim Dawıtköldi panalap» yamasa «Kókshiyel» qosıǵındaǵı «Biraz adam awqat etken Kókshiyel» sıyaqlı qosıq qatarlarında ayqın kórinip turadı. Shayır da kópshilik xalıq sıyaqlı sol jerlerde turmıs keshirgen. Sonlıqtan da, bul qosıqlar usı jerlerdiń tábiyatın táriyiplew hám ayırım adamlardıń minez-qulqındaǵı ersi háreketlerdi sınaǵa alıw usılında jazıladı.

30-jılları turmısımızda mádeniy aǵartıw, bilimlendiriw jumısları qolǵa alındı, bul adamlardıń sana-seziminiń rawajlanıwına úlken tásir jasadı. Burın Dawıtkól menen Kókshiyeldiń arasında ómir súrgen Sadıq shayırdı húkimet

basshıları 1939-jılı respublikamızdıń orayı Tórtkúlge shaqırtıp aladı hám usı jılı ol Jazıwshılar awqamına aǵza boladı.

Shayırdıń Ekinshi jer júzilik urısınan burın «Biziń Watan» (1940) degen qosıqlar toplamı basılıp shıqsa, urıs jılları «Jeńimpaz xalıq» (1942) hám «Batırlar alǵa» (1944) degen eki toplamı jariq kórdi. Urıstan sońǵı jılları shayır dóretiwshiligi burınǵıǵa qaraǵanda tez pát penen óskenligin «Baxtiyar» (1950), «Túlkishek» (1956), «Farhad» (1958, 1978), «Jipekshi Jańıl» (1961), «Jańa zaman jırları» (1962), «Aqlıǵım» (1965), «Qanalaslar» (1968), «Shıǵarmalarınıń eki tomlıǵı» (1960, 1972) poeziyalıq toplamları sıpatlap beredi.

S. Nurımbetov dáwir jańalıǵın lirikalıq qosıqlarında ǵana emes «Berdaq», «Qamarı», «Teńizde», «Baxtiyar», «Jipekshi Jańıl», «Qanalaslar» dástanları menen poemalarında kórkemlep súwretledi. Ol sonıń menen bir qatarda balalardıń da súyikli shayırina aylandı. Balalarǵa arnap jumbaqlar, jańılt-pashlar, qosıqlar hám poemalar jazdı. Shayır «Qanalaslar» dástanı ushın 1970-jılı Berdaq atındaǵı Respublikalıq sıylıqtıń laureatı bolıwǵa miyasar boldı.

S. Nurımbetovtıń kórkem ádebiyat maydanındaǵı islegen xızmetleri ushın 1942-jılı «Qaraqalpaqstan xalıq shayıri», 1957-jılı «Ózbekstan xalıq jırshısı» degen húrmetli ataqları berildi. Elimizdiń belgili shayıri Sadıq Nurımbetov 1972-jılı qaytıw boldı.

BERDAQ

(poemadan úzindi)

Jámet basıw jariq ultan qonısı,
Gedey japtıń eki jaǵı tolısı.
Usı jerler Ğargabaydıń jaylawı,
Etken isi Sewilbaydıń jumısı.

Otırǵanı jaman shatpa ılashıq,
Joqshılıqtan hárne bolar qurasıp.
Óne boyı xızmet qılıp tapqanı,
Mezgillikke jeter zorǵa ulasıp.

Urada dáni joq, qorada malı,
 Bir jutım as tappay qıynalıp janı.
 Ğargabay da kúni ushın is qılar,
 Xojalıq bop Qarqaranı alǵalı.

Kún kórisi tómen awhal qıyında,
 Úyinde joq bir bahalı buyım da,
 Tósenjeni qamıs boyar sabannan,
 Dán alıwǵa záriw qara tiyinga.

Qıs azıqtı oylap janı ashınıp,
 Tońbashıqqa jıńǵıl, tomar tasınıp.
 Kúndiz-túni tınbay sarsılıp júrgen,
 Sherim etik jambasınan basılıp.

Jaman halda boldı mine Ğargabay,
 Kúneltti er awır turmıs arqalay.
 Baxıtsız miynette sarǵayttı júzin,
 Jaynap-jasnap bir qumarı tarqamay.

Bir kún Berdaq oqıwınan erte kep,
 Azıraq awqatın aldı maqul jep.
 «Baqısıǵa baraman aǵa men búgin —
 Tıńlamaǵa kópten háwes qıldım» dep.

Quwanış dáryası tolqınlap tasıp,
 Júregi sháwkildep albirap sasıp.
 «Baqısıǵa taslawǵa aǵa pul ber» — dep,
 Ğargabayǵa turdı qushaǵın ashıp.

Berdaqjandı súyip-súyip aldı da,
 Názerledi eki kózin saldı da.
 Baláǵa bergendey aqsha taba almay,
 Kóp oylandı, qapalıqta qaldı da.

Berdimurat aǵasına qaradı,
 Dedi: — Pul bermeseñ qalay boladı.
 Qatarda aqshasız otırsam múlgip,
 Qabatlanıp júrekke dárt toladı.

Bolmas endi sol baqsığa barmasam,
Shertken sazlarına zeyin salmasam.
Ótken toyda arımızdı keltirgen,
Bolmaydı Dáwlennen namis almasam.

Onıń artıqshalıq jeri bay shıǵar,
Isenimli soǵan kewli jay shıǵar.
Baqsı tıńlap esik bette otırsaq,
Bir nárseler aytıp bizge biljirar.

Bayaǵı baqsı da berdi ızanı,
Sóylese túrshigip denem qızadı.
Aqshasız otırǵan gedey balları,
Merekede gúńdey boldıq mısalı.

Aytqan sózim usı aǵa shın kewil,
Qápestegi quslar kibi sayrar til.
Búgingi kún aqsha tawıp bermeseń,
Qatardan qalarman endi óziń bil.

— Jaqsı, balam, sorastırıp kóreyin,
Múmkin bolsa tabıstırıp bereyin.
Sabır áylegil ózim barıp kelgenshe,
Alasım kóp, Sewilbayǵa jóneyin.

— Siziń menen barayın men de,
Haqıń ushın hálek boldıń ǵoy kúnde.
Sol jerde bir ashshı sózge kelseńiz,
Shatasıp qalarsań qarańǵı túnde.

Bul sózdi aytıp, aǵasına erdi ol,
Sewilbayǵa qaray tarttı bular jol.
Kún batar aldında barıp úyine,
Esikte otırdı áste alıp qol.

Keldiń be demedi bularǵa qarap,
Hesh nárese aytpadı hal-jayın sorap.
Tórde Sewil menen hayalı otır,
Aldında quwırdaq, barmaǵın jalap.

Qatını ornınan túrgelip zorga,
Qolına kishirek aldı da qırma.
Asxanağa kirdi basıp aqırın,
Ishine toltırıp keltirdi jarma.

Sóytti de bulardıń qoydı aldına,
Ishiń dedi qırınlap kóz saldı da.
Hayalı da tóрге shıǵıp jey berdi,
Kersen tolı quwırdaqqa bardı da.

Berdaq shayır bul awhaldı kórdi de,
Ishpey-jemey qaytıp berdi küldi de.
Sewil ayttı sonda Berdaqqa qarap:
— Seniń de quwırdaq jegin keldi me?

— Oylanıń Sewilbay, olay deme sen,
Tamaq ushın saǵan kelgenim joq men.
Nesip etsin quwırdaǵıń ózińe,
Asıǵıspız bizden bir jol sora sen.

Men aytaman sizge sózdiń durısın,
Abıroyıńdı tógip bul ne qılısıń. —
Qoydıń góshi turıp jarmasın bergen,
Mal jynaǵan mınaw kúniń qurısın.

Baylıq nıshanıńdı biz kórdik kele,
Jarmanı ishken joq diyqanlar ele.
Aldında telmirtip qoyǵansha Sewil,
Ǵargabay aǵamnıń haqısın tóle.

— Qorqpaysań, áy bala, tilińiz ótkir,
Erterek ózińniń basıńa jetkir.
Ashshı sóziń nishter boldı janıma,
Bul jerde turmaǵıl, jayıńa ketgil.

Maǵan sóz aytqanday balasań netken,
Hárbir sóziń jeti júyemnen ótken.
Sewilbaydıń jaǵasınan alıń dep,
Kim edi ózińe aqıl úyretken?

— Turmısın, awhalın salmaysız kózge,
Mısalğa alsańız qarańız bizge.
Eki jılǵı haqısın ber aǵamnıń,
Quwırdaqqa toyıp qashpańız házge.

— Oq kibi qadaysań maǵan sózińdi,
Haqıńdı bereyin joǵalt kózińdi.
Kelgenińniń sońı bolsın usı kún,
Biziń úyge qarap salma izińdi!

Haqısın bergen soń quwanıp qaldı,
Sewilbaydan miynet tabısın aldı.
Aqshasın da sanamaǵa asıǵıp,
Júzi gúldey jaynap úyine bardı.

Quwanısıp bári kewlin xoshlap,
Basınan uwayım-qayǵısın taslap.
Óndirgen soń eki jıldıń haqısın,
Asıqpay sanadı qolına uslap.

Kóp waqıt tınbastan qılıptı jumıs,
Mańlaydı terletip, pitkerip kóp is.
Jeti júz jigirma künniń ishinen,
Úsh yarım ayınıń haqısı kemis.

Bilip bergen kemisligin Sewilbek,
Ǵarǵabaydı taǵı qılmaqshı ermek.
Sonda Berdaq aǵasına aytqanı,
— Naduris sol zalımnıń diydarın kórmek.

Jatıp isher zalımǵa bolıpsań duwshar,
Jarlı diyqanlardıń ne jazıǵı bar.
Aǵa Sewilbaydıń xızmetin etpe,
Isleseń basqa da jumıs tabılar.

Berdimurat kerek aqshasın sorap,
Aldı aǵasınan jeńine orap.
Onnan keyin joldasların ertti de,
Ketti baqsı aytqan awılǵa qarap.

Jarı jolğa barğanında bir waqta,
Baqsı dawısı tal-tal keldi qulaqqa.
Jüregi sháwkildep hallaslap urdı,
Jańadan yosh payda bolıp Berdaqqa.

— Shaqqan júriń ballar, kóreyik tıńlap,
Baqsınıń sesleri keldi ğoy jańlap.
Men bilsem eń aytqısh baqsı qusaydı,
Kem-kemnen shıǵadı hawazı shaǵlap.

Múmkin, baqsı Aqımbettiń ozi me,
Esitkenler hayran qalǵan sózine.
Ataǵı zor kisi deydi adamlar,
Altı-jeti shákirt ergen izine.

Táwir bolar edi kórip tanıssaq,
Húrmet sálem berip hám qol alıssaq.
Qosıq aytıp qumarımdı tarqatıp,
Shákirtleri menen nama alıssaq.

Nama tutıwımdı, sózimdi kórse,
Sóytip maǵan kópshilikte sın berse.
Jazıp júrgen qosıǵımdı oqıyman,
Jaqsıraq buǵan da kewilin bólse.

Dep quwandı Berdaq mıyıǵın tartıp,
Jas júrekteń tasqın muhabbat artıp.
Házillesip bular kúlisip oynap,
Bardı merekege hámmesi shalqıp.

Janǵa jaylı jazdıń hawası keshki,
Kópti qızıqtırǵan baqsınıń sestı.
Qur bolıp otırǵan hawlı ishinde,
Kewilli dım jigit-qızlardıń ústi.

Kese alısıp bir-birine salıp kóz,
Aytısadı naqıl, juwap, házil sóz.
Shad bolısar kempir menen ğarrı da,
Naǵız baqsı hawıjlenip aytqan gez.

Namanı qaytardı Aqımbet baqsı,
Merekeniń keldi sonıńday naqshı.
Silt etken adam joq qızıqtırǵan soń,
Hámmesi tıńladı qulaq sap jaqsı.

Baqsınıń dem alǵan waqtında azmaz,
Berdimurat basıp ayaǵın ǵaz-ǵaz.
Aqımbetke sálem berdi saldamlı,
Amanlıq-esenlik aytıspaқ biraz.

— Harma, harma baqsı ata Aqımbet,
Ózińizge kópten háwes bolıp ek.
Aytqan namańızdan búgingi kúni,
Kókiregime toqıp aldım kóp órnek.

— Uzaq jasa, qatarıńnan kem bolma,
Ómir bolsa aldınıızda kóp olja.
Xalqıń menen birge kámalǵa jetip,
Doslarıńız benen birge shaǵlasıp oyna.

— Qánekey, saz duwtar tabılsa maǵan,
Úyreniwim ushın joқdur shek gúman.
Satıp alıwıma aqsha kóp kerek,
Pul taba almay, soǵan qapa bolaman.

— Bolmassań Berdaqjan, heshkimnen de kem,
Sizge bul duwtardı qılayın járdem.
Kewlim toldı adamgershilik isińe,
Ádep-ikram menen bergende sálem.

— Minekey, saz duwtar qolıńa usla,
Bunı shertip balam, kewlińdi xoshla.
Baqsı Aqımbettiń sizge sıylıǵı,
Atań násiyhatin umıtpa hasla.

Bul sózdi esitip shadlandı Berdaq,
Kewli erip tura almadı ol shıdap.
Duwtardı bergende baqsı usınıp,
Quwangannan birden jiberdi jılap.

Berdaq uslağanda duwtar jarastı,
Qızıqsınıp kórgen janlar qarastı.
Dáwlen sılбір ushıp turıp ornınan,
«Ózime bereseñ!» — dedi tarmastı.

Ayttı baqsı: óziñ netken balasañ,
Kópshilikte kórgensizlik qılasañ.
Berdaqjangá bergen meniñ nıshanım,
Zorlıq etip bunı qalay alasañ?

— Sóziñdi qoy, Berdaqtan al, baqsı ağa, —
Men aqsha bereyin sağan kóp gana.
Esheyin usınba jaqsı duwtardı,
Qádirin bilmeydi gedey, jas bala.

Qáytseniñiz de zorlıq etip alaman,
Sazdı shertip men de házlik qılamam.
Bermeymen duwtardı Berdimuratqa,
Kerek dese men ayamay uraman.

— Dáwlen, urıs emes meniñ tilegim,
Soday isler me edi seniñ keregiñ?
— Dedi dağı Berdaq ashıwğa minip,
Kúshine niğayttı mıqlı bilegin.

Ashıwın da hesh adamğa bildirmey,
Dáwlenge duwtardan gúder úzdirmey.
Qos ókpeniñ tusı emes pe usı,
Dep bir urdı tek janınan bezdirmey.

Sol sebepli úlken jánjel baslandı,
Birneshe adamnıñ kózi jaslandı.
Berdaqqa bolısıp gedey balları,
Diyqan Bayjan degen jigit uslandı.

Berdimurat tógip kózinen jastı,
Bul awhaldı kórip qıynalıp sastı.
Qorıqqanı sonshellı jánjel ğawğadan,
Duwtarın jasırıp úyine qashtı.

Bayjan qarıw etip shoqmardı alğan,
Jónsizdi urmaqtı bir maqset qılğan.
Dáwlenge bolısıp kelgende Sewil,
Esinen tandırıp sulaytıp salğan.

Sol sebep Bayjannıń qolı baylandı,
Zulım baylar óltirsem dep oylandı.
Bunı kórip arlı gedey balları,
Birlik penen qutqarıwǵa saylandı.

Jazdırıp Bayjandı dárriw jasırıp,
Qarańǵıda kóp jerlerge asırıp.
Jawızlar azaplap júrer seni dep,
Jiberdiler uzaq elge qashırıp.

Keldi Berdaq esik aldına jaqın,
Qayta-qayta aytıp Bayjannıń atın.
Hawlıǵıp ornınan turdı Ğarǵabay,
Ne deyseń dep meniń qolı-qanatım.

Bayjanday azamat ğayratın saldı,
Birneshe zulımlar esinen tandı.
Jalgız ózi kóp adamǵa tay kelip,
Urıp Sewilbaydan namısın aldı.

Ğarǵabay da onnan alǵanday kegin,
Gúrsinip shıǵardı ishinen demin.
— Júrek qıspam jaman qattı tıǵadı,
Búgingi kún balam bolmay tur shenim.

Men ólsem sır berme Berdimuratjan,
Dos-dushpanıń keler jaqın-jıraqtan.
Albırama, jumsawın bil aqshanıń,
Tarıǵıp júrme sen azıq-awqattan.

Gedeyge erkinlik zamandı jurla,
Ğarǵabay aǵańız ırızı sonda.

Qostarım Qarqara, perzentim Berdaq,
Óz erkimnen kettim xosh qalıń munda.

Xosh degendey jáne bir qaqtı ımdı,
Írzashılıq etiw isharat qıldı.
Neshe jıldan dawam etken keselden,
Sóytti de erksiz kózlerin jumdı.

Ĝarĝabay óldi dep bayan etiwge,
Íńgaylanıp Sewilbayĝa ketiwge.
Taĝı da bir sınaп kórmekshi bolıp,
Oĝan qaray júrek qıldı jetiwge.

Buĝan júris qılĝan Qarqara edi,
Tariĝıp baratqan biyshara edi.
Keldi de otırĝan Sewilbayĝa ol:
— Ĝarĝabay atańız óldi ĝoy — dedi.

— Ólse ólsin, adam az emes bizde,
Neshe diyqanıм bar onnan da ózge.
Ĝarĝabayĝa járdemim joq bergendey,
Kete ber Qarqara túsinsen sözge.

Degen ĝáp sózlerin aytqanda Sewil,
Bul sóz Qarqaraĝa tiygen joq jeńil.
Táme etip barganda onıń úyine,
Umitpas máńgige qaldırdı kewil.

Ĝarĝabaydı jerlep balası Berdaq,
Qońsı-qoba xızmetinde turdı taq.
Qarqara da bar jumısın ayanbay,
Jayĝastırdı qay bir iske bolıp shaq.

Qaldı Berdaq sóytip atadan jetim,
Pitkere almay kewlindegi maqsetin.
Sondadaĝı oqıwınan qalmadı,
Óz isiniń bárha tawıp retin.

Qıssa kitaplardı oqıy basladı,
Hám de saz duwtardı qolĝa usladı.

Jigitlikni kámalına jetken soń,
Kóp dástandı yadlap waqtın xoshladı.

Xat jazıp kitaptı oqıy bilgen soń,
Qosıq shıǵarmaǵa zeyini ilgen soń.
Heshqanday waqtın bosqa ótkermey,
Jumısın órletti ıqlas bergen soń.

Doslar arasında ataǵı astı,
Merekede yoshıp dáryaday tastı.
Ótkir sózli, tilge sheber shayır bop,
Qosıq dóretiwge berdi ıqlastı.

Bir kún Berdaq kiydi kiyimin saylap,
Aytlap júrmekshi bop búlbúldey sayrap.
Toylap keldi diyqan Sayman awılına,
Yar-dosları menen kúlisip-oynap.

Baǵıtına jiberer kewil yoshınıń,
Túrli namalardıń bilip usılın.
Esitkenler tań qalısqa aytqanda,
Azatlıqtı súygen shadlı qosıǵın.

Sóylegende kópshilikti küldirip,
Qızıqtırdı shayırlıǵın bildirip.
Sol waqtında Sayman qızı Baytqan,
Sharshı berdi duwtarına ildirip.

Sóytip qız qaradı mıyıǵın tartıp,
Kewlinde muhabbat-ıshqısı artıp.
Berdimurat kórip diydar jamalın,
Mereke maydanda kettiler shalqıp.

Ayttı anasına oyında barın,
Shın wáde berisken Baytqan yarım.
Qarqara da maqul taptı bul sózdi,
Toqtatıp bir jerge kewil qararın.

Sóytip kóp waqıtlar ótip aradan,
Úy turmısın dúzep Berdaq jańadan,
Alıp kelip Baytqanday ashıǵın,
Toyın berdi kelgeninshe shamada.

Sayran etip qaraqalpaq sháhárin,
Araladı neshe awıldıń bárin.
Maqseti Kúnxoja shayırdı kóriw,
Shekken ǵarrılıqtıń awır máhálin.

Sorastırıp taptı Kúnxojanı ol,
Izzet, húrmet penen Berdaq aldı qol.
Xosh keldińiz, dedi kúlimlep bárha,
Hám de qoldan kelgeninshe sıylap zor.

— Shayır kiyatır dep esitip edim,
Sol ayılǵan Berdimurat sen be ediń?
Dedi Kúnxoja da kútá más bolıp, —
Oqıp beriń, shıǵarmańdı kórsetiń.

Sonda Berdimurat shaǵladı tasıp,
Qosıqların aytıp kewlin ashıp,
Jańladı qolında ullı duwtarı,
Shayırdıń dástinde gúldey jarasıp.

Kúnxoja ayttırıp qosıǵın kórdi,
Mazmunın tekserip oǵan sın berdi.
Jazǵanların kewiline unatıp,
Bahaladı Berdaqdayın sheberdi.

Taǵı ayttı: — Endi neler jazasań?
Tereń oylap jır arnasın qazasań.
Dóret Berdimurat, ullıraq dástan,
Qatardan erekshe sonda ozasań.

Jırlayman xalıqtı súygen ullardı,
Qorǵaǵan dushpannan namıslı ardı.
Bostanlıq, azatlıq ushın gúresken,
Xalıq dóretken batırlardı, sárdardı.

Dedi, qolındağı sazın jańlatıp,
Oy-pikirin Kúnxojağa tıńlatıp,
Waqtı xosh bop, Berdaq úyine keldi,
Onıń menen birge qırq bes kún jatıp.

Baylıq sózi menen dáryaday tastı,
Xalıq isine keńnen qushağın ashtı.
Berdaqtıń da ul-qızı er jetip,
Basınan ótkerdi jigitlik jastı.

Baqı boldı úlken qızı Húrliman,
Ulı Nazıbek te saz shertip mudam.
Berdimurat dańqlı gúressheń shayır,
Kórkem ótkir qosıq jazğan neshe san.

«Aqmaq patsha» shıǵarmasın pitkerdi,
Qayta-qayta oqıp onı tekserdi.
Qorazbektey xatkerine jazdırıp,
Xalıq ishine tarattırıp jiberdi.

Berdag shayır bir teńlik te kórmedi,
Waqtı xosh bop erkinlikte júrmedi.
Bay zalımnıń qısıwmetin kóp shegip,
Miyetkeshler shadlı dáwrän sürmedi.

Basqa túsip joqshılıqtıń saldarı,
Kúnnen-kúnge júreкке dárt ornadı.
Mudamı sarsılıp iste júrse de,
Gedeylerge bir erkinlik bolmadı.

Berdagtı da qapashılıq kernedi,
Sondadağı namıs-ardı bermedi.
Jazdı qálem ushın ótkir shıǵarıp,
Erlık isi kúnnen-kunge órledi.

Bir kún Ótesh shayır Berdaqqa keldi,
Kópten saǵınıshlı sálemin berdi.
Qumsawıtqa qıdırdılar ekewi,
Ármansız sóylesip tarqatıp sherdi.

Joldas bolıp eki shayır sóylesip,
Aytqan sózi bir-birine úylesip,
Berdaq ángimesin baslap jiberdi,
At basınday árman yadına túsip.

— Ómir súrdik sum qaygılı zamanda,
Kún júzin bult basqan qara dumanda.
Kewilli júrmedik kewilsiz júrdik,
Ezildik, jenshildik qalıp tabanda.

Jazgandı qádirler zaman keler dep,
Sózlerimdi keyingiler kórer dep,
Ótesh shayır isenishim kóp meniń,
Álpeshlep, qásterlep baha berer dep.

Bul kárada yaran dosların kórip,
Ótesh penen birge qıdırıp júrip,
Xosh aytısıp eki shayır tarqastı,
Dálkeklesip más bop, oynap hám kúlip.

Kelip Húrlimanniń úyine bardı,
Baqsı qızın kórip kútá shadlandı.
Oynap júrgen Qarajanga qaradı,
Duwtarın shertkizip oğan ser saldı.

Hám de aqlığına usınıp sazın,
— Atadan estelik alıwı lazım —
Dedi jáne Húrlimanday qızına —
Saz benen ósirsin bilim sanasın.

Ayttı Berdaq baqsı qızına bárin,
Usı pikirlerin qıldı ol málim.
Sóytip uzaq jıllar ótip aradan,
Ketti shayır jazıp sóz baylıq kánin.

Bul poemada shayır Berdaqtı balalıq turmısınan baslap, onıń ómirine tiyisli waqıyalardı súwretleydi. Poemada Berdaqtıń shayırlıq talantı menen qosa baqsıshılıq jolı da ashıladı. Álbette, shayır Berdaq obrazın dóretiw ushın ol jasa-

ğan dáwirge, ondağı qarama-qarsılıqlı turmısqa da úlken itibar beredi hám óz qaharmanın qıyın ótkellerden alıp shıǵadı. Poema qaharmanlarınıń biri el arasına dańqı taraǵan Aqımbet baqsı óz duwtarın Berdaqqa uzata otırıp bilayınsha násiyat etedi:

Mártlikke úyreniń bolsań da jarlı,
Shekseńiz de balam kemtarlıq zardı.
Sóz kelgende tartınbaǵıl dushpannan,
Qolıńnan jiberme namıstı-ardı.

Solay etip, Berdaq baqsıshılıq ónerdi Aqımbet baqsıdan úyrenedi hám onıń násiyatlarına ómir boyı sadıq bolıp qaladı. Xalıq ushın xızmet etken Aydos biy, Ernazar biy sıyaqlı xalıq qaharmanlarınıń obrazın dóretdi. Poemada Berdaq shayır hám baqsıshılıq óneri menen xalıqtıń jırın jırlaǵan, muńın muńlaǵan xalıqshıl qaharman dárejesinde súwretlenedi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Shayırdıń «Berdaq» poemasında Ğargabay hám Berdaqtıń obrazı qalay jasalǵan?
2. Berdaq Sewilbaydıń aldına ne sebep bargan edi?
3. Aqımbet baqsınıń Berdaqqa óz duwtarın sawǵa etiwiniń sebebi nede?
4. Berdaq Dáwlen sıbır menen ne sebep jánjellesip qaladı?
5. Berdaqtıń Kúnxoja ham Ótesh penen ushırasıwı qalay ótedi?
6. Berdaq Baytxan menen qalayınsha tanısağı?
7. Poemanı oqıp mazmunın aytıp beriń hám Berdaq obrazınıń jasalıwına sıpatlama beriń.

ÁDEBIYAT TEORIYASINAN MAĠLÍWMAT

Poema — grek sózi — dóretiw, dóretiwshilik degen mánisti ańlatadı. Qosıqqa túsirilgen liro-epikalıq janr. Poema óziniń kólemi hám kompoziciyalıq qurılısı jaǵınan povestke oǵırı jaqın, sonıń ushın da biz kópshilik orınlarda «qosıq penen jazılǵan povest poema» degen atamalardı ushıratıwımızǵa boladı. Biraq, povestke salıstırǵanda poemada epikalıq waqıyalarǵa lirikalıq qosıqlar arqalı qosıq úlgisinde ashıladı. Sonıń menen birge, epikalıq prozaǵa salıstırǵanda poemada

syujettiń iqsam bolıwı emocional, tásirsheń momentlerdiń, keskin dramalıq jaǵdaylardıń jiyi-jiyi ushırasıp otırıwı áhmiyetli orın tutadı. Poema bayanlaw túrinde, soraw-juwap túrinde, syujetli bolıwı da, syujetsiz (lirikalıq) bolıwı da múmkin. Onıń qanday formada bolıwı shayırdıń tayarlıǵına, mádeniyatına baylanıslı.

Poemada qaharmanlardıń sanı da onıń kólemine, tańlanǵan waqıyaǵa baylanıslı boladı. Poema tuwralı B.G. Belinskiy bilay degen edi: «Poema — turmıs shınlıǵın súwretleydi, oǵan qosımsha ómirdiń iri faktlerine umtıladı, jay turmıshlıq prozaǵa jol bermeydi, ómirdiń tek poetikalıq jaǵın ǵana aladı» dewi usıǵan baylanıslı. Poemanıń kelip shıǵıwı da bunı tastıyıqlaydı. Mısalı, áyyemgi grek ádebiyatında iri-iri batırlardı, qudaylardı jırlaytuǵın shıǵarmalardı poema dep ataǵan bolsa, al bizde túrkiy xalıqlar ádebiyatındaǵı epikalıq shıǵarmalardıń ashıqlıq haqqındaǵı dóretpelerdiń «dástanlar» dep atalıwı usınday túsiniklerden kelip shıqqan.

«Poema — poeziyanıń júregi» degen pikir durıs ayılǵan, óytkeni adam táǵdirin súwretlew, onıń ájayıp islerin sáwlelendiriw poemanıń minneti. Ol turmıstıń keń realistlik kórinis beriw menen úlken orın tutadı.

Túrkiy xalıqlarında poema janrı milliy dástúrlerdegi dástanlardaǵı lıro-epikalıq úlgilerdiń hám Evropa ádebiyatlarındaǵı poemashılıqtıń jolların ózlestiriwden hám olardıń ajıralmas birikpesinen payda boldı. Bunı biz qaraqalpaq ádebiyatında I. Yusupovtıń «Joldas muǵallım», «Aktrisanıń ıǵbalı», «Dala ármanları», «Búlbúl uyası», T. Mátmuratovtıń «Urıs dártleri», «Sadıqlıq», K. Raxmanovtıń «Tazadan kelgen oqıwshı» taǵı basqa da poemalardıń mısasında anıq kóriwge boladı.

Búgingi kún ádebiyatımızda J. Izbasqanovtıń «Ótemis», «Oqıwshıma xat», «Kamal», X. Dáwletnazarovtıń «Hásiret háwiri», «Qaraqalpaq bayazı», «Iyesiz jurıt» poemaları jarıq kórdi.

Poemalarda shayırdıń óz shıǵarmasınıń qaharmanlıq yaki qaharmanlarınıń bastan keshirgen waqıyaların, sezimlerin súwretlew menen birge, sol waqıyalarǵa óziniń tikkeley kózqarasın da quwanıw yaki qayǵırıw, ayıplaw yaki maqullaw, jekkóriw yaki unatıw sezimi túrinde bayan etip otıradı.

IBRAYÍM YUSUPOV

(1929 — 2008)

Ózbekstan Qaharmanı, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq shayırı Ibrayım Yusupov 1929-jılı 5-mayda Shımbay rayonınıń Azat awılında dúnyaǵa kelgen.

1949-jılı Qaraqalpaq mámleketlik pedagogikalıq institutın tamamlap, usı institutta oqıtıwshı bolıp islep qaladı. 1961 — 1962-jılları «Ámiwdárya» jurnalınıń bas redaktórı, 1962 — 1965-jılları N.Dáwqaraev atındaǵı tariyx, til hám ádebiyat institutında ilimiy xızmetker, bólim baslıǵı, 1965-jıldan 1980-jılǵa shekem Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamınıń baslıǵı, 1980 — 1985-jıllarda «Sovet Qaraqalpaqstanı» (házirgi «Erkin Qaraqalpaqstan») gazetasınıń bas redaktórı, bunnan keyingi jıllarda Respublikalıq paraxatshılıqtı qorǵaw komitetiniń baslıǵı, Ruwxıyılıq hám aǵartıwshılıq orayınıń baslıǵı lawazımlarında jumıs isledi.

Ibrayım Yusupov hár qıylı tarawlarda xızmet etiwine qaramastan dóretiwshilik miynet onıń ómir jolınıń ajıralmas bólegi boldı. Shayırdıń dáslepki shıǵarmaları 1946-jıldan baslap járiyalana baslasa, birinshi poeması «Joldas muǵallım» 1949-jılı jariq kórdi, al «Baxıt lirikası» degen tuńǵısh qosıqlar toplamı 1955-jılı basılıp shıqtı. Sońınan «Kúnshıǵıs jolawshısına» (1959), «Oylar» (1960), «Jeti asırım» (1961), «Ǵarrı tuttaǵı gúz» (1963), «Dala ármanları» (1966), «Zaman aǵımı», «Tumaris hám basqa poemalar» (1968), «Kewil kewilden suw isher» (1971), «Tumaris hám basqalar» (1974), «Dala orfeyi» (1975), «Yosh» (1977), «Shıǵarmalarınıń eki tomlıǵı» (1978 — 1979), «Dáwir samalları» (1982), «Alasatlı dúnya bul» (1987), «Duzlı samallar» (1988), «Kewildegi keń dúnya» (1989), «Úmit jaǵısı» (1990), «Tańlawlı shıǵarmalarınıń eki tomlıǵı» I — II tom (1992), «Begligińdi buzba sen» (1995), «Búlbúl uyası» (1997), «Ómir, saǵan ashıqpan»

(1999), «Hárkimniń óz zamanı bar» (2004) qosıqlar toplanları hám poemaları jariq kórip, qaraqalpaq poeziyasın bayıttı.

Ibrayım Yusupovtıń dóretpeleri kóp ǵana xalıqlar tillerine awdarıldı. Rus tilinde «Песни горного рушья» (1960), «Меридианы сердца» (1966), «Глаза ящерицы» (1973), «Стихи» (1976), «Степной орфей» (1975), «Розы и полынь» (1980), «Звон стремени» (1981), «Стремлюсь всей душой» (1986), ózbek tilinde «Buloqlar qaynaydı» (1960), «Oltin qırǵoq» (1962), «Sahro orzulari» (1967), «Sho'1 to'rgayi» (1972), «Raxmat senga, zamonim» (1979), «Qora tol» (1988), qırǵız tilinde «Tala qıyaldarı» toplanları jariq kórse, ayırım shıǵarmaları basqa da tillerge awdarılıp basıldı.

Ibrayım Yusupov dúnya ádebiyatı klassikleriniń shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdarmashı retinde de belgili boldı. Shayır Pushkin, Lermontov, Geyne, Bayron, Shevshenko, Hafız, Omar Hayyam, Nawayı, Maqtımqulı, Hamza, Vurǵın, Ğ. Ğulam, H. Álimjan, Zulfiya, R. Ğamzatov hám taǵı basqa da sóz zergerleriniń klassikalıq shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdarıp, oqıwshı qáwimine inám etti. Shayırdıń birneshe lirikalıq qosıqlarına kompozitorlarımız namalar jazıp, qosıqshılarımız súyip atqaratuǵın qosıqlarına aylangan. Shayır Qaraqalpaqstan Respublikası gimniniń avtorı.

Ibrayım Yusupov tek shayır bolıp qalmastan «Ǵarrı tuttaǵı gúz» prozalıq toplanı arqalı bul tarawda da shıǵarma dóretiwdiń sheber úlgisin kórsete aldı. Ásirese «Seydan ǵarırınıń gewishi» gúrrińi qaraqalpaq ádebiyatında usı janrdaǵı eń kórneklı shıǵarmalardıń biri bolıp qaldı.

Dramaturgiya tarawında ol Á. Shamuratov penen birge qaraqalpaq qaharmanlıq dástanı tiykarında «Qırq qız» muzikalı dramasını jazdı. Avtordıń «Aktrisanıń iǵbalı» liro-dramalıq poeması, «Ómirbek laqqı» komediyası, «Ájiniyaz» operasınıń librettosi, «Máńgi bulaq» (ápsanawiy-fantastikalıq poema) qaraqalpaq dramaturgiyasınıń jetiskenliklerinen bolıp tabıladı.

Sonday-aq, poeziya iqlasbentleri ushın shayırdıń tańlamalı shıǵarmalarınıń I, II, III tomları (2018) jariq kórdi. I — II tomda shayırdıń qosıqları kirgizilgen bolsa, III tomda qosıqları menen birge ayırım poemaları da orın alǵan.

ARAL ELEGIYALARI

(üzindi)

Suwı qumaytlangan bir ázim dárya,
Ruwhım arqalı aǵıp baradı.
Demikken eń sońǵı balıqlar onda,
Eseńkirep qalash qaǵıp baradı.

Burqıp aqqan ılay suwda sayranlap,
Dáryadan teńizge bulqınıp oynap,
Erkin túser edi. Joq endi ol waq.
Suwı kesilgen soń naǵıp baradı?

Muz túserde tuwlap ol hasıl balıq,
Qızıl suw teńizge gúwlep jetkende,
Dáryanıń kóp uzaq órine barıp,
Uwıldırıq shashar edi kóklemdе.

Gúmis shabaqların dúrletip aydap,
Kók teńizge keler edi masayrap.
Endi hálden tayıp, jigeri qaynap,
Teńiz táńirisinen mádet kútkendey.

Teńiz táńirisi joq. Bar bolǵanda da,
Bálki bul jaǵıstı umıtar edi.
Sayran etip alıs okeanlarda,
Bizge degen kewlin suwıtar edi.

Tubalasa irkip kúshli aǵısın,
Dáryalar teńizge jete almas eken.
Teńiz taslap óz máńgilik jaǵısın,
Táǵdirine ilaj ete almas eken.

Balıq oynar shalqar suwdıń tusında,
Teńiz alıp ketken barlıq qusın da.
Adamnıń eń ázzi jeri usında,
Óz watanın taslap kete almas eken.

Suwğa ne? Bári bir qayda tolganda,
Jańa jaǵıslardı jatırqay bilmes.
Qay jerde suw bolsa, shaǵala sonda,
Qurǵaqtıń qımbatın qádirley bilmes.

Qumshawıt jaǵısta oyǵa talaman,
Shańgıt kóz ashtırmas, júziń kórinbes.
Eski ultan menen ketip baraman,
Qayırsam, artımda izim kórinbes.

Kemeler qawsaǵan qayırdá tozıp,
Korseń júrek sızlar, dártleriń qozıp.
Qansha qarasam da moynımdı sozıp,
Kóz ushında kók teńizim kórinbes.

Házir dárkar emes maǵan toy-bayram,
Awlaq júrip qıyal súrgim keledi.
Bul apat islerden aqıllar hayran,
Sebeplerin serlep bilgim keledi.

Tasıwdan awıllar jawraǵan gezde,
Burin qurban bergen dárya, teńizge.
Qayıp berer bolsa Araldı bizge,
Jandı qurbanlıqqa bergim keledi.

Toy tarqaǵan alań yańlı átirap,
Jaǵısta awıllar jetim qalganday.
Suwsız balıqshınıń isi patırat,
Kemesi kóshkisiz ketip qalganday.

Sonınday márt edi bunda adamlar,
Dawıl hám tolqında sinnan ótkendey.
Xosh kewilli, eden edi adamlar,
Bekire kespelep qonaq kútkendey.

Qısta muzdan muzǵa sekirer edi,
Dawılda kók tolqın ókirer edi.
Shadlıǵın, ruwhın, bekirelerdi
Endi bárin birew urlap ketkendey.

Shayırdın «Aral elegiyaları», «Bul jer ele zor boladı», «Bazar jolında», «Korrupciya», «Begligiñdi buzba sen», «Anemiya», «Tırnalar», «Alıs áwladlarğa», «Boranlı keshte», «Bayıwlığa», «Súmelek qaynatqan jeñgeyge», «Korabller qoyımshılığındağı eles» qosıqlarında hám «Poseydonnıñ gázebi» allegoriyalıq poemasınıñ ideya-tematikasında búgingi ekologiyalıq mashqalalar menen birge ekonomikalıq jáne de, sociallıq máselelerdi de tereñ túsingen lirikalıq qaharmannıñ kewil-keshirmeleri menen jaqınnan tanısamız. «Aral elegiyaları» qosıǵında biz teñiz qaytıp, dáryasına uyıq tewgen xalıqtıñ bir perzenti sıpatında usı jaǵada jasawshı xalıq táǵdirine hám Aral táǵdirine janı ashıǵan lirik qaharmannıñ ruwxıy keshirmeleri menen tınıshsızlanıwın kóz aldımızda janlı elesletemiz.

Shayır «Aral elegiyaları» qosıǵında hám basqa da lirikalarında Aral boyları, Qaraqalpaqstannıñ búgingi ekologiyalıq kórinislerin realistlik kózqaras penen sızip beriw arqalı da ana topıraqqa degen súyispenshilikti jetkeredi. Zamanlaslarımızǵa joqarı talaplar qoyadı, olarda ana tábiyatqa degen mehribanlıq oyata biledi. Shayır qosıǵında tek Watanımızdıñ búgingi ayanıshlı táǵdirin, Aral máselesin bir tárepleme úmitsizlik kózqarastan súwretlew menen sheklenbegen. Al, kerisinshe, shayırdın bul baǵıttağı oyları, keleshekke isenimi úlken.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Shayırdın «Aral elegiyaları» shıǵarmasınıñ ideya-tematikası qanday máseleni sóz etedi?
2. Qosıqta shayırdın Aral teñizi haqqında ishki tolǵanısları qalay súwretleniwin tabadı?
3. Teñizdiñ ótmishi hám búgini haqqındağı salıstırıwlarǵa óz pikirleriñizdi bildiriñ.
4. Qosıqta shayırdın keleshekke bolǵan isenimi, kewil tolǵanısları qalay berilgen?
5. Aral apatshılıǵına ne sebep bolǵanlıǵın kórsetetuǵın qatarlardı oqıp, óz oylarıñızdı hám tásirleriñizdi aytıp beriñ.
6. Shayırdın jáne qaysı qosıqlarında ekologiyalıq mashqalalar sóz etiledi.
7. «Aralım — dártim meniñ» temasında kishi gúrriñ jazıñ.

BÚLBÚL UYASÍ

(poemadan úzindi)

*Jürek jarasınıñ qanı menen ol,
Quslar dünyasına baxıt keltirgen...
G. Geyne*

*Sheñgelge qoñgan búlbúldiñ
Shimshiq qurli sáni bolmas.
Berdaq*

Qanıñday shıraylı sheñgel gülleri!
Jupqa oramal jayıp ketkendeý qızlar.
Sol sheñgel astında kóp künnen beri,
Ózim kórip júrgen qus uyası bar...

Kózge ısıq Kegeyliniñ jağası,
Tuwıp-ósip shańda oynagan jerim.
Muzam menen tal astında tabısıp,
Tuñgısh muhabbattı jırlagan jerim.

Onda adamniñ ısıq júzi, dawısı,
Onda doslar zamanıma enshiles.
Úlken joldan shette awıldı usı,
Kórip turmasam hesh kewlim kenshimes.

Ketip baratırsam tanıs soqpaqtan,
Qulaqqa bir hálsiz ses kelip jetti.
Palapan eken ol shıyıldap atqan,
Ayanishtan janım seskenip ketti.

Uyası buzılğan shóbi shashılıp,
Sheñgellikke kirdim tırnalıp áste.
Sarı awzı topıraqqa basılıp,
Jerde jatır qus balası náreste.

Úpledım qondırıp alağanıma,
Shimshiq deyin desem, basqaraq onnan.
Jatır jalgız máyek qabıǵı ğana.
Netken qus bunshellı násilge sarań!

Uyanı jónledim shóp terip jerden,
 (Sağal súykenen be, samal buzğan ba?)
 Eplep uslap epsiz qollarım menen,
 Palapandı saldım óz uyasına.

Ol óz besiginiń jumsaq qayızına,
 Bólingen baladay emshek sorap...
 Awzım menen suw tamızdım awzına,
 Qurt ákelip salsam jutpadı biraq.

Anası qayda eken? Nege kelmeydi?
 Ya bayğus qurt izlep júrgen be eken?
 Atasın aytpay-aq qoyayıq meyli,
 («Ákeniń jaqsısı jezdedey» degen...)

Qanıńday shıraylı sheńgel gülleri!
 Sonshelli tikenli, sonshelli dilbar.
 Tanıs soqpaq penen men sonnan beri,
 Sol uyadan alıp turaman xabar.

Bir barsam, qanatı shıǵıp palapan,
 Talpınıp ushıwǵa talwas etedi.
 Bazda barganımda sol bir uyadan,
 Biytanıslay bir qus ushıp ketedi.

Shımshıq deyin desem, onnan ğawıraq,
 Men kórgen quslarǵa qatnaslı emes.
 Túri boz torǵayga megzes táwir-aq,
 Biraq poshshabayday shotbaslı emes...

Terekli el boldı biz ósken óñir,
 Biraz erik, shabdal baǵı bar edi.
 Olar erte báhár ashqanında gúl,
 Tún boyı búlbúller sayrasar edi.

Názik gúl juparı ańqıp tünlerde,
 Júrer edim jalǵız baǵlarǵa shıǵıp.
 Bala kewlim ańsap álle kimlerdi,
 Búlbúl sestin tıńlar edim ıntıǵıp.

Sonday sulıw, sonday sırlı ún menen,
Olar tamıjtıp sayrağan waqta,
Sáwbetles bolğanday «Mıń bir tún» menen,
Qıyal súrer edim júrip awlaqta.

Bir iláhiy qustay ózin sır tutıp,
Búlbúller kórinbey sayrasar uzaq.
Tıńlar edim barlıgımdı umıtıp,
Qanday qus ekenin kórmedim biraq.

Al jazda quslardıń shoq sayrawında,
Onı esitpedim. Qayda joǵalǵan?
Biraq bir muǵallım boldı awılda,
Búlbúldiń dál ózi bolıp «sayraǵan».

Awılda háwesker koncert bolǵanda,
Duwtar shertip, tambur shalar edi ol.
Jurttı duw kúldirip ısqırıp sonda,
Aynımaǵan búlbúl, bolar edi ol.

Bazda awıl palızınan túnlerde,
Biz uyatsız qawın urlap jer edik.
Búlbúl sayrap ketse qaysı jerlerde,
«Muǵallım keldi» dep zip berer edik.

Ákelgen dáryanıń argı jaǵınan
Kúygelek kóz kelinshegi bar edi.
Qosıq aytqan waqta xosh hawazınan,
Ay tuwıp, juldızdı saǵınar edi.

El abat, baǵlarda ashıldı güller,
Biraq urıs baslandı hámmege málim.
Awıl tolı tasırlaǵan jigitler,
Bári urısqa ketti, ketti muǵallım.

Qaldı eki qabat jas kelinshegi,
Kózi dóngelenip jaǵısta jılap.
«Jolǵa ayday qarap kútemen» dedi,
Jawdı jeńip, aman keliwin sorap.

Kegeyli boyında xalıq ıgın-jıgın,
Jigitler kemege mindi pesinde.
«Búlbúl» sayrap ketti, Muskat iytiniń,
Suwǵa sekirgeni jurttıń esinde.

Urısqa baratırǵan tabelshik aǵam,
Taslap ketti «asha tayaǵın» maǵan.
Óńkey qız-kelinshek penen bizdaǵı,
Jumısqa jегilip qaldıq, oqıwdan...

Jalǵız máyek salıp qurıq basqanda,
Bir ıntıqlıq sezim juwırıp qanǵa.
Erik náwshesindey júregi qustıń,
Miyrim bulaǵına shomılar sonda.

Qus niyeti dúziw, ıqlası qalıw,
Bawırı eljirep, tabar jubanısh.
Boyınsınıp jaratılıs zańına,
Uwız iyini qurıp jatadı bayǵus.

Sheńgel arasına uya salǵanda,
Tiken tırnamaǵan jeri qalǵan ba?
Sol sızlap awırǵan jaralar pitip,
Jata berdi uyqılı-oyaw solmanda.

Jubayı qurt uslap awzına saldı,
Bazda sulıw sayrap kewlin aldı,
Sheńgel qorǵap onı tiken menen,
Kún ısıǵan waqta sayasın saldı.

Bazda qáwip-qáter kelgendey bolar,
Túnlerde qızıq tús kórgendey bolar.
Baǵda ushıp qonıp palapanına,
Sayrawdı úyretip júrgendey bolar.

Máyek shayqap, waqtın-waqtın qozǵaldı,
Kúndiz shuwaq, aqsham ayaz ızǵarlı.
Gúbelektiń qanatınan oyanıp,
«Qustıń uyqısınday» degen sóz qaldı.

Qurq basqan quslardıń sabırı zıyada,
Azıp-tozıp sarǵayadı uyada.
Sepkil máyek bir kúnleri jarılıp,
Qus násili shıqtı jaqtı dúnyaǵa.

Anası eljirer shúkir etkendey,
Jubayı da maqsetine jetkendey,
Sayrar jaqın jerde sheńgelge qonıp,
Shadlıǵın járiyalar, súyinshi kútkendey.

Bazda tań bolaman sarǵayıp atqan,
Geyde jolawshıman sharshap kiyatqan.
Ne qubılıs bolmas kewil dúzinde,
Bir de qus bolaman uyada jatqan.

Sonda ásten túsip dáwrán atınan,
Oylayman «áh, sonsha asqınlar adam».
Sonda bul keń dúnya qus uyasınday,
Bir músápirxana kóriner maǵan...

Bir keshe hawanıń rayı qashqan,
Gázep oǵın attı burshaqlı tastan.
Aldı dawıl, keyin jawın degendey,
Jırtıq úzik úydey jawradı aspan.

Ájel sawdaları tústi basına,
Palapanın basıp bawır tusına,
Urqanatı ushıp ábigerlendi,
Táǵdır qast etkendey kirttay qusına.

Shaqmaq shaǵılǵanda janı ıshqınıp,
Kórdi bir jılandı kelgen ısqırıp,
Qus bayǵustıń jarılǵanday júregi,
Ushti-qondı jan sawǵalap qıshqırıp.

Sonıń arasında boldı tasırılı,
Jılanǵa bir kirpisheshen asıldı.
Quyırǵınan tislep tartıp aldı da,
Tobanayaq bolıp basın jasırdı...

Bilsem, qus uyası buzılğan sonda,
Men kórmey ketkende búgin azanda,
Bir qusqa kemislik qılmas pa edi,
Olsız da jetpesin orkestr-dúnya...

Qaydağı balalıq alıp esimdi,
Taslap ketippen góy baslı isimdi,
Qoy, ertelep barıp kórip keleyin,
Sheńgellikte qalğan bayǵus qusımdı.

Bul ǵawǵalı, arasatlı dawırde,
Qáwip-qáter kóp uya basqan kewilde.
Dúzdegi qus túwe, úydegi adam,
Ǵam qayǵıdan sawa emes ómirde...

Aspan qumaytlanıp bir kúni keshte,
Quw qamıs ızıńlap, ızǵırıp esti,
Sel burshaq sabalap erik gúllerin,
«Quralaydıń ǵayı» bul kelgen desti.

Qayǵırıp sheńgelde qalğan uyanı,
Tań sáhárde shırt uyqıdan oyanıp,
Barsam, mennen úrkip júrgen sol qusım,
Ólip atır qanatına tayanıp.

Shımshıq deyin desem, zárre ǵawıraq,
Ájel menen ayqasıptı táwıraq,
Sellegen denesi muzlap ayazda,
Uyasınan ushpay ólipti jawrap.

Qozǵap kórsem jansız qustı uyadan,
Astında shúykildep jatır palapan.
Ájel ayazınan qorǵap perzentin,
Ana — bayǵus ózi bolıptı qurban.

Ya ájep, ne degen qustağı miyrim!
Tikenge tırnalıp shópshekler jıydım.
Jamǵır qurtın palapanǵa jutqızıp,
Irgesin tikledim buzılğan «úydiń».

Neligin bilmedim ólgen qustıń bul,
Kózime jas aldım, eljirep kewil.
Ayaz tańda arasınan sheńgeldiń,
Jaqın jerde sayrap qoydı bir búlbúl.

Ey, toba, qoyaber adam degendi,
Qayda ózgartse de mákan degendi,
Uwız-iyini qurıp saǵınar júrer,
Kindik qanı tamǵan watan degendi.

Qoya ber usı bir — shayır degendi,
Eljiretip júrek-bawır degendi,
Sheńgelin gúl eter, shımshıǵın-búlbúl,
Usı bir usqınsız awıl degendi.

Bir túp tal kórse oǵan jańalıq,
Bir garrı sóylese, tursı danalıq.
Dáwranday elesler urıs waǵındaǵı,
Qırq jıl arjaǵında qalǵan balalıq...

Qálem jańǵa tiydi tún boyı jazıp,
Awıldın hawası janıma azıq.
Azıraq bas samallatıp qaytayın,
Sırtqa shaqırıp tur báhárdiń sazı.

Atızlarda shigit egisi qızǵın,
«Arba jol» dápterdey tabalar sızǵan,
Isti tındırıp júr úsh-tórt traktor,
Órden ıqqa shabar brigad jazǵan.

Hám burıldım úsh túp garrı tal betke,
Biz oqıǵan mektep ornı bar betke.
Qublasında kól boyınan qashıqlaw,
Muǵallimniń úyi turǵan álbette.

Ol jaylardıń ornı házir egislik,
Japtıń jaǵaları otlaq kógislik.
Sabaqlar joq, mázi oyımda qalǵan,
Kól hám sayızlanǵan, boyı tegislik.

Sol balalıq árman yadıma tústi,
Sol ashıqlıq árman yadıma tústi,
Sol bir joq perige jalınıp atqan,
Marhum áziyz anam yadıma tústi.

Tuńgısh muhabbatım — jaralı erlik,
Kóz aldımnan óter kórinis berip.
Qıyalımdı serpip qızıl «Jiguli»,
Sol máhál toqtadı tusıma kelip.

Xanatlas kóylegi shoqtay lawlağan,
Bir sánem, tústi de betledi mağan.
Qıyalımın qıyadağı tórinde,
Bir ańsawlı eles tústey oyanğan.

Kórdim arıwlıqtıń tolıp-tasıwın,
Ayaq basıwın ayt, ayaq basıwın!
Tuwılǵanda súyinshi sorap úyinen,
Jegenim esimde maysók shashıwın.

Yadımda quwırshaq oynaganları,
Kempiri ólgende jılağanları.
Kanikulǵa kelsem bir jola mennen,
Negedur anasın sorağanları...

Jıllar shapqan attay ótiler demde,
Seyil payıtı bir dem alıs keshinde,
Shayqalıp qız bolǵan bul qarındastıń,
Zaldı awzına qaratqanı esimde.

Serpilip zer naǵıs saxna perdesi,
Kewillerdi biylep ıshqı zerdesi,
Bult artınan kóringendey tolǵan ay,
Shıqtı jaynap kórkem óner erkesi.

Hawazında barday bulaq sıldırı,
Maqpal jumsaqlıǵı, gúmis sınıǵırı.
Qara kózi kólge ımırt túskendey,
Taldırmash boyında taldıń súmbili.

Kózlerim — saxnada, qıyalım — alıs,
Shabırısıp atqanday qayğı, quwanış.
«Usamasa tuwma» degen sózdiń sol,
Uqtım mánisinde joqlıǵın shalıs.

Izlep tawıp sonda saxna artınan,
Mańlayınan súyip, quwandım oǵan.
Anasınıń biz xabarsız turmısın,
Aytıp bergen edi qız sonda maǵan.

Aytqan, arjaǵında Ámiwdáryanıń,
Anası jańadan turmıs qurǵanın.
Eki ul, bir qızı bar eken onda,
Aytti awılǵa kelip-ketip turǵanın.

Ayttı: «ájem bayǵus óldi ármanda,
Bir uyada jalǵız qaldım men sonda.
Anam alıp ketti meni úyine,
Hám mektep pitirdim júrip solmanda.

Nesip etti qosıq, muzıka maǵan,
Konservatoriya pittı sońınan.
Turmıs qurdım, bir ul, bir qızımız bar,
Kúyewim sázende, ájayıp adam...»

Mashinadan túsip jetkenshe maǵan,
Hámmesi háp zamat keshti oyımnan.
«Aǵa» dep atımdı aytıp, kúlimlep,
Pák názeri iybe menen qarǵan.

Sol tanıs jaǵısta otırıp keshte,
Ótkendi asıqpay túsirdik eske.
Aytıp berdi qara kózli qarındas,
Bir ájep hádiystiń tariyxın áste.

«**Búlbúl uyası**» poeması haqqında. Shayırdıń bul poeması-
nıń lirik qaharmanı ózi tuwılıp ósken jerdiń gózzal tábiyatı.
Bir kúni ol, usı jerde tanıs soqpaqta ketip baratırıp buzıl-
ǵan uyaǵa duslasadı. Máyekten jańa ǵaná shıqqan sarı
300

awızlı qus balasınıń topıraqqa bılǵanıp atırǵanlıǵına janı ashıǵan ol uyanı jónlestirip, palapandı óz uyasına jaylastırıp ketedi. Ol usı kúnnen baslap palapannan tez-tez xabar alıp, ayrıqsha ǵamxorlıq kórsetedi. Poemanıń sońǵı bólimlerinde shayır óz kózi menen kórip ǵúwası bolǵan búlbúl uyası menen onıń jetim qalǵan palapanın óz awılında búlbúldey xosh hawaz muǵallım jigittiń táǵdirine teńlestirip súwretleydi. Uris sebepli ol súygen yarı menen jalǵız qızınan ayra túsiwge májbúr boladı. Poemada muǵallım jigittiń frontta kórsetken erlik isleri, awılǵa qalǵan kelinsheginiń óz yarına bolǵan sadıqlıǵı menen opadarlıǵı, izinde qalǵan jalǵız qızınıń da ákesine usap xosh hawaz qosıqshı bolıp jetilisiwi lirik qaharmanın tilinen isenimli túrde súwretlenedi. Uris sebepli eki ayaǵı menen eki qolınan teńdey ayrılıp mayıp bolıp qalǵan muǵallım jigit óz awılına keliwge arınadı hám shańaraǵına óldi degen «qara qaǵaz» jibertedi. Kelinshegi kóp jıllar dawamında onı kútip jasadı. Poemada usı payıtta awıl keńes baslıǵınıń jas kelinshekke kórsetken zulımlıq isleri, kelinshekniń ǵáp-sózlerden qashıw ushın basqa birewge turmısqa shıǵıp ketiwi, lekin aradan kóp jıllar ótkennen soń onıń qızınıń belgili qosıqshı bolıp erjetkennen soń shayır menen tosattan ushırasıp qalıp, ákesiniń tiri ekenligi haqqındaǵı xabardı aytıwı, onıń aytqan qosıqlarınıń magnitofon lentası arqalı beriliwi poema waqıyalarınıń tásirli shıǵıwın támiyinleydi. Poemada súwretlengen búlbúl uyası, búlbúl hám onıń palapanı simbolikalıq mánide súwretlenedi. Poemadaǵı buzılǵan uya, jetim qalǵan palapan, oǵan ǵamxorlıq etken lirik qaharman, urısqa ketken muǵallım jigit hám onıń kelinshegi menen qızı obrazları birin-biri tolıqtırıp, ekinshi jáhán urısı jıllarınıń awır kórinislerin kóz aldımızǵa janlı elesletedi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Shayır «Búlbúl uyası» poemasında qaysı dáwir waqıyasın sóz etedi?
2. Bul poemanıń lirik qaharmanı uyası buzılǵan qustıń palapanına qanday ǵamxorlıq kórsetedi.
3. Poemada ekinshi jáhán urısı sebepli mayıp bolıp eline qayta almay qalǵan jigittiń táǵdiri qalayınsha súwretlengen?

4. Muğallim jigittiñ soñğı táđdiriniñ qalayınsha ótkenligin shayırga kim ayıp beredi?
5. Poemadağı urısqa ketken muğallim jigittiñ hám awılda qalğan kelinsheğiniñ táđdiri ne sebepten buzılğan búlbúl uyasına teñlestiriledi?
6. Sizler de búgingi paraxat turmista átirapınızdı qorshağan ana tábiyatqa hám quslar uyasına qanday ğamxorlıq kórsetken bolar ediñiz?

TÓLEPBERGEN QAYÍPBERGENOV

(1929 — 2010)

Ózbekstan Qaharmanı, Qaraqalpaqstan hám Ózbekstan xalıq jazıwshısı Tólepbergen Qayıpbergenov 1929-jılı 7-mayda Kegeyli rayonında (házirgi Nókis rayonınıñ Shortanbay awılında) tuwılğan. 1947-jılı Xojelidegi peduchilicheni tamamlap, awıllıq mektepte muğallim bolıp isleydi.

«Ámiwdárya» jurnalında ádebiy xızmetker, Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamınıñ juwaplı xatkeri, Qaraqalpaqstan radiosında aǵa redaktor, baspa sóz boyınsha mámleketlik komitet

baslıǵınıñ orınbasarı, 1980-jıldan 2010-jıllar aralıǵında Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamınıñ baslıǵı bolıp isledi.

Jazıwshı T. Qayıpbergenov jámiyetlik jumıslardı atqarıw menen birge óz dóretiwshilik tájiriybesin jetilistiriw ústinde tınbay miynet etti. 1956-jılı onıñ «Sekretar» atlı birinshi povesti járiyalandı. Bunnan keyingi jılları «Muğallimge raxmet» povesti, «Soñğı hújim» romanı, «Bloknot sóyleydi» gúrriñ hám ocherkler toplamı, «Qaraqalpaq qızı» romanı, «Suwıq tamshı», «Uyqsız tünler» povestleri, úlken tariyxıy dáwirdi óz ishine qamtıǵan «Qaraqalpaq dástanı» roman-trilogiyası (1968, 1971, 1976), «Kózdiñ qarashıǵı» romanı, «Tánha óziñe málim sır» dóretpeleri baspada jariq kórdi.

T. Qayıpbergenovtıñ «Qaraqalpaqnama» roman-essesi tek ğana qaraqalpaq prozasında ğana emes, al házirgi Oraylıq

Aziya xalıqları ádebiyatlarında ayrıqsha ádebiy qubılıs boldı. Ğárezsizlik jıllarında jazıwshınıń esseleri hám publicistikalıq shıǵarmaları jáne de jańasha kórkemlik tús aldı. Onıń «O dúnyadaǵı atama xatlar», «Qálbimniń qamusı», «Túrkiy-nama», «Qaraqalpaqtıń óz qalpaǵı menen sırlasıwı», «Jol jónekey berilgen asıǵıs sorawlarǵa juwaplar», «Qaraqalpaqpan. Táwekelshimen» roman-esseleri hám publicistikalıq shıǵarmaları qaraqalpaq ádebiyatın jańa janrlar menen bayıttı.

T. Qayıpbergenovtıń shıǵarmaları kóp ǵana tillerge awdarılıp járiyalanǵan. Rus tilinde «Дастан о каракалпаках», «Из юрты в мир». «Время, мир, жизнь», «Каракалпакнаме», ózbek tilinde «Qoraqalpoq dostoni», «Bobomga xatlar», «Qoraqalpoqnoma» shıǵarmaları kitap bolıp basılıp shıqtı. Jazıwshınıń «Qaraqalpaq qızı» romanı boyınsha qaraqalpaq hám ózbek tillerinde teleradiopostanovkalar, Tashkentte Muqimiy atındaǵı teatrda spektakl, «Ózbekfilm» kinostudiyası tárepinen «Qaysar qız» atlı kórkem film jaratıldı. «Qaraqalpaq dástanı» trilogiyası tiykarında ózbek hám qaraqalpaq tillerinde tele hám radiopostanovkalar, trilogiyanıń birinshi kitabı («Maman biy ápsanası») boyınsha Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik sazlı teatrında spektakl qoyıldı. Sonday-aq, «Familiya», «Berdaq» («Sahra búlbúli»), «Aydos baba» dramaları qaraqalpaq hám ózbek tillerinde basılıp shıqtı.

T. Qayıpbergenovtıń respublikamızdıń mádeniyatı hám ádebiyatına qosqan salmaqlı úlesi joqarı bahalandı. Ol «Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı» (1974), Ózbekstan xalıq jazıwshısı (1993) húrmetli ataqlarına miyasar boldı. «Qaraqalpaq qızı» roman-dilogiyası ushın Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń (1967), «Muǵallimge raxmet» povesti ushın Hamza atındaǵı Ózbekstan mámleketlik sıylıǵınıń (1971), «Qaraqalpaq dástanı» roman trilogiyası ushın burınǵı awqam mámleketlik sıylıǵınıń (1986), «Pravda» gazetasınıń (1987), «Krestyanka» jurnalınıń (1988), «Qaraqalpaqnama» roman-essesi ushın Mahmud Qashǵariy atındaǵı Xalıqaralıq sıylıqtıń, «O dúnyadaǵı atama xatlar» dóretpesi ushın M. Sholoxov atındaǵı sıylıqtıń laureatı boldı. Jazıwshıǵa 2003-jılı «Ózbekstan Qaharmanı» húrmetli ataǵı berildi.

ISIN' SÓZINDEY EMES

(gürriñ)

Dem alistan buringı kúni edi. Tórebay úyine kelse, apası jumısqa ketip qalğan eken. Esikti ashtı da, ishke kirdi. Jaydın ishinde jaña ğana pisirilgen awqattın iyisi ańqıp tur. Onın birden awqat jegisi kelip, awzınan suw shubıra basladı. Óyer-búyerdi qaradı. Tıpırshılap júrip, peshtiń quwısınan aq kastyuldı tawıp aldı. Qaqpağın ashıp jibergenı, kúni menen demigip turğan sorpanın puwı burqıray tústi. Tórebay eriksiz eziw tarttı. «Apam qanday mehriyban», dedi ol góshti jep otırıp. — Menin ash bolıp keletuğınımıdı bilip, dem alıs waqtında da tınbay awqat tayarlağan. Erjetip úlken adam bolğan soń, onı jerde otırğızbastan arqalap júrsem kóplik etpes edi-aw!

Awqattan keyin biraz dem aldı. Soń sabaq tayarlawğa stolına kókiregin berip, otırıp aldı.

— Keshte Amangúl jeńgey jumıstan keldi.

— Keldin be, apa? — dedi Tórebay apasın sağınganday aldına shıǵıp.

— Erkelep aldına juwıra shıqqan ulının mańlayınan súyip aldı da Amangúl jeńgey shıranı jaǵıp jiberdi.

Apam meni «nám-nağan bolğansha bóbektey súyedi», — dep marapatlandı Tórebay, biraq ol usı oyın anasına esitirmedi. Tek qıp-qızıl erinleri búlkiledi de qoydı.

Amangúl jeńgey awqat tayarlawğa kiristi.

— Búgin túste nege keshiktiń, balam? — dedi ol balasına awqattı tayarlap bolğan soń.

Bul waqıtta Tórebay peshtiń quwısında otırğan edi. Ornınan ushıp-aq turdı.

Jıynalı boldı.

Amangúl jeńgey basqa sóz aytpay, awqattı tarelkalarğa salıtıra basladı. Balasınan qanday jıynalı bolğanın sorağan da joq. Kim bilsin, jıynalısta bolatuğın sóz, qaralatuğın másele oğan belgili shıǵar! Tórebay ári-beri apasınıń soraw beriwın kútti. Aqırı shıdamadı.

— Búgingi jıynalısta úlkenlerdi hürmetlew jóninde másele qaraldı, — dep baslağan sózin anası sorawı menen bóldi.

— Qalay hürmetlew kerek eken?

— Apa-aw! Ata-analarğa, awırıwlarğa kóshede, jolda, mektepte, qısqasın aytqanda, olar menen gezlesken jerde hürmet etiw kerek. Mısal ushın, olar menen teatrda, jıynalısta, mashınağa mingende, eger orın awıspay qalsa, ornını olarğa bosatıp beriw kerek.

Ana balasınıń sózine kewili tolıp, qızıqsınıp:

— Usıǵan qasaqana júretuǵın biytártıp balalar siziń klasta bar ma? — dep soradı.

Tórebey basın qasıp dım úndemey biraz otırdı da birew shımshıp alǵanday selk etip keskin juwap berdi:

— Joq!

Balasınıń juwabına ana quwanıp ketip, burıǵı ádetinshe qasına bardı da mańlayınan shorp etkizip súydi.

Erteń dem alıs kúni olar Xojelidegi Amangúl jeńgeydiń sińlisiniń úyine qıdıratuǵın boldı. Ekewi de azan menen mashina kútetuǵın jerge keldi. Jolawshılar oǵada kóp eken. Mashınağa gezek kútiw kerek boldı. Topar-topar adam mashınağa asıǵıp minip atır. Állen waqıtta bularğa da gezek keldi. Adamlardıń arasınan barıp Tórebaydıń mashınağa mingenin ana eskermegen edi. Mashınağa minip bolǵannan keyin, balasın izlep hawlıǵa basladı. Qayıp túseyin dese, esik bekitilip qalǵan, konduktordıń qasına kelip shıja-pıjası shıqtı.

— Túsir meni!

— Túsetuǵın bolsań nege mindiń?

— Balam sırtta qalıp qoydı.

Mashinanıń aldı betinde ornıǵıp alǵan Tórebaydıń esinde anası joq eken. Onıń shır-pır bolıp atırǵan ayanishlı sestine ǵana dawısladı:

— Apa! Men mindaman!

Amangúl jeńgeydiń júregi ornına túsip quwanıp qaldı. Alısraqta turǵanına da taqatı bolmay, balasınıń qasına bardı. Tórebay aldı menen orın alǵanına maqtanıp, «shaqqanlıǵımdı kórdiń be?» degendey, melshiyip otıra berdi. Ana onıń basınan sıypalap tur. Mashina zıńǵıp kiyatır. Oylı-bálent jerge kelgende mashina asaw attay óńkip ketip, Amangúl jeńgey bir jaǵına qulay jazladı. Biraq qasındaǵı adamlar onı súyep qaldı. Tórebay ele ornınan tapılǵan joq edi.

— Apa, — dedi ol mardıyıp. — Aldıña qarap turmasañ, jıgılasañ!

Tórebay bul sózdi aytıp, bolmay-aq onıń qaptalında birge otırǵan qızıl júzli, semizshek bala ornınan turdı:

— Sheshe, meniń ornımda otıra qoyıńız.

— Raxmet, shıraǵım, jaqınladıq ǵoy, usılay-aq baraman.

Jańaǵı bala qoyarda-qoymay Amangúl jeńgeydi ornına otırǵızıp ózi tikeyip túrdı.

— Sheshe, mınaw balańız ba? — dedi ol Tórebaydı kórsetip.

Tórebay apasınan burın jılmań etip:

— Bul meniń anam! — dedi.

Anaw bala salmaqılılaw kórindi.

— Him, — dedi basın shayqap. — Neshinshi klasta oqıysañ?

Ózine berilgen sorawdı Tórebay qolaysız kórdi. Degen menen juwap bermey qalsa, uyat bolatuǵının sezdi de:

— Tórtinshi. Óziń-she? — dedi.

Jaqın orınlarda otırǵanlar eki balanıń sózine qulaq túrdı.

— Men de tórtinshi klasta oqıyman. Oqıwshılar qádesin oqıdıń ba?

— Há, oqımay? — dep shártimeklendi Tórebay. — Sawatsız dep oylaysañ ba!

— Qayerde oqıdıń?

— Mektepte. Koridorda qaǵıwlı tur. Kúndelik dápterde de jazıwlı. Dus kelgenin oqıp júrmen.

— Siziń klasta oqıwshılar qádesin buzıwshılar kóp pe?

— Onday birde bala joq!

Amangúl jeńgey tanıs emes balanıń bergen sorawlarına tańırqanıp otır.

— Joq emes, — dedi biytanı bala Tórebayǵa jaqınlap.

Sen qalay bileseń? Biziń klastı ómiriń tuwıp kórgeniń joq!

— Seni kórip otırman.

— Men ne qıldım?

— Sen, hátteki, basqa birewdiń ata-anası túwe, óz anaña da ornıńdı bermey kiyatırsañ...

Tórebay sóyley almadı. Beti burıshtay qızardı. Bası tómen qarap salbırıp ketti. Baǵanadan beri bolıp kiyatırǵan

ángimeniń nege toqsıralajaq ekenin kútip kiyatırǵan jolawshılar Tórebaydı kóz janarları menen atqıladı. Keshe jıyналıstan ulınıń keshigip kelgenin esine túsirgen ana oǵan qarap ásten ǵana:

— Áy, shıraǵım, isiń sózińdey emes ǵoy, — dedi.

Tórebay únsiz tómen qarap astıńǵı ernin tisleđi.

T. Qayıpbergenovtıń dáslepki gúrrińleriniń tematikası tiykarınan jaslarǵa arnalıp, tálim-tárbiyalıq mazmunda bolıp keledi. Olarda jaslardı miynetke tárbiyalaw, ádep-ikramlıq máseleleri qozǵaladı. «Isiń sózińdey emes» gúrrińinde de mektep oqıwshısı Tórebaydıń jaramsız is-háreketleri arqalı isi sózine say emes balalardıń ruwxıy kelbetin ashıp beredi. Mısalı, oqıwdan kelgen Tórebay anasına: — Búgingi jıyналısta úlkenlerdi húrmetlew jóninde másele qaraldı, — dep aytadı. Anası oǵan: — Qalay húrmetlew kerek eken? — deydi. Tórebay: Ata-analarǵa, awırıwlarǵa kóshede, jolda, mektepte, qısqasın aytqanda, olar menen gezlesken jerde húrmet etiw kerek. Mısal ushın, olar menen teatrda, jıyналısta, mashınaǵa mingende, eger orın awıspay qalsa, orınıdı olarǵa bosatıp beriw kerek, — dep aytıldı deydi.

Lekin dem alıs kúnleriniń birinde Tórebay anası menen qıdırıp baratırıp, avtobusqa anasınan burın ózi minip, orın tawıp otırıp aladı.

— Apa, — dedi ol mardıyıp. — Aldıńa qarap turmasań, jıǵılasań! — dep eskertiw jasadı. Bul jaǵdaydı kórgen ózi menen teńles bala Tórebaydıń anasına qoyarda-qoymay orın beredi. Jazıwshı usı kishkene waqıyanıń syujeti, qaharmanlardıń is-háreketleri menen dialogları arqalı-aq, isi sózindey emes balalardı áshkara etedi hám hámme balalardı qay jerde bolmasın ata-analar menen jası úlkenlerdi húrmet etiwge hám sıylawǵa shaqıradı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. «Isiń sózińdey emes» gúrrińinde Tórebay anasına nelerdi aytıp beredi?
2. Tórebaydıń anası menen qıdırıp baratırǵanında mashınada qanday waqıya júz beredi?

3. Mashinada Tóreybaydın anasına kim ornın beredi?
4. Tóreybay ne ushın uyalıp qaladı?
5. Anası Tóreybayğa qanday sóz aytadı?
6. Sizler de kóshede, mashinalarda hám tağı basqa orınlarda óz ata-analarıńızğa hám jası úlken adamlarğa qanday qatnasta bolar edińiz?

MEHIRLILIKTIŇ KELBETI

(ocherk)

Allaniyaz Óteniyazovqa studentlik jıllarında «Universal» degen laqap taǵılǵanı esimde. Bul laqap orta dármiyan ápi-wayı studentke, onıń álleqanday dárejede hár tárepleme ótkirliǵı ushın berilgen emes, al miynetkeshliǵınıń húrmetine onı usılay ataǵan. Atız miynetkeshi, dep esaplanǵan universal traktorınıń, hár máwsimde hár iske qolaylastırılatuǵın traktor ekenliǵı yadıńızda shıǵar? Paxta teriminde Allaniyaz tap usı traktor menen barabar miynet isledi! Onıń qarıqlar boylap eńkeyip júrip tınımsız etken háreketleri hám shaqqan qollarına kóz ilespeytuǵın edi...

Onı jumıs islew uqıbı boyınsha, álbette traktorğa emes, al paxta teriw mashinasına teńgeriwge bolar edi, biraq ol gezleri bunday mashinalardıń sanı kútá az bolǵanlıqtan, oǵan teńgerilmedi. Allaniyazdıń tergen paxtasınıń taw bolıp úyilip atırǵanın kórip adamlar hayran qalısatuǵın edi. Sonday miynet etse de, ol tergen paxtasınıń barlıǵın óz atına jazdırıwǵa asıqqan emes. Onıń bir bólegin norma orınlay almaǵan, yamasa orınlawǵa shaması kelmegenlerge úlestirip júrdi. Sonda da ol óz atına ótkergenleri ushın-aq ádewir muǵdarda miynet haqı alatuǵın edi. Tek ǵana stependiya menen jasaytuǵın student ushın bul aqshalar, álbette, oǵan xoshametgóy bolatuǵın edi. Biraq ol paxta terip tapqan aqshasın heshqashan úyine alıp kelmewge tırısıp, ulları 1941 — 1945-jıllarǵı Ekinshi jáhán urısında qaytis bolǵan jalǵız baslı analarğa, jawıngerlerdiń jesirlerine úlestirip júredi. Onıń ózi de usınday xojalıqtan. Anası Jumagúl Erniyazova urıstıń ortalarında «qara qaǵaz» aldı. Allaniyazdıń ákesi Óteniyaz qırq úshinshi jılı Kursk qalasında qaza taptı.

Artında úsh perzenti qaldı. Úlken eki qızı turmısqa shıqtı, al, Allaniyaz bolsa pedagogikalıq instituttıń shet tiller fakul-tetine oqıwǵa tústı. Ol ózi haqqında az sóyler edi, lekin, bári bir, instituttaǵılar ol tuwralı kóp nárseden xabardar boldı, jasıratuǵını joq, olardıń ayırımları onı mısqıllap, «adamlarǵa jaqsılıq etiwdiń de shegin biliw kerek» — desip júrdi.

Bir jaqsı jeri jazǵı dem alıs waqtında onıń ne menen shuǵıllanǵanın instituttaǵılar bilmedi. Birinshi kurstı tamamlap, óziniń tuwılǵan awılına keliwden qartayǵan qońsısı Qurbaniyazovlardı ayap, olarǵa jay salıp beriwge kiristi. Qońsısı- nıń jalǵız perzenti frontta qaza tapqanlıǵı sebepli xojalıq sıpatında ele qáddin dúzete almay júdá jaman ılashıqta ja- saytuǵın edi. Írasın aytqanda, sol qońsısınıń ılashıǵında ja- saw bılay tursın, sırtınan qarawdıń ózi qorqınıshlı edi.

... Allaniyaz basqalar kibi bul jayǵa qarap, ayanısh sezim- lerin bildiriw menen sheklengisi kelmedi, dárhal is baslap, jay salıp berdi. Álbette, qalıs saldı, sebebi olardıń tóleytuǵın aqshası da joq edi. Bir ózi ılaydan birneshe mıń gerbish quydı da, diywalların tiklegen soń, taqtay, cement, funda- mentke tóseytuǵın qara qaǵaz, áynek-qapıların tabıstırdı, qullası qartayǵan kempir menen ǵarrını suwıq túspey-aq, taza jayǵa kirgizdi... Bul onıń, studentlik gezinde salǵan dáslepki jayı edi. Onıń tek rayonlardaǵı ǵárip-qáserlerge sa- lıp bergен jaylarınıń sanı 19 dan asıp ketti...

Haqıyqatın aytsam, onı izlep, dáslep jergilikli mekteptiń direktori menen ushırastım. Ol Allaniyazdı qısqasha táriyip- lep: «Ápiwayı adam, muǵallım sıpatında da jaman emes», — dedi. Jol-jónekey birewler menen sóylesip Allaniyazdıń hayalı, úsh perzenti, qartayǵan anasınan ibarat xojalıǵınıń kútá tatiw turatuǵınlıǵın bildim. Olardıń xojalıǵında artıq- aspay hesh nárese joq kórinedi... Sonda nege ol, haqıyqıy mánisinde social-támiynat bóliminiń awılдаǵı jámiyetlik shólkemlerdiń wazıypaların óz moynına alǵan? Ne ushın? Qullası, ǵáptiń ırası, men Allaniyazdı kóriwge niyetlenip ǵana qoymastan, onday insandı kóriw, anıǵıraq aytqanda, ózimniń parızım dep túsindim. Óytkeni bunday mehirli adamlar ara- mızda oǵırı siyrek ushırasadı. Sonıń ushın da onıń menen tanıspaw, men ushın gúná bolıp túyilip júrgen edi.

Shofyor menen birge onı kóp izledik. Állekim bizlerge onıń ketken jaqların siltedi... Awıl posyolkasında bolsa kóp kósheleriniń atamaları joq. Kóp izlestirip, úyin taptıq, biraq úyinde heshkim joq eken, qapısı ashıq qalıptı. Qartayǵan anası da álleqayda ketken qusaydı, al hayalı jumısta bolsa kerek. Úyde aytarlıqtay zat ta joq. Kishkentay stol onıń joqarısında, diywaldaǵı shegege ilingen bir papka turıptı, onıń da tozıwı jetken, bir múyeshte ápiwayı tigiw qol mashinası kózge taslanadı. Esiktiń aldına shıǵıp qayda izlerimizdi bilmey tur edik, bir qońsısı bizlerge jaqınladı:

— Úydiń iyesi gerbish quyıp atırǵan shıǵar. Azanda balasın eritip ketken edi, — dedi. Sóytip ol bizlerge awıldıń she-tiregindegi keń atızlıqqa qaray iyek nusqadı.

...Balshıqlı maydانشanıń átirapında birneshshe terekler ósip tur sol tárepte — mákke atızları, oń tárepte pálekleri shiyratılǵan qıyarlar, art jaǵımızda qawın-atızları. Maydانشanıń ortasında kishkene háwiz, onıń qaptalında úyilgen ilay hám deneleri quyash áptabına kúyip qaraltım tartqan eki adamnıń gúybeńlep jumıs islep tırǵanın kózim shaldı. Olardıń biri eresek, ekinshisi jas óspirim ekenligi alıstan-aq málimlendi. Shofyorımız ekewmiz solay qaray júrdik... Kók-kómbek egis atızlarınıń ortasındaǵı surǵult túsli maydانشanıń qalıń bóleginde keptiriw ushın qatar jayıp qoyılǵan gerbishler birinshi qaraǵan kózge sál-pál qarawıtıp kórinedi. Mashinasız, qol menen quyılǵan mıńlaǵan gerbishler jatır. Bul bizler ushın biraz tańlanarlıq kórinis boldı.

Ele onsha keppegen qam gerbishlerdi basıp almaw ushın qádemlerimizdi abaylap basıp, olardıń arası menen alǵa qaray júrdik. Eresek adam bizlerdi kórdi de qolındaǵı bos qálibin uslawı menen bizlerge jaqınlap sálemlesti. Bul Allaniyaz eken. «Gerbishti sındırıp alamız, dep qorıqpay-aq qoyıńlar ústinen basıp óte berińler» — dedi ol. Endi batıl túrde gerbishlerdiń ústinen alǵa júrdik. Olardıń ilayı pisik bolǵanı ushın gerbishleri kútá bekkem eken, «mıńq etpedi». Allaniyazdıń túrine qarap onıń jası 50 de, hátteki 60 ta shıǵar dep oylaysañ, biraq shoyınnan quyıp qoyǵanday mıǵım denesi onı jasartıp kórsetedi. Al bet álpetin ájimler basqanına qaramastan jaslıǵında sulıw bolǵanǵa uqsaydı,

házir de sulıw, ásirese onıń ashıq kewli menen mıyıq tartıp kúlgeni oǵada shıraylandırıp jiberedi eken. Júzi jarqın...

Allaniyaz instituttı tamamlagannan keyin óz awılına qayıp kelip, muǵallım bolǵan, al, hayalı jumısshı bolıp isleydi eken.

Ózi, mine, otız jıldan beri awıllıq mektepte inglis tilinen sabaq beredi. Perzentli bolıw jaǵınan da ákesiniń jolın quwǵan sekilli, Allaniyazdıń da eki qızı, bir ulı bar...

Tanıstıq, «Jas jigitteysiz» dedim men oǵan. Ol kúldi hám jumıs babında kiyip júrgen eski diz kiyimin kóterip qoyıp, jas kórininiwiniń sebebi fizikalıq miynet penen shuǵıllanǵanlıqtan ekenligin, ómirinde araқ iship, temeki shekpegenligin, eń baslısı úsh qádeni: waqtında dem alıw, waqtında awqatlanıw, waqtında juwınıw tártibin qatań saqlaytuǵının ayttı.

— Mine, — dedi ol gerbishlerdi kórsetip, — dem alıs baslanǵalı beri balamız benen ekewmizdiń quyǵanımız. Búgin sanı otız mıńǵa jetti.

— Birewge jay salıp berejaqsız ǵoy, shaması?

— Yaq, balalar baqshası menen medpunkt salmaqshıman.

Bizler Allaniyaz benen gúrrińlesip atırǵanda onıń balası jumısın dawam ettire berdi: balshıqtı dumalaqlap qumǵa bılǵap, keyin qalıpke salıp jerge taslaydı. Áne, gerbish tayar, endi ol tek kebiwi kerek.

— Hayran qalarlıq bir jaǵday, sizler quyǵan gerbishler kútá bekkem kórinedi. Ílayına bir nárse qospairsız ba? — dedim men.

— Yaq, balshıqtıń qurı ózi...

Balası bizlerge dıqqat bermey óz jumısın dawam ete berdi.

— Balańız-ám gerbish quyıwǵa teperish hám shaqqan kórinedi!

Allaniyaz kúلكi aralas gúrsinip qoydı:

— Awa, shaqqan... Kerekli muǵdardagı gerbishti tez arada quyıp ta bolamız. Álbette, is bunıń menen pitpeydi! Gerbish quyılıp bolǵan soń basqa da mashqalalar kútip turıptı. Bilesiz, imarattı tiklew, ústin bastırıw, áynek, qapılardıń qurıw... Qullası jumısı kóp...

— Olardı qaydan hám qalay tabasız?

— Qalay bolatuǵın edi!? Burınları satıp alatuǵın edim...

— Óz aqshańızǵa ma?

— Basqa kimnen soraydı dep edińiz! Álbette, óz aqshama. Jay salıp bergen adamlarımınń ǵarejeti bolmaydı. Jazda hám gúzde miynet etip aqsha toplayman. Solardan awıstırıp-súyistirip degendey...

— Sonda sizge hesh járdem bermey me? Siz jay salganda onıń adamları ushın salasız ǵoy.

— Nege járdemlespeydi eken? Awıl basshıları meniń ótinishim boyınsha qıyırshıq tas, taxtay, cement jetkerip bere basladı. Al soǵan, bilesiz be... Joq, joq... Qos perzenti urista qaza tapqan jalǵız baslı kempirge jay salıp bergenheim ele esimde. Áne, isler solay. Deniń saw bolsa, niyetiń dúziw bolsa hesh qıyını joq. Adam balası kútá qıyın awhalda qalsa, oǵan dárhal járdem kórsetiw hár insanniń parızlı isi emes pe?

Usılayınsha Allaniyaz sóylep turıptı, ózinshe pikirler júritip atır, bazı islerin esine túsirip atır... Al men bolsam, bul jerge qanday oylar menen kelgenligimdi eslep, ózimshe qısnıspaǵa da túse basladım. «Qalay-qalay ózi? Payda zıyanın bilmeytuǵın adam ba? Qıyalıy adam ba? Jo-oq! Joq, joq, adamlar! Baslarıńızǵa jaman oy kelmesin, bul kútá aqıllı adam! Ómirdiń uńqıl-shuńqılına tereń oy jiberip, ómirdegi óz ornın, adamgershiliktiń maqsetin durıs túsinetuǵın adam! Járdemge mútáj hám qıyın halǵa duwshar bolǵan adamdı mámlekettiń ózi de ǵamxorlıqtan tıs qaldırmaytuǵının da jaqsı biledi!

Allaniyaz ǵárip-qáserlerge hár qıylı jaǵdaylardı siltaw etpesten, óziniń sap hújdanı, bar dıqqatı hám shın ıqlası menen tikkeley ǵamxorlıq etti!

— Aytıńızshı, — bul jumısta sizge tikkeley járdem berip gerbish quyısatuǵınlar bar ma?

— Bar, — dedi ol aqırın. — Ánekey balam! Soǵan qosımsha ara arasında ayırım oqıwshılarım da járdemlesedi.

— Bolǵanı ma?

— Adamlar jawrınıń keńligi menen ǵana emes, asıra aysam keshirersiz, peyliniń keńligi menen de ajuralıp turadı. Hárkim óziniń adamgershilik parızın hár qıylı túsinedi. Jazǵı dem alıstan aldın ótkerilgen pedagogikalıq keńeste men úshinshi brigada haqqında máseleni ortaǵa qoydım. Ol

jerde medpunkttnıń de, balalar baqshasınıń da joq ekenligin, olardı qurıw zárúrligin, onıń ushın maǵan járdemshiler kerrek ekenligin aytım. Muǵallimler biri-birine qarastı da, názerlerin tómen aldı. Solay etip járdemge heshkim kelmedi.

— Bilesiz be? — dep dawam etti ol azmaz únsizlikten soń: — Jaylardı qalıs salıp beriw menen ǵana sheklenbeymen. Jumıstan bos waqıtlarım bolsa ot-shóp orıwǵa, pishen tayarlawǵa, paxta terimine qatnasaman.

— Al, balańız-she?

— Balam Ájiniyaz, orta mektepti pitkerdi. Onıń televizor ońlaw boyınsha qánigelikke oqıǵanın qáleymen. Házir hár bir úyde televizor bar. Aparıp ońlatıwǵa múmkinshiligi joqlardıń televizorı tez-tez buzılıp turatuǵınlıǵı belgili ǵoy.

Mine, ol meniń kóz aldımda naǵız miynet adamınıń, adamgershilk hújdanınıń heshqashan sarqılmaytuǵın janlı úlǵisi sıpatında kúlimlep, ózi quyǵan mıń-mıńlaǵan gerbishlerdiń arasında turıptı. Al, onıń átirapı misli áyyemgi qurılıs maydanshası kibi. Al ózi miflerde ayılǵanıday-aq, áyyemgi dáwirlerde birinshiler sıpatında ılaydan binyat etilgen adam sekilli. Tórt qırlı ótkir gerbishler ótkir kúnniń astında úyin-úyin bolıp aynalasında jatır.

Usı kórinis mende aqılǵa uǵras kelmeytuǵın qorqınıshlı sezimler oyattı. Meniń kóz aldımda óńsheń ǵárip-qáserdiń mútájın pitkeriw menen jasap atırǵan ullı insan menen bir qatarda, oǵan qarama-qarsı, hátte, pútkilley jat adamlar eleslep ketti.

Yaqshı, olardı qoyayıq. Men házirshe, kútá mehirli qılıqlar qılıp, ózin pataslıqqa bılǵamaǵan qarapayım adamlar haqqında oylayman. Al geyparalarǵa, men sóz etip otırǵan insannıń ǵárip-qáserlerge kórsetken qalıs xızmetleri, ne ushın kúlkili túyiledi? Ne ushın jasalmaday bolıp kórinedi?

Hárkim ózin insan sanap, ǵárip-qáserlerge, járdemge mıtáj sorlılarǵa qol ushın berip, jan kúydirip júrgen usı muǵallım jóninde az ǵana oyǵa shúmse edi?! Allaniyaz benen sóylesiwlerimizdiń aqırına taman aqsha haqqında ǵap qozǵadıq.

— Aqsha kimge kerrek emes? — dep gúrsindi ol. — Haya-lım meniń islerime kónligip ketkenine qaramastan, tapqan aqshalarımınıń belgili bólegin úyge ákelip, onıń qolına salıw

ornına, biysharalardıń jaýları ushın tas satıp alıwǵa cement-ke, áynek, qapıǵa jumsaǵanıń ushın bazıda renish-ám bildiredi. Ashıwlanadı. Degen menen, ol da insan! Ázzi insanlar ushın qanday mehir zárúrligin túsinedi!

— Siziń ózińizge hesh nárese kerek emes pe?

— Kerek, álbette! Biraq bizler jumıs islep atırmız goy! Al, jumıs islew múmkinshiligi joq awırıw, jalǵız baslı kempir-ǵarrılardıń bizlersiz kúni ne keshedi? Qullası, — dedi ol kózlerin sál-pál qısıńqırıp, oyılı pishinde. — Meniń pikirimshe, adamda aqshanıń kóp bolǵanı jaqsı emes! Ol kóp te, az da bolmaw kerek. Awa, menińshe, solay bolǵanı maqul!

Men kúldim. Mine naǵız házirgi kúnniń sózi. Aqshanı orınlı paydalanıw, materiallıq baylıqtan, aqılǵa uǵras paydalanana biliw kerek. Babalardıń, «artıq dúnya kóz shıǵaradı», degen násiyatı da bar goy. Meniń aldımında orta ásirdiń bir aǵartıwshısı emes, óz zamanlasım, yaǵnıy Qaraqalpaqstanınıń Nókis rayonındaǵı orta mekteptiń inglis tili boyınsha muǵallimi turıptı! Ol házirgi kúnniń táshwishleri menen jasap atır. Ayırıqsha sap hújdanlı, mehirlı insan!

Bizler xoshlastıq. Men mashınaǵa otırdım, júzleri quyash áptabınan qarawıtqan, ústi-basına ılay jaǵılǵan Allaniyaz, meni bılayraqqa shekem uzatıp saldı. Men izime bir burıldım. Allaniyazdıń artında gerbish jayılǵan surǵılt maydansha jatır. Ol óziniń ájayıp, keń peyilli kúlkisi menen maǵan qol bilǵap qaldı. Ne derseni! Ol sonsha ápiwayı miynetkesh, sonsha ájayıp mehirlı insan!...

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Jazıwshıǵa A. Óteniyazov haqqında ocherk jazıwına ne sebep bolǵan dep oylaysız?
2. Ocherk qaharmanı A. Óteniyazov qanday pazıyletke iye insan bolǵan?
3. A. Óteniyazovtaǵı unamlı pazıyletler nede?
4. Ocherkti oqıń hám túsingenińiz boyınsha gúrriń jazıń.

ÁDEBIYAT TEORIASÍNAN MAǒLÍWMAT

Ádebiyat shıǵısı jaǵınan úlken úsh tekke bólinedi: epos, liirika, drama. Al, janrlıq jaqtan roman, povest, gúrriń, ocherk, poema, komediya t.b. bolıp bólinedi.

Ádebiy janrdı súwretlenip atırǵan waqıyanıń sıpatı menen kólemi, Xarakterı belgileydi. Bul orında tek sırtqı forma emes, al onıń sapalıq sıpatın esapqa alıw kerek boladı.

Ádebiyat shıǵarmaları epikalıq tır, lirikalıq tır, dramalıq tır dep úlken úsh túrge bólinedi.

Gúrriń epikalıq túrge kiretuǵın hám bir-eki epizodtı súwretleytuǵın waqıyalı prozalıq shıǵarma. Epikalıq janrdıń basqa túrleri menen salıstırǵanda gúrrińniń ózine tán belgileri bar. Gúrrińge qatnasıwshı qaharman az boladı, waqıya bir yamasa bir neshe adamlardıń aynalasında jıyınalınıp beriledi, qalǵanları ekinshi dárejeli qaharmanlar sıpatında boladı. Gúrrińde súwretlew basım orındı iyeleydi. Ádette, ol adamnıń turmısındaǵı ayırım waqıyalarǵa arnaladı, biraq onda jazıwshı usı waqıyadan burın hám soń bolǵan nárselerdiń mayda-shúydelerin qaldırmaı tolıq súwretlep otırmaydı. Qaraqalpaq ádebiyatında S. Májitovtıń «Oqıǵan bala», N. Dáwqaraevtıń «Internatta», T. Qayıpbergenovtıń «Isiń sózińdey emes» t.b. gúrrińleri usı janrdıń talaplarına tolıq juwap beretuǵın shıǵarmalar esaplanadı. Novella da gúrriń sıyaqlı kishi epikalıq túrge kiredi.

Ocherk — kólemi hám súwretlew usılları jaǵınan gúrrińge jaqın, biraq házirgi turmıstıń dálme-dál qaharmanları hám faktleri, máselelerinen alınǵan kishi prozalıq shıǵarma. Bunday prozalıq shıǵarmalarda bolǵandı bolǵanday etip súwretlew baslı talap hám onda qaharmanlardıń atı-jónin, mákan jayın, basqa ádebiy dóretpeleridegidey etip jasırıp kórsetiw yamasa ózgeriw múmkin emes. Sonıń menen birge bul janrda zamanagóy máselelerdi juwmaqlastırw áhmiyetli orın iyeleydi.

Ocherklerde dál faktlerge súyengenlikten de jazıwshı qıyalıy oylardan biraz sheklenip, ol qaharmanlardıń obrazın ashıp beriw ushın kóp qıyınshılıqlar keltirip shıǵaradı. Qaraqalpaq prozasında T. Qayıpbergenovtıń «Dárya teńizge quymaǵı lazım», «Keńpeyilli insan», «Mehrliliktiń kelbeti», K. Sultanovtıń «Meniń awıllasım», «Balıqshınıń balası», S. Sa-lievtıń «Jer ishqında» t.b. eń jaqsı ocherkler esaplanadı.

Sońǵı gárezsizlik jıllarında da qaraqalpaq prozasında bir-qansha ocherkler jariq kórdi.

KÚNSHÍGÍS ÁDEBIYATÍNAN

«Türkiy» sózi — «türkiy tilles xalıqlar» mánisin ańlatıp, türk tilles xalıqlar mádeniyatı tariyxı maǵanasın bildiredi. Sonıń ushın da, tariyxta «türkiy jazıwı», «türkiy mádeniyatı» — dep atalǵan sózler menen de jiyi-jiyi ushırasamız. Bunıń eń baslı sebepleri házirgi türkiy tilinde sóyleytuǵın birneshe xalıqlar ózbekler, ázerbayjanlar, türkmenler, qazaqlar, qırǵızlar, qaraqalpaqlar, tatar, bashqurt, Kavkaz hám Sibirdiń türkiy tilindegi xalıqları dáslep ózlerine ortaǵ bolǵan mádeniyattan nár alıp sońınan tili, ádebiyatı hám mádeniyatı óz aldına bólinip ketken. Házirgi türkiya xalıqlarında tap sonday toparǵa kiredi. Sonlıqtan da, bul ellerdiń VI — XIV ásirdegi mádeniy tariyxın bir-birinen ajıratıp qarawǵa bolmaydı. Sonıń ushın da, bul dáwirler tariyxta «Türkiy ádebiyat» — dep qabıl etilgen. «Türkiy ádebiyat» hárbir türkiy tilles xalıqlar ushın teńdey xızmet atqarǵan.

Türkiy tilles xalıqlar Orta Aziya Qazaqstan hám Volga boyı elleriniń, Kavkazdıń negizgi xalıqlarınan esaplanadı. Sonıń ushın da türkiy tilindegi ádebiyat bul jerlerdegi jasaǵan xalıqlardıń, Watan ádebiyatınıń bir bólegi bolıp esaplanadı. Olar bul ádebiyatı ózleriniń ata-babalarınıń mádeniy mülki dep biledi.

Türkiy xalıqlar bir-birinen bólinip ketkennen keyin de hárbir xalıqtıń arasına óz tásirin tiygize alǵan danıshpan klassik shayırları bar. Mısalı, Maqtımqulı türkmen xalqınıń, Abay qazaq xalqınıń danıshpan perzentleri bolıwına qaramastan, XVIII — XIX ásirlerdegi Kúnshıǵıs mádeniyatınıń bir bólegi bolǵan Orta Aziya Qazaqstan ádebiyatı tariyxında úlken orın iyeleydi. Olar türkiy ádebiyatı ushın ortaǵ sanalmaǵan menen de Shıǵıs klassikleriniń sońǵı talantlı wákıllerinen esaplanadı. Bunnan tısqarı olardıń, ásirese qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıwı ushın da ustazlıq jolın tutqanlıǵı bayqaladı.

Türkiy poeziyası Shıǵıs klassikleriniń belgili bir bólegin óz ishine aladı. Sebebi, Orta Aziya hám Qazaqstanınıń negizgi bólegi türkiy tilinde sóyleytuǵın bolǵanlıqtan bul til olardıń ana tili hám mádeniy qatnas quralı edi. Sonıń

ushın da, orta ásirlik mádeniyatta túrkiy tildegi ádebiyat tómen dárejede bolmadı. Buǵan mısál sıpatında Álisher Nawayı, Fizuliy, Maqtımqulı dóretpelerin kórsetiwge boladı.

Shıǵıs mádeniyatı tariyxındaǵı uzaq dawam etken úsh tildegi ádebiyat (arab, parsı hám túrkiy) birin-biri kemsitken joq. Kerisinshe, birin-biri tolıqtırıp baradı.

Túrkiy ádebiyatı arab hám parsılar jıynaǵan kóp jıllıq mádeniy miyraslar, olardıń ózgesheliklerin úyreniw tiykarında bayıp bardı.

Mongól imperiyası túrkiy tilles xalıqlardıń óz ara bóliniwlerine de sebepshi bolǵan edi. Usınday sebeplerge baylanıslı X — XIV ásirde baslap ózbek, túrkmen, qazaq, qırǵız, qaraqalpaq, tatar, bashqurt hám basqa da túrkiy tilles xalıqlar óz adına xalıq sıpatında tolıq qalıplese basladı.

Biraq ta bul xalıqlar awızeki tili bir-birinen ádewir ajralıp turǵanı menen ádebiy til normaları túrkiy (eski ózbek) tilinde, jazba til normalarına boysındırılǵan edi. Túrkiy tilles xalıqlardıń jazba ádebiyatındaǵı bul ulıwmalıq xarakter XVIII — XIX ásirdegi ádebiyatqa shekem húkim súrdi. Hújjetli is qaǵazlardıń qádelerinde bul til qádeleri, hátte XX ásirdeń bas gezlerine shekem saqlanǵan. Bunıń eń baslı sebepleri Orta Aziya hám Qazaqstandı mákanlaǵan túrkmen, qazaq, qırǵız, hám qaraqalpaqlar ushın Xiywa, Buxara, Túrkiystan, Samarqand medireseleriniń ilimiy oray bolıp qalıwında bolsa kerek. Bul medireselerde oqıǵan ózbek, qazaq, túrkmen, qırǵız hám qaraqalpaqlar negizinen arab, parsı hám túrkiy tillerde sabaqlar alǵan. Sol tillerdi tereń ózlestirip bolıp, awıllıq medireselerde sabaq bergeni ushın da Mashrab hám Furqat ózbekshe jazsa, Maqtımqulı túrkmenşe, Abay qazaqsha, Berdaq hám Kúnxoja qaraqalpaqsha jazdı.

Óz sawatı hám talǵamına baylanıslı bulardıń ishinde de eski túrkiy tillerin kóp qollanǵanlar bar. Sebebi, sol waqıtıń ózinde de tasqın talantqa iye bolǵan eski túrkiy tiliniń sırların tereń iyelegen shayırlar tek óz xalqınıń arasında ǵana emes, bálki Orta Aziyalıq kólemdegi basqıshqa kóterilgen. Sonıń ushın da XVIII ásirdegi Maqtımqulı hám Mashrab shıǵarmaları shıǵıs elleri arasında úlken dańqqa eristi.

Abay hám Berdaqlar ayırıqsha talantqa iye sóz sheberleri bolǵanı menen de eń birinshi maqsette óz xalıqlarına milliy jazba poeziyanıń sırların úyretiwdi maqset etip qoyǵan. Óz xalıqlarına túsinikli bolıwı ushın jazba hám awızeki poeziyanı bekkemlegen.

Abaydıń dańqı Qazaqstan dalaları átirapında bolǵanı menen Orta Aziyanıń kópshilik jerlerine keńnen taraldı. Ásirese, qırǵız hám qaraqalpaq shayırları da onnan minnetdar boldı. Usınday sebeplerge göre ol shıǵıs klassikleri arasında da belgili orındı iyeleydi.

Al, túrkmen klassigi Maqtımqulınıń shıǵıs klassikleri arasında tutqan ornı ózgeshe boldı. Ol túrkmenlerden tisqari Turkiya, Ázerbayjan, Orta Aziya xalıqlarına keńnen belgili boldı. Al, Qaraqalpaqstan onıń ekinshi shayırlıq watanı esaplanadı.

Temuriyeler Orta Aziyanı hám basqa da úlkelerdı biriktiriw menen bir qatarda túrkiy tilindegi úlken mádeniyattı da payda etken edi. Usınday sebepler menen ózbekler óz tiliniń erte dáwirdegi miyraslarǵa jaqınlıǵınıń nátiyjesinde onıń dawamshısı da bolıp qaldı. Sonıń ushın da, XV ásirde jasaǵan ullı danıshpan hám oyshıl Álisher Nawayı ózbek xalqınıń perzenti bolıwı menen birge, pútkil túrkiy tilles xalıqlar ádebiyatınıń ustazı bolǵan edi. XVI ásirde jasaǵan kórnekleli ázerbayjan shayırı Muxammed Fizuliydiń de túrkiy xalıqlar ádebiyatına tiygizgen tásiri de usınday boldı. Olardıń shıǵarmaları mekteplerde sabaqlıq sıpatında oqıtılǵan.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. «Türkij ádebiyat» degende qaysı dáwirlerdi esapqa alamız?
2. Mashrab, Maqtımqulı, Abay, Berdaq shıǵarmalarınıń bárshege túsinikli bolıwınıń sebebi nede?
3. Türkij tilles xalıqlarǵa orta qaysı danıshpanlardı bilesiz? Olardıń shıǵarmaların aytıp berin.
4. «Türkij» haqqında túsinik berin.
5. X — XIV ásirlerde qaysı türkij tilles xalıqlar óz aldına xalıq sıpatında tolıq qalıplese basladı?
6. Maqtımqulı hám Abay dóretiwshiligi haqqında nelerdi bilesiz?
7. Türkij xalıqlar ádebiyatına qaysı shayırlardıń shıǵarmaları sabaqlıq retinde oqıtılǵan?

ALISHER NAWAYÍ

(1441 — 1501)

Ózbek xalqınıń ájayıp perzenti, danışpan hám oyshıl talant iyesi Alisher Nawayı ózi jasağan XV ásirde-aq, dúnyanıń kóplegen ellerine belgili boldı. Kúnshıǵıs klassikalıq ádebiyatında «Jeti juldızdıń biri» sanalǵan ullı talant iyesiniń ismi tez waqıttıń ishinde-aq, pútkil Kúnshıǵıs penen Batisqa taralıp ketti. Onıń danışpanlıq penen jazılǵan dóretpeleri dúnya xalıqlarınıń júreginen jıllı orın aldı.

Ol hátteki patsha sarayında wázir dárejesinde islewine qaramastan, hámelden göre xalıq mápin joqarı qoya bilgen hám óz dóretpelerinde ápiwayı xalıq mápin jırlawǵa hám barlıq nárseden göre xalıqtı, xalıq táǵdirin oylawǵa umtılǵan ullı talant iyesi boldı.

Alisher Nawayı 1441-jılı 9-fevralda Xorasan úlkesiniń paytaxtı Herat qalasında tuwıladı. Ákesi Ğiyasiddin saray hámeldarlarınan biri bolǵan. Anası Temuriy shaxzadalarınıń tárbiyashısı bolǵanı ushın da Alisher jaslıǵınan baslap-aq, shax balaları menen birge tárbiyalanadı.

Saray shaxzadaları arasındaǵı talas-tartıslar jas Alisherge de tásir etpey qalmaydı. Shahrux mırzanıń óliminen keyin Alisherdiń shańaraǵı Irakqa kóshedi, sońınan Ábilqasım Babur járdeminde Heratqa qayıtıp keledi hám óz oqıwın dawam etedi.

Ol jas waqıtlarınan baslap-aq, kórnekli parsı shayırı Saadiy Sheraziydiń «Gúlistan» hám «Bostan» shıǵarmaların, sonday-aq, Fadratdin Attardiń «Quslar tili» shıǵarmasın qunt penen oqıy baslaydı.

Onıń Temuriy shaxzadalarınan bolǵan Xusayn Bayqara menen mektepte birge oqıwı hám doslasıwı keleshegi ushın úlken jol ashıp beredi. Nawayı on eki jaslarınan-aq, qosıq jazıwǵa kirisedi. Bul jolda oǵan óz zamanınıń eń kórnekli

shayırlarınıń biri bolǵan Lutfiydiń ustazlıq járdemi ayırıqsha bolǵan.

Alisher ata-anasınan jetim qalıp, on bes jaslarınan baslap dostı Xusayn Bayqara menen birlikte Ábilqasım Babur sarayına xızmetke kiredi. Sol jılları ol óz zamanınıń eń ájayıp adamları parsı-tájik ádebiyatınıń kórnekli shayırı Ábdıraxman Jámiy hám Mashhad qalasınıń danıshpan adamları Sayd Xasan Ardasher hám Kamal Turbatıyler menen ushırasqan. Biraq bul dáwirlerde de Xorasan taxtı ushın bolǵan sawash jánjellerdiń izi úzilmeydi. 1459-jılı Xorasan taxtıń iyelegen Ábdısayıt mırza zalım hám reyimsiz bolıp shıǵadı. Bunnan keyin Nawayı ilajsız Samarqandqa ketiwge májbúr boladı. Ol Samarqandta kóp ǵana alımlar menen ushırasıp birneshe doslar arttıradı. Sońınan 1469-jılı óziniń dostı Xusayn Bayqaranıń birinshi wáziri bolıp tayınlanadı. Ol wázir bolıp turǵan waqtında átirapına kóp ǵana alım hám dilwarlardı jıynap, Xorasannıń abadanlıǵı ushın xızmet etedi. Elde ádalát hám tártip ornatiwǵa belsene qatnasadı. Biraq ózleri Temuriy áwladlarınan esaplıansa da, bilimsiz hám parasatsız bolǵan ayırım saray hámeldarlarına Nawayınıń bul háreketi unamaydı. Ásirese, wázirlik orınǵa talasqan Majitdin buǵan jamanlıq isleydi. Solay etip, onıń ómiri oǵada qıyın jaǵdayda ótedi.

Alisher Nawayı ózinen keyingi áwladlarǵa jigirma tomnan aslam ájayıp ádebiy miyrasların qaldırdı. Onıń hárbir ǵázzeli menen muxammesi, qasidası menen dástanları, jáne de hár qıylı janrlarda jazǵan shıǵarmaları, búgingi kúngi ádebiyatımız tariyxında salmaqlı orın tutadı. Eger ózbek xalqınıń ıllı shayırı Maxsud Sheyhzadanıń pikiri menen aytqanda: «Ol — ǵázzel mülkiniń sultanı» boldı.

Nawayı lirikasınıń negizin quraǵan «Xazoyinul-maoniy» (Maǵanalar ǵáziynesi) shıǵarması tiykarınan úlken tórt kitaptan turatuǵın diywan (jıynaq) esaplanadı. Bul kitap túrli jıllar arasında jazılǵan bolıp, tiykarınan 1491 — 1498-jıllardı óz ishine aladı.

Alisher Nawayınıń dóretpeleri arqalı onı filosofiyalıq lirikanıń sheberi sıpatında kóriwge boladı. Ol ómirdiń mánisin oǵada tereń túsinedi hám óz shıǵarmalarında álem gózzallıǵın, ómirdi súyiw, adamlardıń baxıtlı jasawı ushın gúres

ideyaların eñ baslı orınlargá kóterip súwretleydi. Adamzattıń ana tábiyat penen dialektikalıq baylanısı, tábiyattıń adamzattan, adamzattıń tábiyattan ğárezziligi máseleleri de shayır shıǵarmalarında sóz etiledi. Mısalı:

Bul dúnya bar eken, sen barsañ insan,
Álem saǵan mútáj, sen mútáj onnan, —

dep aytqan qatarları adam menen tábiyat arasındagı baylanıslardı tereń súwretleydi. Nawayı lirikasınıń eñ baslı tematikasınıń biri adamlardagı adamgershilik páziyetler menen hújdan máselelerin súwretlew boldı. Bul arqalı shayır hámme waqıt adamlardı jaqsı islerge hám jaqsı páziyetlerge shaqırıp otırdı, yaǵnıy: «Bul dúnyada heshkim gúldiń sebeti bola almas, biraq qalay bolǵanda da adamnıń óz jaqsılıǵı menen iz qaldırǵanı jaqsı» dep ayılǵan ájayıp pikirleri onıń shayırlıq hawazın anıq belgilep beredi. Mısalı:

Bul dúnyada heshkim bolmasa gúldiń sebeti,
Biraq bolǵay jaqsılıq at qaldırır niyeti.

Mine, bunıń ózinen-aq kórinip turıptı, Nawayı hár bir adamdı ómirден óz ornın tabıw ushın jaqsı islerge umtılıp, jaqsı jasawǵa shaqıradı.

Adam balasınıń bul dúnyada tutqan ornı oǵada úlken: Birew patsha bolsa, birewler bir kásiptiń iyesi bolıwı múmkin. Shayır hárqanday insan óz kásibinen nalımaı, onı qádirlep-qásterlewi kerekligin, kishkene kásiptiń ózinen-aq úlken nátiyjege, yaǵnıy onnan baxıt hám abıray-mártebege erisw múmkinligin oǵada durıs kórsetip beredi. Adam óz kásibinen kámal tabıwı ushın tınımsız túrde izlenip, waqıtı ünemlewi kerekligin: «Eger waqtıńdı uttırsań — baxıt qa-shadı», — dep uqtıradı. Sonday-aq:

Shax bolıw shárt emes, shártli insan bil,
Biraq bul dúnyaǵa kerek insan bol.

Nawayı hesh waqıt tek ózi haqqında qayǵırǵan emes. Ol hámme waqıt xalıq atınan sóyleydi hám xalıq dárti menen qıynaladı, quwanadı.

«FARHAD — SHIYRIN» DÁSTANÍ

(üzindi)

Gáwhar shashqan sarrap xabar beriwden,
 Taraldı naq sózler hámmege birden:
 Islerine Farhadtıń jurt tańlanıp,
 Ármen jaqqa júrip ketti jollanıp.
 Farhad kesken tastı olar kórdi de,
 Bunnan xabar berdi barıp Bániwge,
 «Gayratlı bir jigit keldi qırağı,
 Kórgen jannıń bárin hayran qıladı.
 Tas keskeni tań qalğanday káramat,
 Onday isti isley almas adamzat.
 Túri bolsa basqalardan bir bólek,
 Bunday erdi heshkim kórmese kerek.
 Kúshi tawday perishtedey bir adam,
 Kesek qurlı bolar deymen taw oğan.
 Bir jumıstı úsh jil emes adamlar,
 Tek bir kúngi isi menen barabar»,
 Usılayınsha ayttı Bániw bilgenin,
 Eger bul sóz bolsa — dedi haqıyqat,
 Barıw kerek tez arada minip at,
 Kúndey bolıp mingen aspan atına,
 Jetti tawıp er Farhadtıń qasına
 Bálent shıǵıp názer saldı hár jayǵa,
 Órtengendey bolıp turdı jer dúnya,
 Meytin menen arna qazǵan jigitti,
 Kórdi Shiyrin, ol tas gewlep júripti,
 Qáhár lenip tastı jigit uradı.
 Ursa taslar mayda-mayda boladı,
 Sawlatınan qorqıp taslar shıdamay,
 Meytin ursa omırıldı op-ońay
 Qatarınan boyı biyik júrgende,
 Ullılıǵı artıqmash bir pilden de
 Mańlayınan súyiw dárti kórinip,
 Bet álpinen ǵarıplik túr bilinip,
 Balǵa emes shoqmarı bar qolında,
 Kúl qıladı ursa Elbrus tawın da.

Shiyrin buğan kózin salıp keliwden,
 Úndemedi, hayran boldı kóriwden,
 Isin kórip kózinen jas quyıldı,
 Qıyınlıgın kórip kewli buzıldı.
 Sır perdesi ashılsın dep turmadı,
 Jaqın kelip sózin ayttı oydağı,
 Tañ qalarlıq belgiler bar boyında,
 Qıyınlıqtıń belgisi bar halında
 Algıs aytsañ jüz ásirler mudamı,
 Tek bir kúnlik isińe teń boladı
 Bir tabaqqa salıp gáwhar ákeldi,
 «Xızmet haqıń emes arnağan» dedi.
 Úzir aytıp ashtı dárhal tabaqtı,
 Basınan aylandırıp xosh boldı waqtı.
 Sulıw sózler sóylese de Shiyrin qız,
 Farhad-Májnún turdı essiz-aqılsız.
 Dámi dártli, ózin jerge jıqqanday,
 Ishke jalın sıymay sırtqa shıqqanday,
 Qaltıratpadan táni tınısh tura almay,
 Kúyip-janıp Farhad shıdam qıla almay,
 Dedi: «Seniń dártlerińnen men óldim,
 Dawısıń menen qıyınlıqtan qutıldım.
 Qay sulıwsañ qaydan bileyin,
 Seniń ushın jandı meniń júregim.
 Ya senbiseń elden meni ayırğan,
 Jat jerlerde búytip biyshara qılğan,
 Ay júzliniń sonda júzi kórindi,
 Farhad kútken qız ekeni bilindi.
 Aynada bir kórip sorlı bolğanıń,
 Endi kórdi jan júregi janınan,
 Esi ketse aynada bir kórgende,
 Kim tań qalar kórip turıp ólgenge.
 Farhad bunıń Shiyrin ekenin bilip,
 Qaygı tartıp qaldı jerge jıgılıp.
 Farhadtı bunıńday awhalda kórip,
 Óli dep oyladı biyjağday bolıp.
 Ay júzin qara bult basqanday bolıp,
 Jas júregin tütün bastı ah urıp.
 Opanıń shamınıń jaqtısı sóndi,

Farhadtiń janına Shafur hám keldi,
 Ol jıladı qushıp turıp basınan,
 «Dártten basqa nesiybesi bolmağan.
 Qayǵı, dárttiń az bolǵanday bastaǵı,
 Ómiriniń shamı sóne basladı.
 Sózlerińdi orınlawdıń jolında,
 Waq-waq, seniń shıdamlılıq jigeriń!
 Waq-waq, seniń asqan aqıl hóneriń!
 Essiz seniń taza júrek oylarıń!
 Essiz seniń qayǵı menen zarlarıń!
 Waq-waq, seniń oq jay tutıp oq atqan,
 Kúshli qolıń oqtı qarday boratqan!...
 Seni kórip battı qorlıq janıma,
 Kórmegende qalmas edim qayǵıǵa».
 Usılayınsha ayttı Shafur sózlerin,
 Shiyrin qızdıń jas qapladı kózlerin.
 Farhadtı patshaday zámberge salıp,
 Zar jılap jayına kettiler alıp.

Shiyrinniń Farhadqa súyikli kórinivi

Sol halda eki kún, eki tún jattı,
 Kóz ashpadı, sonday janına battı.
 Shiyrin jandı Farhadtıń bul halına,
 Shafurdıń da azap battı janına.
 Sonıń menen úshinshi kún boladı,
 Kózin ashıp Farhad esin jıynadı.
 Keń saraydı, shaxlıq taxtı kóredi,
 Shaxtay bolıp jatqanlıǵın bileği.
 Óz awhalın kóz aldına keltirip,
 Oylaǵanda hayran boldı otırıp.
 «Ay ma dedi kók júzinde kóringen,
 Joq, kún shıǵar jer jáhandı bezegen.
 Nur sawlesin shashqan shıǵar basına,
 Sóyleskende barıp jáne qasına.»
 Kózi túsip sulıw qızdıń júzine,
 Esten tangán qulaq salıp sózine.
 Uyalǵannan terge batıp shıdamay,
 Shıǵıp ketti jalt etti de jasınday.

Bul ay eken jangá járdem beripti,
 Esten tanıp jatqanda nur tógipti.
 Ayırsa da meni haldan burın da,
 Járdem berdi essiz jatqan wağımda.
 Ketti tawğa uyalğannan shıdamay,
 Essiz-suwsız asıwlarğa qaramay.
 Pitpey jatqan ol arnağa baradı,
 Uyalğanday suwday teri ağadı.
 Tawıp alıp meytin menen teshesin,
 Baslay berdi tezden peshesin.
 Deydi Farhad: «janıma ol kelipti,
 Men májnunge jaqsı kómek beripti.
 Esten awıp jatsam ketpey qasımnan,
 Járdem etip súyep turğan basımnan.
 Jaqsılıǵı ushın etken janıma,
 Júregimnen algıs aytsam bola ma?
 Bul arnanıń qazıwı tez bolıwın,
 Árman etken suwı tezden júriwin,
 Orınlasam sulıwdıń bul ármanın,
 Orınlanar óz oyıma algánım».
 Dep oylanıp taǵı qazıp ketedi,
 Atqan tası tap aspanǵa jetedi.
 Tas qazıwda sonday hóner etedi,
 Tawdıń tası aspan kókke jetedi.
 Tas jargıshın qıra tasqa salganda,
 Usar taw da bir qıyamet bolǵanǵa,
 Bult ta emes, báhardıń ol jawını,
 Tas boraǵan ala burqan dawılı.
 Tasqa ursa meytin sińip ketedi,
 Shıqqan waqta shaqmaqtaý jalt etedi.
 Shıday almay tas jarılıp sınadı,
 Hár urǵanda bólek-bólek qıladı.
 Izli-izinen xalıq künde keledi,
 Hayran bolıp bul islerdi kóredi.
 Kim kórse de buǵan hayran qaladı,
 Barmaqların tislep ǵana turadı,
 Usı tünde Máhin-Bániw úyinde,
 Asqan aqıl ay júzliniń úyinde,
 Adam bolıp ozi esin jıynadı.

Onnan keyin tawǵa qaray aydadı,
 Barsa Shafur Shiyrin qızdıń izinen,
 Qayǵı otı kórinip tur kózinen.
 Táwip Shafur qutılsa da qayǵıdan,
 Shıǵalmadı Shiyrin dárttıń otınan.
 Shafur kelip ayaǵına bas urdı,
 Kózinen jas aǵıp Shiyrin de turdı.
 Ayralıqtıń otı tiyip janına,
 Esten tandı ay júzli qız taǵı da,
 «Tas qoparıp júr dep Farhad arnada»,
 Izlewshiler xabar taptı tez ara.
 Kelgen zaman Farhadtıń bul xabarı,
 Shiyrin küldi güldey bolıp jamalı.
 Jazıw ushın óz kewliniń jarasın,
 Qumar boldı bir kóriwge qarasın.

Farhadtıń Shiyrin ushın tawda arna qazıwı

Kórkem sózdiń kózge túsken sheberi,
 Óz qıssasın bılayınsha bezedi:
 Tez qazıwdıń tawıp alıp ádisin,
 Saldı Farhad ayamastan bar kúshi.

Bárjay etiw bul jumıstı waǵında.
 Júdá qıyın, júrgen shıǵar sońında,
 Tez arada bárjay etsem bunı men,
 Sarbiy yańlı gózzal kúler kóriwden.

Pitkergende qıyın isti gezinde,
 Tilegimdi bárjay eter meniń de,
 Degen úmit kóz aldında kórinip,
 Qopardı tas, jatpadı hesh erinip.

Jerdi ólshep arqan alıp qolına,
 Eki sızıq saldı japtıń boyına
 Japtıń eni úsh qulashtay bar edi,
 Kem degende eki qulash tereńi.

Ólshep tartqan onıń hárbir sızıǵı,
 Mıń qulashtan aslam edi uzını.

Bir mún qulash pitse eger wağında,
Túser edi ekinshisin qazıwğa.

Bir mún qulash jerde tastı qazğanda,
Taslar qashtı meytininiń aldında.
Eki júz adam qazıp júrgen burında,
Eplep qazıp júrgen eken shınında.

Olar tastan tazartqansha jağanı,
Bul kepsheşin tutıp demin aladı.
Sazlağansha japtıń múltik jerlerin,
Korsetedi kepsheşiniń hónerin.

Eger alsa óz kepsheşin qolına,
Tarrashlaydı qaramay oń-solına.
Kóz salganda tarrashlaydı jerine,
Aynaday-aq kórinedi kózine.

Tas órgenin kórseń japtıń boyına,
Shemberlengen qudıq túser oyına.
Tası pitip qalsa qazğan jerinde,
Tas tabılmay qalıp qoysa shemberge.

Sonday jerde qıyın bolıp shemberi,
Miyнет artıp awır azap shegedi.
Biraq ta ol qıyınlıqqa qaramay,
Qara tastı qalay berdi jağalay.

Sızıq penen sızıp qoyğan burıńǵı,
Dawam etti japqa shember qılıwdı.
Tayar tastı burın jonıp sazlağan,
Óre berdi, tas izlemey daladan.

Nağısladı sóytip japtıń jolların,
Hayran qaldı kórgen bunıń qılğanın,
Sheber eken tastı sóytip óriwge,
Tastıń júyi bilinbeydi ómirde.

Eger de taw shıǵıp qalsa aldınan,
Shıdamaydı tazalamay jolınan.
Onı shapsa meytininen qoldaǵı,
Jalt-jult etip qızıl jalın shıǵadı.

Taw buzǵanday meytin alıp qolına,
Bas iyedi tawdıń biyik shıńı da.
Belin buwıp kiriskende isine,
Taw da, tas ta shaq kelmeydi kúshine.

Bir ruwdan biyik shıńnıń basına,
Opırılıp túse berdi qasına.
Izli-izinen biyik shıńdı qulattı,
Tasın bolsa tómen qarap domalattı.

Meytininen ushqan taslar mudamı,
Irkilmesten ayǵa barıp uradı.
Ketpew ushın taslar kóktiń júzine,
Qalqan dúzep aldı dárhal ózine.

Jerden ushqan bul taslardan atılıp,
Juldız qorqıp, buqtı basın jasırıp,
Meyli taslar málim emes esabı,
Aspan júzin talay jerden tesedi.

Aspan bunnan jasırınıp turmadı,
Jerden atqan taslardı ol urladı.
Sol taslardan aspan jerge mudamı,
Hásirettiń tasın taslap turadı.

Eki-úsh künde buzılıp taw taslar da,
Shıńı burqıp atıladı aspanǵa.
Jap qazǵanda hóner menen órlegen,
Dabıl sharın kórsetedi júzlegen.

Tawdı buzıp jerdey qılsa tez ara
Ańsatıraq bolar edi qazbaǵa.
Ólshep qoyǵan jerdi qazdı, tınbadı,
Kúndiz-túni heshbir qarap turmadı.

Tezlik penen qazdı, tastı qopardı,
 Japtıń izin sarayǵa da apardı.
 Alpıs qulash uzını da, eni de,
 Háviz qazdı ózi jetken jerine.

Háviz emes, teńiz dese boladı,
 Móldir suwı tınıp ǵana turadı.
 Bas bar edi jaqın jerde sarayǵa,
 Biyik edi tiygen bası aspanǵa.

Jonılǵanday jumır edi ol ózi,
 Aynalası bes júz qulash keledi.
 Epsnil jigit meytin urıp tez ara,
 Kiristi ol tastı sulıw qılmaǵa.

Kesip, jonıp qara tastı aǵashtay,
 Saldı sonnan aspan yańlı bir saray.
 Bul jumıstı bárjay etip tez ǵana,
 Iye boldı jańa biyik sarayǵa.

Biyikligi kún menen kóz qarasqan,
 Aynaları aspan menen talasqan.
 Saray boldı jer jáhanda bir ózi,
 Kúndey bolıp jarqıraǵan gúmbezi.

Saldı jáne úsh dárwaza, úsh áywan,
 Hárbirinen aspan tawı uyalǵan.
 Túrli-túrli naǵıslanǵan bólmesi,
 Ol da sonday bólmeniń tas óresi.

Solayınsha pitkerdi ol bir saray.
 Júzi tegis, tek bir tastan bolǵanday,
 Aynanıń áweli jobasın alıp,
 Sońınan bezedi súwretler salıp.

Kórsetiwge taxtqa mingen gózzaldı,
 Gózzallar shaxınıń súwretin saldı.
 Taxt ústinde turǵan shaxtıń janına,
 Xızmet ushın qızlar qoydı taǵı da.

Súwretlerdi sonday sulıw jasağan,
 Biraq onıń heshbirinde joqtı jan.
 Júz mınlağan saldı tımsal súwretler,
 Halı pittı kóp etkenge xızmetler.

Qay bir jerde súwret bolsa jaynağan,
 Esi awǵansha turıp soǵan qarağan.
 Kómek berip Shafur bárha janında,
 Bolatuǵın sızǵısh, qálem qolında.

Bul sızsı adamdı, ol jaqsı bezer,
 Bul sızsı haywandı, oǵan jan berer.
 Ay júzliniń suwretlerin salganda,
 Usar ózi tas ústinde turǵanǵa.

Ay júzliniń suwretlerin salganda,
 «Ah», «waq» deydi ishi tolıp ármanǵa,
 Saray solay tamam boldı waǵında,
 Qıtay súwreti turǵanday-aq janında.

Saray salıp pitkergen soń jumıstı,
 Endi háwiz qazıw ushın kiristi.
 Bul isti de tez pitkerip tasladı,
 Tek jatpadı, japlar qazıp tasladı.

Hár tárepten qazıp japtı keltirdi,
 Saray menen japtıń sánin jetirdi.
 Irkilmesten tuwlap aǵıp tez ara,
 Keletuǵın suwı boldı qalaǵa.

Aqıl menen málim japtıń biyigi,
 Eki mın qulash hár jabınıń uzını.
 Ol kárada tómen aqsa suwları,
 Ayaq jaǵın baǵı-bostan qıladı.

Tas qoparıp bolıwdan-aq taǵı da,
 Ketti tezden japtıń saǵa jaǵına,
 Barıp alıp suwdıń saǵa jaǵına,
 Aǵızbaqshı boldı eldiń ǵamına.

Tawğa qarap xalıq kele baslağan,
 Mine jerge tüser emes taslağan.
 Tamashağa tawğa kelgen xalıqtan,
 Kórinbeydi asqar taw da alistan.

Alisher Nawayı lirikalıq qosıqlar menen bir qatarda kóp ğana epikalıq shıǵarmalar jazadı. Bulardıń arasında 1482—1485-jıllarda jazılǵan «Hamsa» (Bes kitaptan ibarat dástan), 1499-jılı jazılǵan «Lisanut tayr», «Quslar tili» shıǵarmaları ayrıqsha orındı iyeleydi. Ásirese, shayırdıń «Hamsa» shıǵarması Alisher Nawayınıń dańqın pútkil álemge tanıttı. «Hamsa» jazıw Kúnshıǵıs ellerinde burınnan-aq bar dástúr bolıp, «Hamsa» dóretiwge eliwden artıq shayırlar qatnasqan bolsa da, bul baǵdarda tek tórt adam ğana pútkil dúnyaǵa belgili bolǵan. Bulardan eń birinshi mártebe kórnekli ázerbayjan shayırı Nizamiy Ganjaviy (XII ásir) «Hamsa» jazıwdı baslağan bolsa, bunnan eki ásir keyin hind elinde Hısrav Dehlaviy, Nawayınıń zamanlası kórnekli parsı-tájik shayırı Abdiraxman Jámiy hám Alisher Nawayı da «Hamsa» dóretken. Bul «Hamsa»lar, negizinen, bir derekke tiykarlangan bolsa da, lekin, olardıń hárbiri bir-birinen pariq qıladı. Sebebi, hárbir shayırdıń «Hamsa»sında jaratılǵan obrazlarda shayırlardıń jasaw dáwirine qarap ádewir ózgesheliklerge iye bolǵan. Bul jaǵdaylar kóbirek Xısrav, Bahram, Farhad hám Shiyrin obrazlarında ádewir kózge taslanadı. Bunnan tısqarı Nizamiy, Dehlaviy, Jámiyler Hamsanı parsı tilinde jazǵan bolsa, Alisher Nawayı türkiy tilinde jazadı. Nawayı «Hamsa» jazǵanda da ózinen aldın ótken ustazlarına úlken húrmet penen qaraydı. Eń birinshi mártebe «Hamsa» jazıp qaldırǵan Nizamiy Ganjaviydi alǵıslap:

Emes ańsat, bul zaman ishinde turmaq,
 Nizamiy pánjesine pánje urmaq,

— dep ayta kelip, «Hamsa» avtorları bolǵan úsh ustazına da úlken minnetdarshılıq bildirmekshi boladı, yaǵnıy:

Jollasa bul jolda Nizamiy jolım,
 Qollasa Hısrav menen Jámiy qolım,

— dep jazıp, bul húrmetli ustazları aldında bas iyedi.

Nawayı bul ájayıp «Hamsa»nı jazıwda óz ustazları sıyaqlı bes kitapqa bóledi: 1. «Hayratul-abrar» (Jaqsı adamlardıń hawlıgıswları), 2. «Farhad hám Shiyrin», 3. «Láyli hám Májnún», 4. «Jeti ıqlım», 5. «Saddi Iskandariy» (Iskender diywalı). Bul besewi de tematikalıq jaǵınan basqa Hamsalarǵa oǵada jaqın. Biraq Nawayı bul temalardı ózinshe rawajlandırǵan. Nawayınıń «Hayratul-abrar» dástanı óz zamanına bolǵan filosofiyalıq kózqaraslarında payda bolǵan. Sonıń ushın da, onı filosofiyalıq, social-ekonomikalıq, tárbiyalıq máseleler tiykarında bahalaw múmkin.

«Láyli hám Májnún», «Farhad hám Shiyrin», «Jeti ıqlım» da ıshqı-muhabbat máseleleri menen birgelikte ádalatlı hám ádalatsız patshalar obrazı menen ushırasamız. Álbette, bul dástandaǵı syujetler Kúnshıǵ'ıs ellerine burınnan-aq kóp tarqalǵan arablardıń «Qays hám Láyli», Mısr hám Assuriyanıń «Jeti gózzal», «Mehribanıw hám Shiyrin» qıssalarınan alınǵan. Solay bolsa da, bul obrazlardı Nawayı óz dáwirine ádewir jaqınlastıradı. Usınday sebepler menen hár Hamsa da patshalar obrazları hár qıylı beriledi. Hısraw menen Bahram. Bahram geyde ádalatlı, geyde ádalatsız bolıp kórinedi. Ashıqlar obrazında da tap sonday ózgeshelikler bar.

Al, Farhad obrazı bolsa, «Hamsa»da pútkilley jańa obraz. Bul erte dáwirdegi qıssalardıń hesh birewinde de joq. Sonıń ushın da, Nawayı bul obrazdı sol waqıttaǵı Xorandaǵı suw tamtarıslıǵı sebepli ózi oylap tapqan háreketshil obraz sıpatında súwretlegen. Ol xalıq arasınan shıqqan ápiwayı hám ádalatlı, opadar hám batır jigit sıpatında sáwlelengen.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Dástanda miynetkeshlik, haqlıq, hadallıq qalayınsha óz súwretleniwin tapqan?
2. Farhad Shiyrin menen qay jerde ushırasadı?
3. Shiyrin neni árman etken edi?
4. Farhad Shiyrińniń ármanın orınlaw ushın qanday isti orınlawǵa kirisedi?
5. Farhad qalayınsha tastan saray salıwǵa erisedi?
6. Dástandı oqıń «Miyнет baxıt keltirer» temasında gúrriń jazıń.

ÁDEBIYAT TEORIYASÍNAN MAĠLÍWMAT

Ġázzel, muxammes, rubayı haqqında túsiniik

Ġázzel (*arab sózi*) — Kúnshıǵıs xalıqlarınıń poeziyasında súyiwshilik mazmundaǵı lirikalıq qosıq. Ġázzel eń dáslep arablarda VII ásirdeń basında payda bolǵan. Onıń tiykarǵı mánisi «sırlasıw» degendi ańlatadı. Burın ġázzeller tarlı ásbaplardıń járdemi menen atqarılatuǵın bolǵan, bul qásiyet búgingi kúнге shekem saqlanǵan. Ulıwma Kúnshıǵıs poeziyasında ġázzeller, romans dep atalatuǵın súyiwshilik lirika-sına júdá jaqın.

Ġázzellerdi Orta Aziya xalıqlarınıń ádebiyatında óziniń joqarı dárejesine jetkergen Hafız, Lutfiy, Nawayı hám t.b. shayırlar boldı. Ġázzel birneshe báyttan turadı. Olardıń ulıwma sanı on ekiden aspawı kerek, rifması: aa ba va ga hám t.b.

Ġázzel áweli ishıqı-muhabbat qosıǵı sıpatında payda bolsa da, Nawayı dáwirinen XIX ásir aralıǵında onıń tematikası keńeydi. Ġázzel filosofiyalıq oy-pikirdi, aqıl-násiyat, hátteki satiralıq mazmundı beretuǵın janrǵa aylanıp ketedi. Búǵan XIX ásirdegi ózbek shayırları Muqimiydiń, Agahiyyıdıń, Furqattıń ġázzelleri mısál bola aladı.

Muxammes (*türk sózi beslik*) — türk tilles xalıqlarında bes qatardan on bes, on altı buwınnan turatuǵın qosıqtıń forması. Ol Nawayı, Maqtımqulılardıń shıǵarmalarında da ushırasadı. Bul formanı qaraqalpaq ádebiyatında eń dáslepki qollanıwshı shayırdıń biri — Ájiniyaz. Muxammes qaraqalpaq ádebiyatında «muxalles» atı menen belgili. Bul formanı Ájiniyaz Shıǵıs poeziyasın tereń úyreniw hám ózlestiriw arqalı iyelegen bolıwı kerek. Óytkeni, Ájiniyazǵa shekemgi qaraqalpaq shayırlarında bul forma ushıraspaydı, shayırdıń qaraqalpaq poeziyasındaǵı bul kirgizilgen muxalles forması naǵız poetikalıq jańalıq bolıp tabıladı.

Muxalles qosıq qurılısı boyınsha aruz ólsheminde jazılatuǵın lirikanıń bir túri. Ol bes qatardan ibarat birneshe bántlerden turadı, aaaaa-bbbba-vvvva-gggga tárizinde uyqasadı.

Ġázzeller qanday tematika hám mazmunğa iye bolsa, muxammesler de sonday tematika hám mazmundı sáwlelendiredi. Mısalı, Ájiniyazdıń «Shıqtı jan» muxammesinen misal keltireyik:

Kóp sálem mendin biradar, ashnayw duw jáhán,
Shiddatıy ruziy judalıqdur qıyametdin yaman,
Altı san alashnı gezdim, tapmadım namiw-nıshan,
Inshalla, gúzge bararman, bolsam aman,
Ah dariyğa, waq dariyğ, mıń sanı árman shıqtı jan.

Rubayı (*parsı sózi, tórtlik*) — Kúnshıǵıs xalıqlarınıń poeziyasında tórt qatardan turatuǵın qosıqtıń túri. Álbette, tek tórt qatar qosıqtan quralǵanlardıń bári rubayı bola bermeydi. Rubayı mazmunı boyınsha kóbinese filosofiyalıq, didaktikalıq, geyde ashıqlıq temalarındaǵı oy-pikirlerdi beredi. Onda oy-pikirlerdi oǵırı ıqsham hám ótkir etip jıyınlaap beriw, aqıl-násiyat beriwshilik sıpat, geyde astarlı mánilerdiń de kúshliligi anıq kózge taslanadı. Kompoziciyası boyınsha shártli túrde tórt qatardan ibarat boladı hám usı tórt qatarda juwmaqlanǵan tema, ideya beriledi. Usı tórt qatar qosıq óz aldına pütün bir ádebıy shıǵarma sıpatında kózge taslanadı.

Rubayınıń hárbir qatarı kópshilik jaǵdaylarda juwmaqlanǵan oy-pikirdi bildiretuǵın óz aldına sintaksislik forma (gáp) bolıp keledi. Rubayılar kóbinese aaba yamasa aaaa túrinde uymasadı.

Parsı-tájik ádebıyatınıń kórnekli wákili Omar Hayyam rubayısınan bir misal keltireyik:

Dúnyanıń maqsetli gáwhar tasımız,
Aqıldıń kóziniń aq qarasımız,
Jáhándi dóńgelek saqıyna desek.
Áne sonıń jalt-jult etken qası biz.

Rubayılardıń ájayıp úgileri Rudakiy, Hafız, Omar Hayyam sıyaqlı t.b. danıshpan shayırlardan miyras bolıp qaldı. Ulıwma rubayı shayırdı ıqshamlıqqa, jıyınqlılıqqa úyretedi.

ABDULLA ARIPOV

(1941 — 2016)

Abdulla Aripov 1941-jılı 21-martta Qashqadarya wálayatı Koson rayonınıń Nekuz awılında tuwılǵan. 1958-jılı ulıwma bilim beretuǵın mektepti altın medal menen tamamladı. 1963-jılı Tashkent mámleketlik universitetiniń jurnalistika fakultetin pitkergennen soń, 1963 — 1974-jılları baspasózde isleydi. 1974 — 1980-jılları «Sharq yulduzi» hám «Gulxon» jurnallarında, 1980 — 1985-jılları Ózbekstan Jazıwshılar awqamında juwaplı lawazımlarda, sońınan Ózbekstan avtorlar huqıqın qorǵaw mámleketlik komitetin basqaradı.

A. Aripov «Húrmet belgisi» ordeni hám Hamza atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı. 1981-jılı qosıq penen jazılǵan «Hákim hám ájel» dástanı ushın Ózbekstan Mámleketlik sıylıǵına, 1990-jılı dóretiwshilik xızmetleri ushın Ózbekstan xalıq shayı», 1988-jılı «Ózbekstan Qaharmanı» húrmetli ataqların alıwǵa miyasar boldı. Shayır Ózbekstan Respublikası gimniniń avtorı.

Shayırdıń dáslepki qosıqlarınıń birinde «Men jırlayman bul dúnyada, záberdes xalıqımdı mudam» dep jırlaǵan bolsa, usınday el-xalıq hám Watan tuyǵısı shayırdıń poeziyasınıń ózige boldı. Hár bir insannıń tuwǵan anası birew bolǵanı sıyaqlı, ana Watanı da birew degen ideyanı poeziya tili menen bılayınsha tásirli jetkeredi:

Bul jariq dúnyada Watan birewdur,
Birewdur dúnyada ana degen de.

Óz xalıqınıń quwanışı menen quwanıp, qayǵısı menen ortaqlasqan shayırdıń kópshilik qosıqlarında ana Watan, xalıq, tuwǵan jer, el, jurt sózleri jiyi-jiyi tilge alınadı. Shayır xalqımızdıń hadal miynet etip, toq jasap atırǵanlıǵına

súysinip qarasa, ayırım adamlarda mehir-muhabbattıń, haqıyqatlıq penen sadıqlıqtıń joǵalıp baratırǵanlıǵına ashınıp qaraydı. Usınday adamlarǵa shın kewlinen kúyinip «Aldında hásiretli oyǵa talaman, qashan xalıq bolasań, áy sen alaman?» dep jar saladı. Shayırdıń «Bajixana», «Teńizge», «Saratan» sıyaqlı qosıqları miynetkesh xalıqqa bolǵan tereń isenimnen hám xalıqtıń ǵam-qayǵısına sherik bolıp jasaǵanlıǵınan derek beredi.

A. Aripov óz xalqınıń tábiyatına tán bolǵan mehir-muhabbattı, joqarı adamgershilik pazıyletlerdi ulıǵlap qoymastan, xalıqlar doslıǵı temasında da kóplegen qosıqlar dóretti.

Talantlı sóz sheberiniń «Ármanıstan», «Qazaqstan», «Qırǵız diyarı», «Ózbekstan», «Sawǵa», «Qaraqalpaǵım» qosıqlarında xalıqlar doslıǵı hám tuwısqanlıǵı kóterińki ruwxta súwretlenedi. Mısalı, shayır «Qaraqalpaǵım» qosıǵında ózbek hám qaraqalpaq xalqınıń ázelden dos hám tuwısqan ekenligin maqtanış sezimleri menen jir etedi.

Shayırdıń tuwısqan ellerde, hátteki shet ellerde bolǵan saparları bazıbir lirikalıq qosıqlarına jańa mazmun, jańa tema alıp keldi. Endi shayır tek ǵana óz xalqınıń emes, jáhán xalqınıń quwanışlı hám qayǵılı ómirin óz júreginen ótkerip jazıwǵa umtıldı.

Shayırdıń qaysı qosıǵın alıp qarasaq ta, filosofiyalıq oy-pikir menen birge lirikalıq sezim sulıwlıǵı qarısıp ketkenligin kóremiz. Shayırdıń «Ózbekstan», «Munajattı tıńlap», «Áwladlarǵa xat», «Oylarım», «Báhar», «Sen báhardı saǵınbadıń ba?», «Birinshi muhabbatım», «Júzbe-júz», «Otello», «Gúz», «Saratan», «Teńizge» h.t.b. qosıqları kórkemligi hám oy-pikirleriniń tereńligi menen házirgi ózbek ádebiyatında klassik shıǵarmalar sıpatında joqarı bahasına iye boldı.

A. Aripov awdarma tarawında da kóbirek qálem terbetip kiyatır. Ol dúnya ádebiyatı dúrdanalarınan Pushkin, Shevshenko, Nizamiy Genjaviy, Qaysın Quliev, I. Yusupov sıyaqlı birneshe talant iyeleriniń shıǵarmaların hám Danteniń «llahiy komediya» shıǵarmasınıń ózbek tiline awdaradı. Usı shıǵarmanıń awdarmashısı sıpatında bir neshe mártebe Danteniń watanı bolǵan Italiyaǵa barıwǵa hám ózi kórgen eldiń tábiyatı, mádeniyatı, kórkemlik dúnyası menen jaqınnan tanısıwǵa miyasar boladı hám usı el haqqında «Búlbüli

bar deydi hárqanday bostan» dep atalgan qosıqlar dúrkinin dóreledi. Shayır ondağı tórtliklerinde:

Insan ullılıǵı puldan ziyada,
Eńbegim esh bolmay tolqıp turıppan,
Dante sebep kelip Italiyaǵa,
Húrmetke sazawar bolıp turıppan.

Ómir bar inamın baǵıshlar pútkil,
Pisigin, shiykisin bárin de juttıń,
Saparǵa shıqsañ da, qayda barsan da,
Óz jurtıńnıń atın azada tuttıń.

— dep ómir tájiriýbesine súyene otırıp tereń pikir júrgizedi.

NE USHIN SÚYEMEN ÓZBEKSTANDÍ

Ne ushın súyemen Ózbekstandı
Topıraǵın kózime áylep totıya,
Ne ushın Watan dep jer hám aspandı,
Muqaddes atayman, atayman tánha.

Haslında dúnyada tánha ne zat bar,
Paxta óspeydi me ózge elde ya?
Yaki quyashı ma sewgime sebep?
Aqırı quyashlı góy, pútkil Aziya.

Men, ne ushın súyemen Ózbekstandı?
Baǵların jánnet dep kóz-kóz etemen.
Ne ushın ardaqlayman topıraǵın men,
Súyemen: «Topıraǵın biybaha Watan».

Haslında topıraqtı ádil tábiyat,
Taqım áylegen góy, jer júzine teń.
Nege bul topıraq dep jiladı Furqat?
O, Qashǵar topıraǵı, jarlımedıń sen?!

Xosh, ne ushın súyeseń Ózbekstandı?
Aytqıl sebeplerin deseler maǵan.
Shayırana gózzal sózlerden aldın,
Men tájim etemen ana xalqıma:

Xalqım, tariyx húkmi seni eger de
Máńgi muzlıqlarǵa súrgin qılsa da,
Qarlıqlardı mákan etken bolsań da,
Mehrim bermespedim sol qar, muzlarǵa?
Watanlar,
Watanlar,
Meyli, güllensin,
Baǵ ónsin máńgilik muzlıqlarda da,
Biraq, jurтім, seni baylıqlarıń ushın,
Súygen perzent bolsa, keshirme hasla!

DÚNYANÍ QÍZǴANBA

Dúnyanı qızǵanba mennen, áziydim,
Men seniń kósheńnen ótpepen zinhar,
Meniń bul álemde óz aytar sózim,
Hám ózim sıyınar mazarlarım bar.

Dúnyanı qızǵanba mennen, áziydim,
Sen ishken bulaqtan ishpespen hasla.
Sen júrgen tawlarda qalmaǵay izim,
Sen keshken dáryadan keshpespen hasla.

Dúnyanı qızǵanba mennen, áziydim,
Qálbińdi jaqpasın shubha hám soraq,
Men ózge mánzilge tikkenmen kózim,
Ol seniń shatpańnan júdá hám jıraq.

ILTIMAS

Saǵan bálki ayan, bálki naayan,
Bir ómir hádisin áleyin bayan,
Meyli suwlar keship, meyli otta jan,
Hárgiz iltimasqa kúniń qalmasın.

Táme degen na'rse dúnyada jalǵan,
Nan berip reńkińdi etedi saban,
Aqılıń pütün bolsa, tórt músheń aman,
Hárgiz iltimasqa kúniń qalmasın.

Qasqır emes deyseñ adam-adamğa,
Kóziñdi ashıñqırap qara zamanğa,
Birew atama der, birew anama,
Hárgiz iltimasqa kúniñ qalmasın.

Saqawat tamanga geyde júz burdım,
Geyde hayran qalıp lal bolıp turdım,
Nardıñ iyt aldında shókkenin kórdım,
Hárgiz iltimasqa kúniñ qalmasın.

Eh, dostım, deme sen qaydan bul tuyǵı,
Qosıǵım sen ushın bolsın aynaday misli,
Meniñ bir ápiwayı filosofiyam usı:
Hárgiz iltimasqa kúniñ qalmasın.

AS HÁM TAS

Dúnyanıñ isi kóp, bizge saq bol der,
Deyik jul ótti me — ótti demek jas.
Sen qaysı awhalğa túser ediñ eger,
Jep turǵan asıñnan shıǵıp qalsa tas.

Ǵarsh etip tisiñe ol tiygen zaman,
Miyiñ shıtnap keter, ot búrker kóziñ.
Tamsanıp qoyasañ bildirmey pinham,
Óziñnen ótkenin bilerseñ óziñ.

Tagam ǵoy, nesiye, náǵmetdur ázel,
Buyırsın hár kimge ózlik asları.
Biraq oylap deymen men geybir máhál,
Nege asımızdıñ kópdur tasları.

Abdulla Aripov poeziyasında ana watan — Ózbekstan obrazı keñ hám tereñ túrde, óz sáwleleniwın tabadı. Ana-Watanga hám miynetkesh xalqımızğa mehir-muhabbat tuyǵısı shayır dóretiwshiliginiñ tiykarǵı ideyalıq mazmunın quraydı. A. Aripov ana-watan tuyǵısınıñ qanshelli muqaddes, qanshelli biybaha ekenligin, bul tuyǵını basqa heshqanday sezimge almastırıp bolmaytuǵınlıǵın shın júreken jırlaydı. Shayır

«Ne ushın süyemen Ózbekstandı» qosıǵında ózi tuwılıp ósken, kindik qanı tamǵan tuwılǵan jerin, ana Watanın elixalqın kózlerine sürme etip, bul topıraqta ósip-óngen hárbir gıyası menen baǵıw-baqshasın jánnet mákan dep biledi. Ol usı jurttıń sadıq bir perzenti sıpatında ana-Watanına bolǵan tereń süyispenshilik sezimlerin beredi.

Shayırdıń kópshilik lirikalıq qosıqlarına nama jazılǵan. «Dúnyanı qızǵanba» qosıǵınıń lirik qaharmanı bul dúnya keń, onda meniń de, seniń de óz aytar sózimiz, júrer jolımız bar. Sonlıqtan da, dúnyanı qızǵanba ol maǵan da, saǵan da jetedi dep jırlasa, «İltimas» qosıǵında bolsa adam balasınıń bir nársege oǵada zárúr hám mütáj bolǵanda ǵana ekinshi adamnan járdem sorap iltimas etetuǵınlıǵı, eger de on eki músheń saw, aqıl-esiń pütün bolsa, birewden járdem sorap yamasa táme etip jasaǵannan kóre hadal miynet etip jasawǵa, ómir súriwge erisiwiń mümkün ekenligin «hárgiz iltimasqa kuniń qalmasın» dep atap otedi.

«As hám tas» qosıǵında insanniń ómirde hadal pák jasawı kerekligi haqqında filosofiyalıq pikirlerin bildiredi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Ózbekstan xalıq shayırı, Ózbekstan Qaharmanı A. Aripovtıń ómiri hám atqarǵan xızmetleri haqqında nelerdi bilesiz?
2. Shayırdıń qanday qosıqlar toplamları basılıp shıqtı?
3. Shayırdıń «Ne ushın süyemen Ózbekstandı» qosıǵında Watan haqqındaǵı ishki sezimleri qalay sáwlelengen?
4. «Dúnyanı qızǵanba» qosıqlarında qanday filosofiyalıq pikirler sáwlelendirilgen?
5. «İltimas» qosıǵında qanday didaktikalıq pikirler orın alǵan?
6. Qosıqlardı oqıp, mazmunın aytıp beriń.
7. Shayır «As hám tas» qosıǵında astarlı mánide neni aytpaqshı bolǵan?
8. «Watanımnıń bir perzentimen» temasında kishi tekst dóretiń.
9. El-xalıq hám Watan tuyǵısı shayır poeziyasında qalayınsha sáwlelengen?
10. A. Aripov peoziyasınan didaktikalıq pikirlerge mısal keltiriń.

DÚNYA ÁDEBIYATÍNAN

SHOTA RUSTAVELI

(XII – XIII ásirler)

Óziniń ájayıp «Jolbarıs terisin jamılğan palwan» dástanı menen jer júzilik dańqqa iye bolğan gruzin xalqınıń ullı danıshpan shayırı Shota Rustaveli XII ásir-diń aqırı XIII ásir-diń baslarında ómir sürgen.

Rustavelidiń ómiri hám ádebıy xızmeti tuwralı tolıq maǵlıwmatlar biziń zamanımızǵa kelip jetpegen. Bunıń bir bas sebebi, xristian ruwxanıyları ullı shayırdıń esteligin de, shıǵarmaların da xalıq yadınan shıǵarıw, ol jırlaǵan iygiliكلي ideyalardı boldırmaw ushın barlıq háreketti islegen.

Tiykarınan, tap mine usı sebepli ullı shayırdıń kóp kólemlı shıǵarmaları, odaları, yumor-satiralıq qosıqları da bizge jetip kele almastan joǵalıp ketken. Onıń tek ǵana biziń dáwirimizge «Jolbarıs terisin jamılğan palwan» dástanı jetip keldi. Usı bir dástanınıń ózi-aq ullı gruzin shayırina dúnya ádebiyatınan joqarı orın alıp berdi. Bul shıǵarma gruzin ádebiyatınıń ósiw procesinde sheshiwshi basqısthan ibarat boldı hám onıń tiykarın saldı.

Bizge shayırdıń ómiri tuwralı da maǵlıwmat beretuǵın usı «Jolbarıs terisin jamılğan palwan» dástanı.

Bul maǵlıwmatlar boyınsha Shota Rustaveli Gruzıyanıń qubla-batısındaǵı mádeniyatlı qalalardan sanalğan Mesxetide tuwılğan hám Gruzıyada tariyxta atı keń belgili patsha Tamara mámleketti basqarıp turǵan waqıtta ómir sürgen, óziniń dástanın da shayıır usı patsha Tamaraǵa arnaǵan.

Dástan birinshi ret Tamara, onıń wázir hám ámirleriniń qatnasıwı menen oqladı hám tez waqıtın ishinde hámme-niń dıqqatın ózine awdaradı. Rustavelidi hámme qutlıqlaydı. Shayıırǵa qımbat bahalı sawǵa-sıylıqlar beriledi. Patsha Tamara

shayırdı altın qálem menen sıylıqlaydı. Shotanıń hám onıń dástanınıń dańqı pútkil mámleketke jayıladı.

Biraq saraydıń Rustavelige bul sıy húrmeti uzaqqa sozılmaydı. Geypara ráwiyatlarǵa qaraǵanda jas Shota óz patshası Tamarǵa ashıq bolıp qaladı. Shayırdıń bul jalınlı muhabbatı saray adamlarınıń oǵan degen qarsılıǵın payda etedi. Shayırdıń ómiri qáwip astında qaladı. Sonnan keyin Shota Rustaveli Gruzıyadan qashıwǵa májbúr boladı. Ierusalimge barıp, bir manastrǵa monax bolıp kiredi. Sol waqıttan baslap Rustaveliden xabar-atar bolmaydı. Biraq, shayırdıń ózi tuwralı hám onıń Tamarǵa ashıqlıǵı tuwralı kóp ǵana ańız sózler, qosıqlar dóreydi.

Shayırdıń ájayıp dástanı jáhán xalıqlarınıń kóplegen tillerine awdarıldı. Ullı shayırdıń dóretiwshiligın jalınlı gumanizm ideyaları iyelep turadı. Ol óziniń ájayıp dástanında adamnıń azatlıǵı hám erkinligi, eldiń ǵárezsizligi, xalıqlar doslıǵı ideyaların jırladı, adamdaǵı jaqsı minez-qulıq, aqıl-parasat, dóretiwshilik kúshti, gózzallıq, muhabbat hám doslıqtı, turaqlılıqtı, bir-birewge shın beriliwshilikti jırladı, zorlıq, qullıq, nadanlıq, turpayılıq, satqınlıq sıyaqlı unamsız illetlerdi qaraladı hám áshkaraladı.

JOLBARÍS TERISIN JAMÍLGÁN PALWAN

(dástannan úzindi)

Tarieldiń ashıǵına jibergen jollaması hám Nestan-Darejannıń aytırılıwı

Súyiklisine «Quyashımsañ, — dep bılayınsha juwap jazdı:
Maǵan qayta sıylıq etti jalǵız külkiń báhár paslın.
Dıqqatına arzır bolsam, búytip qanday ármanım bar,
Men boysındım dárya kibi sawlatıńa seniń tasqın.

Erterekte tiri qaldım tek te seniń ráhimińnen,
Asqar shıńsań. Mine usı asqar shıńdı qáledim men.
Es-túsinen ayırılǵan meni baxıtlı ettiń taǵı,
Pirlerden hám artıq maǵan uslaw seniń bilegińnen.

Quday kórip turdı: xızmetińe men tayarman,
Basımnan ayaǵıńa jıǵamdı taslawǵa men barman.
Janıma dárman bolıp jasawım ushın kómekles,
Shamam joq sennen basqanı qalayınsha súye alarman?»

Qız tıńlap bolıp ketti. Men shúmdim oyǵa izinde,
Men uyqılasam xanzada keldi qaytadan túsimde.
Quwanış ushın túrgelip, joqlıǵın kórdim janımda,
Hám qayıp uyqılay almadım túksiygen túnniń ishinde.

Azanda patsham meni altın sarayǵa shaqırdı,
Ol taxtında otır eken: sán-saltanatlı, sabırlı.
Men jetip keldim aldına, otır dep orın nusqadı,
Patsha, hayalı, úsh wázir keńesler qurdı aqıllı.

Patsha bılay dedi: «Mine, bul nárese qudalıq is:
Ǵarrılıq jaqın qaldı, qashshan eńkeydi künimiz.
Táńir bizge ul bermedi, biraq jarılqap qız berdi,
Ulday kórip álpeshlep, asırap saqladıq onı biz.

Endi mine, xanzadanıń haq nekesin qıymaq lazım,
Bunıń ushın ne isleymiz? Aqıl kózin qáne ashıń.
Óz eli Hindstandı qorǵaǵanday birew kerek,
Hám alǵanday mına tajdı hám taxtıń mashqalasın».

Men patshaǵa bılay dedim: «Ulsızlıǵıń ashınarlıq,
Qızınızdı siziń biraq kóirse bolar uldan artıq.
Sizdi quda etpeklikti kim bolsa da baxıt biler,
Qalmaydı hesh hasılızada siziń qızdan basın tartıp».

Isti kórip dúzetkendey máhalinen ótip ketken,
Qapa bolıp uzaq waqıt awır azap shektim ábden.
«Xorezm shax balasınan — dedi patsha, — qolaylıraq,
Kúyewden hesh joq ekenin bilgen edim men ádepten».

Usılaysha sheshken eken taxt iyesi burınnan-aq,
Hayalı da júrgen eken bul pikirdi maqul sanap.
Qúdiretli patsha menen qarsılaspaq maǵan qayda,
Hám de mennen kim bar turǵan sol waqıtta aqıl sorap?

«Shaxtı, — dedi patsha ayım, — júdá ullı patsha deydi,
Qızdıń teńi onıń ulı — basqa onday gezlespeydi.
Bul qúdiretli hám tákabbır qatıńǵa ne aytıw múmkin?
Men kelistim, ne sharań bar. Qanday bolar eken keyni?»

Jawshılardı jolladı tez patsha Xorezm shaxına, pátek jolladı taǵı da:

Mınaday dep sózler jazıp: «Qanday adam qızbas qızǵa»,
«Tek te jalǵız hasızada qız ósirdim, balań kelsin,
Hám úylenip, iye bolsın taxtı baǵı sharbaǵıma».

Sıylıq penen jawshı qayttı. Ayasın ba quda hasla,
Shah bılay dep xat jazıptı: «Qanday adam qızbas qızǵa».
Tilekti qabıl etipti jarılqap bizdi jaratqan:
«Onday qızdan bas tartqanday ladanlar az aramızda».

Kúyew keshti. Jawshılar jáne atlandı saparǵa,
«Júr er jigit qutlı is pitpey jan qarar tabar ma?»
Jatarman awır azaptı shegip úyimniń ishinde,
Ózimdi tayın ettim, men qattı jaǵımsız xabargá.

Pıshaq ursam dedim ishke. Ol tolıp tur záhár menen,
Asmattan keldi bir hayal mına qısqa xabar menen:
«Bahadırım, kel keshikpey, qızdıń háwli háremine,
Sárwi boylı arızılıńız ushırasıwǵa inkar» degen.

Keldim. Nestan Darejan bolsa kerek háwlisinde,
Asmat meni kútip aldı. Seyil ettik baǵ ishinde.
Quwanarlıq hesh nárseni kútiw ushın dimarım joq,
Kórdim qızdıń qapashılıq hám qayǵıdan daq júzinde.

Men hám qattı japa shektim suwıqlıqtı dárhal sezip,
Asmat burın kúler edi, sóyler edi dálkeklesip.
Ún qatpastan qamsıqqan kórgenligim bul nigardıń,
Meni qayta shorshındırdı, bawırımdı qayta ezip.

Sóylespey-aq, meni Asmat alıp ketti tóрге arman,
Sárwi tallar arasına ishke sóytip kirip barsam,
Jay ishinde jalǵız ózi otır eken xanzada qız,
Qız názerin qatań kórdim, qáhárinen qaltırar jan.

Sol xosh kewil jay ishinen kelgenimdi qushaq ashqan,
Sol jillılıq, sol quwanış sezilmedi mağan haslan.
Tek aynalğan jastı kórdim men gózzaldıń kózlerinde,
Tájim berdim. Qız otırdı, biraq juwap qaytarmastan.

Tas ústinde otırǵanda betin burǵan áne, sizge,
Ol qáhárli ullı ana jolbarıstı saldı eske.
Kórmep edim ómirim tuwıp onday úlken saltanattı,
Aqır sońı turdı ornınan jasın túsli gózzal áste.

«Uyatıń joq, dedi mağan qáhár lenip patsha qızı.
Eger bilip islegen is, háreketiń bolsa usı.
Sen antıńdı buzdıń. Erteń quday aldında ne deyseń?»
«Qanday anttı buzdım?» — dedim, — aytıń mağan jer juldızı».

Túsiniwge bolar eken arızılım bul sózge qáytip
Qanday házir qılmıs islep men qızarıp turman aytıń?»
Ol juwap qaytardı bılay: «Goshshaq jigit sen aldadıń.
Sonlıqtan bawrım jara hám ol endi jazılmaydı.

Keshe patsha sarayında men haqqında gáp bolǵanda,
Biziń táǵdir sheshilgende qatnasıpsañ sen solmanda.
Meni jatqa jiberiwge keliskeniń qalay, sóyle,
Házir endi jógishilik ónerińdi sen qollanba.

Umıttıń ba júrgenińdi xat arqalı júrek arnap,
Ashıqlıqtan kesellenip tasıttırıp dári-dármaq.
Endi kimgе bolar eken teńewime meniń seni?
Keshtim sennen. Bar basqaǵa, ashıqpan dep jáne zar qaқ.

Jat adamǵa el tapsırıp, ákem qátelesti ábden,
Báribir bul Hindstanniń — altın taxtı miyrası men.
Ayaǵıma jip taqtırıp, oynatqızıp men qoymaspan,
Ol tuwrı, sen hiylekerseń. Iske aspas, biraq hiyleń.

Sen oylama, bul kárada júremen dep búytip aman,
Bul jerden ket yaki seniń etermen ómirińdi tamam.
Endi mağan megzesti tabarman dep úmit etpe!»
Sonda oǵan men eńirep: «Ráhim áyle, — dedim, — janan!

Kúshli tásir qıldı maǵan qızdıń ashıwlı sózleri,
Jan alar edi dilbardıń ushqın shashıwshı kózleri.
Sol kózlerden qalaysha mańgi ayra túsiw múmkin,
Men qalay súye alarman usı gózzaldan ózgeni?

Hám kórip qaldım jatırǵan qurandı qızdıń aldında,
Hám onı qolıma alıp: Arzıwlım, — dedim, — men mında.
Sennen jaqsı xabardı esitiwge kelgen edim,
Biraq olay bolmay shıqtı. Sózimdi meniń tıńla:

Saǵan tek haqıyqatlıq, shın gápimdi aytajaqpan,
Jalǵan sózdi aytqan adam taba berer ózi haqtan.
Sen kórerseń óziń házir: atıma daq salǵanıw joq,
«Aytsañ ayt», — dep, qarap qoydı qız kóz benen giná taq-
qan.

Ata-anań burınnan-aq, qoyǵan eken maqullasıp,
Saǵan jattı miyras kórdi sarayında keńes ashıp,
Men waqıtsha oǵan «jaq» dep heshqanday sóz aytalmadım,
Ne islewim múmkin meniń patsha menen qarsılasıp.

Jat qolına tapsırmaqlıq qáwipli nárse elimizdi,
Patsha oylap júrgen eken aqıbeti jaman isti.
Taxt ústine otırıwǵa men haqlı edim biraq,
Meyli, kúyew kelse, kelsin. Qorqıtpaydı bul hám bizdi.

Men ózime: «Bir ilajın oylap islew kerek» dedim,
«Sonda elge kiretuǵın qáne, ol qanday beg?» — dedim.
O, quyashım, meniń ushın seni aldaw qıyın eken,
Bolmasa bunnan bas alıp ketegoyarman dep edim.

Seniń ushın úndemedim, ashpayın dep ishki sırdı,
Suwıqlıqtıń qápelimde bosanıstı sóytip ırqı.
Hám jıllılıq payda boldı ekewimizdiń aramızda,
«Olay bolsa sen haqsañ» — dep patsha qızı quwandırdı.

Shınında da shıǵarar dep oylamaǵan edim hesh, men,
Seni quran uslap turıp bir qudaydı búgin esten.
Taxtqa minip Hindstangá patshalıq etiw ushın,
Sen qolımdı Parsadannan sora barıp irkilmesten».

Hám ashıwın qız tarqatıp, júzi jılıp kúlim qaqtı,
Aldımdağı ay ma yakı kún be eken dedim jaqtı.
Qarsı aldında otırǵızdı xosh qılıqlı sózler aytıp,
Kókiregimnen qaytıp aldı jaña ózi salǵan daqtı.

«Danalarǵa, — dedi dilbar asıqpaqlıq jaraspaydı,
Olar qanday waqıtta da tek oylanıp is baslaydı.
Eger sen qonaqtı irikseń tiyerseń patsha qáhárine,
Sonda túser Hindstannıń basına ayrılmas qayǵı.

Eger mırza kelip usınnan úylense maǵan,
Jolımızǵa qan quyılar, tar bolar jaqtı jáhán.
Biz eńrermiz ayrılıqta, basqalar shadlıq qurar,
Joq, hákimlik ete almaydı Hindstanǵa ózge adam».

«Kelmegey ol, — dedim qızǵa, — eger kelse mında ózim,
Joliqtıra alarman men xorezmli begdi, túsın.
Meyli, bir kórsin olar meniń qarıw-ǵayratımdı,
Olardıń da keń maydanda kóreyikshi, qáne, kúshin.

Patsha qızı bılay dedi: Bahadırım, meni hasla,
Sen sebepker etip júrme, úlken dawǵa hám sawashqa.
Tek Xorezm shaxınıń balasınıń basın alǵıl,
Haqıyqatlıq bolǵan jerde jan enedi quw aǵashqa.

Arıslan turaqlı bahadırım, meni ırza et islerińe,
Tek kúyewdiń ózin óltir, tiyme onıń láshkerine.
Nahaqtan gelle qıyǵandı maqul kórmeydi heshbir jer:
Sen usılay isle bárin maqul qoyıp sózlerime.

Áwel eskert Parsadangá: «Sen qızınıń qolın ber» dep,
«Jat qolına berilmeydi biziń taxtta hám biziń jer» dep,
«Qazınasınan eldiń sırtqa bir draxma shetlemeydi,
Paytaxtıńdı men órteymen ójetlik etseń eger» dep.

Meniń aytqan sózlerimdi biraq ta patshadan jasır,
Bul nárseni ashıqlıqtıń kesiri dep oylamasın.
Patsha kóner ilajsızdan. Sóytip bizler qosılargız,
Hám taxtqa mingiziwge ol bizlerdi kórer lazım».

Qızdıń bul oyı unadı. Mende bolıp pa aqıl es,
Dástime qanjar aldım da, mindim birden ğayratqa tez.
Irkejaq bolsa da qız xoshlasıwǵa asıqtım men,
Hátte bir posa alıwǵa batılım da barmadı hesh.

Kózdi qızdan zorǵa úzdim. «Xosh» dedi basın iyzep,
Esikke uzatıp saldı xızmetke tayar kánizek.
Júz mıń bálege bel baylap kettim men patsha qızınan,
Men kibi esten ayrılǵan jáhanda gezleser siyrek.

Xorezm shahzadasınıń keliwi hám onıń Tarieldiń qolınan óliwi

Xabar etti jarshı kelip: «Kúyew keldi patshayım» dep,
Kúyew qaydan bilsin, bále turǵanlıǵın tap tayın bop,
Kewil xoshı kóterińki patsha maǵan párman etti.
Ózi menen otırdım men qaptalında qap-qayım bop.

Patsha dedi: «Endi mine baylıǵımınıń arqasında,
Saltanatlı toy beremen keń jerimniń ortasında,
Sıqmarshılıq — aqılsızlıq, baylıǵımdı aǵıtaman,
Bul toyımdı ózim menen basqarısqı júr qasımda».

Sárdarımdı men jiberdim dárhal patsha ğaznasına,
Kúyew keldi sán-saltanat dúzip jalǵız bir basına,
Jıynalısqan láshkerlerden ayaq basar jer qalmadı,
Jolǵa shıqtı hámme qalmaq kempir-ǵarrı hám jası da.

Keń alańǵa qurdıq dárhal qızıl borlat shatırlardı,
Dárwazadan ishke kirdi Xorezmniń batırları.
Izzet etip qorshap aldıq patshanıń kóp nókerlerin,
Tayın turǵan qonaq jayǵa áste olar jaqınladı.

Kelgen edim bárjay etip qonaqlardı, toy jaǵında,
Azmaq uyqılap alayın dep jatır edim men jayımda.
Asmat maǵan xat jollaptı óziniń bir shorisınan.
Bılay depti: Seni xanım kútip óz baǵında».

Jetip barsam Asmat jalǵız jılap otır qıynap, janıp,
Men soradım «sebebi ne ushın bunsha óksip jılawıńnıń?»

Sóyledi qız: «Áy bahadır báhá seniń islerińdi,
Qorǵawıma jete bersem bunnan bılay meniń halım».

Ishke kirdik. Otır eken qız sonshama ashıwlanıp,
Maǵan kózin alarttı bir qabaqları qatıwlanıp,
Nege kútip tursań, — dedi, — meni taǵı umıttırın ba?
Oljań kelgen joq pa, nege kirispeyseń batıllanıp?»

Qızdan keyin shegindim de, dedim oǵan kóterińki
«Sen bilerseń qáne endi súyerimdi meniń kimdi?»
Erlik qayda keter deyseń usı waqıtta eger de qız,
Tilep tursa irkilmesten sawashlarǵa túsiwimdi.

Láshkerlerge buyırq berdim: «Shıǵırın qáne, tez gúreske»
Sarı jaydı sazlap alıp shıǵıp kettik irkilmesten.
Kósilip bir jatır eken kúyew bala shardárede,
Bası menen xoshlastı ol tamshı qanı tóǵilmesten.

Ayaǵınan uslap shatırdıń bir óresine,
Basın qattı urǵan edim, janı shıqtı gewdesinen.
Qarawıllar qorqıp sonda azan-qazan bolıp qaldı,
Atqa minip qashıw tiydi endi meniń úlesime.

Gáp taradı: ele olar júripti mis basqı tawıp,
Al men bolsam kete berdim onnan sayın attı shawıp,
Bekinisim bar edi kóp bul qalanıń ján-jagında,
Birewine jasırındım hám ústimnen sheshtim sawıt.

Tum-tustaǵı láshkerlerime sol kúni men at jiberdim,
«Maǵan járdem berer bolsa, gidirmesten kelsin» dedim.
Buyırǵıma házir bolıp qaldı meniń láshkerlerim,
Yarım aqsham bolǵanınsha bekinistik, qáwipsinbedim.

Azan menen turdımdaǵı tayar ettim jigitlerdi,
Patshamızdan bir xat alıp úsh hámeldar jetip keldi.
Patsha bılay jazǵan eken: «Perzentim dep júrgen edim,
Kewlimdegi bul qayǵırın qayta boldırın sebepkeri.

Qalay meniń sarayımda oyran etip búldirgeniń?
Sen qızımdı súygen bolsań, maǵan nege bildirmediń?

Zar eñirep qapalanıp, narday belim búgilgeni,
Meniń endi qartayǵanda qara jerge kómilgenim».

Juwap jazdım men bılay: «Men qattıman polattan da,
Otqa kúymes, suwǵa batbas adam boldım jaratqanda.
Haqıyqatlıq bolmay qaldı sirá biziń patshamızda,
Bunday bolmas edi, hasla qızıńdı men unatqanda.

Qala, saray, taji-taxtlar sánlendirer patshalıqtı,
Haqım da bar hákim bolıp basqarıwǵa bul xalıqtı.
Barlıq shahlar ólip ketti tek sen uzaq otırıpsañ,
Iyelewge kúshim bar sendegi bul taji-taxttı.

Áy shax seniń ul balań joq, tek ıǵbalıń boldı qızdan,
Eger de sen óz taxtıńa kelgindini otırǵızsań.
Hindstannıń bel balası meniń sonda ne bolǵanıń?
Qılısh qolda qutilmaydı ayaǵıń sál jaza basqan.

Berseń bayǵa ber qızıńdı, maǵan sirá kórsetpesten,
Hindstandı basqalarǵa erkim menen hesh bermespen.
Bası menen xoshlasadı meniń menen jánjellesken,
Jalǵız ózim gúm etemen, maǵan sizler járdemlespeń.

Nestan — Darejannıń urlanıwın Tarieldiń biliwi

Hámeldarlar qaytqannan soń bastı meni qayǵı-uwayım.
Delbe boldım bile almay endi qızdıń hal-jaǵdayın,
Shıǵıp minar tóbesine minip edim qapa bolıp,
Bir nársege kózim túsip, qaltıradı tula boyım.

Eki adam kele berdi asıǵıslı qádem taslap,
Maǵan jaqın kelse olar — xızmetshisi menen Asmat.
Qızıl qanǵa boyalıptı: ústi-bası alba-dalba,
Amanlıqta soraspastan entigedi kózin jaslap.

Esten tańbay zordan turdım sol waqıtta ayanıshstan,
«Ne bop qaldı? — dep baqırdım, — aytıń qáne, qaldırmastan?»
Dárwazanıń arjaǵınan qız qıshqırdı maǵan qarap:
«Sorayǵórme, baxıtsızlıq, túsip qaldı jerge aspan».

Jerge qaray ushtim tastay jumalağan taw basınan,
 Etek — jeñi sel bolıptı jılay-jılay kóz jasınan,
 Biyshara qız uzaq waqıt aytalmadı bir awız sóz,
 Qap-qara qan aqtı tósine sorgalap tur jarasınan.

Aqırsında sóyledi: «Quwanarlıq is bolmadı,
 Jara kewlim jubatarday endi mende es bolmadı.
 Eger meni ayar bolsañ óz qolıñnan jelkemdi qıy,
 Jaslay nege meniñ lashım qula dúzge tastalmadı?»

Kúyewdi sen óltirgende, túrli-túrli gáp taradı,
 Patsha bolsa renjidi esitip bul jat xabardı.
 Sırtıñnan da balağatlap qansha sózler ayılmadı,
 Gúllán láchker izlep seni sandalısip kóp qaradı.

Seniñ qayda jasırınğanıñ belli boldı patshamızğa,
 Patsha dedi: «Túsinemen, shapqan joq ol aramızğa.
 Dushpanlarğa qarsı turdı talay sapar erlik etip,
 Bunıñ basqa sebebi bar: ashıq edi biziñ qızğa.

Bul islerdi islep júrgen Davar degen qarındasım,
 Sol albaslı sebebinen gúlgulağa qaldı basım.
 Qızımdı da túsirgen sol shaytanlardıñ shırmawına,
 Qargıs atqır bul dúnyada júremen dep oylamasın».

Patsha sonda ashıq ayttı bul is qanın qızdırğanın,
 Antın buzıp nasağına qalmasıñın hesh adamnıñ,
 Usı waqta bir hámeldar sol bir Davar sıyqırshığa.
 Aytıp keldi ol haqqında ne aytqanın Parsadannıñ.

Kadjettegi Davarğa kep aytqan sózi hámeldardıñ,
 Mınaw edi: «Seni ağan óltiredi, bilip qaldım».
 «Quday ursın», — dedi Davar, — meniñ hasla aybım joq.
 Kim tárepten islengenin aytalaman men bulardıñ».

Xanım qapa otır edi óziniñ shárdáresinde,
 Qarap hasıl perdesinen, shashın jayıp siynesine.
 Kútpegende qayaqlardan jetip kelip mástan Davar,
 Qáhárlenip bılay dedi shıgıp minár tóbesine:

«Jоq ájeldi sen shaqırǵan Xorezm shax balasına,
Qalay etip men qalaman sonда onıń jalasına?
Sen jádigóy Tarielińdi ómir boyı tappaǵaysań.
Áy qudayım salmaǵaysań bunday istiń arasına».

Qarǵap-silep Davar keyis sózin patpatladı,
Tataladı shashın julıp, óz mańlayın toqpaqladı.
Ne islerin bilmey xanım, otırdı tek oyǵa batıp,
Hám meniń de bawırım kúyip tamaǵıma as batpadı.

Sol waqta qız duwshar boldı, qudaydıń bir bálesine,
Kadjet jaqtan bolsa kerek, qara eken denesi de,
Keldidaǵı bir eki qul olay bulay qaratpastan,
Qızdı zorlap salıp ketti úlken nuwdıń kemesine.

Таǵı onı salıp ketti basqa jaqqa bir qayıqqa,
Davar ayttı: «Patsha meni sherik dedi bul ayıpqa.
Meni hesh kim óltire almas, óz qanjarım óltiredi».
Dep ózine qanjar urdı, ketti, kelmес tuńǵıyıqqa.

Sen ne ushın qıynalamaysań — qalay tiri qalǵanıм ba?
Qayǵırıp sen hálek bolma, arzımayman oǵan dım da,
Ne qılsań da óz erkińde, meyli meni atıp tasla»,
Degen sózdi aytıp Asmat zar eńirep tur aldımда.

Dedim oǵan: «Qarındasım, óltirgendey is etpediń,
Onnanda sen ayt xanımdı qalay qarap áketkenin,
Teńiz qoymay aralayman, kóteremen jelqomlardı»,
Bul sózlerdi aytsam da men suwıp qaldım, bůlk etpedim.

Biylep alıp awır qayǵı, esim kirip boldım delbe,
Kók teńizdi gezgen jaqsı, kóp jerlerdi kórgen jaqsı,
Hám oyladım: Olay bolsa sen ózińdi saldıń góрге.
Qıyınshılıqtan qorıqpay meyli doslarım da júrsin birge».

Bólmeme tez qayıtıп kelip, aldım qural-jaraǵımdı,
Járdemshige aldım taǵı bir júz eliw adamımdı.
Tap sol kúni barıp jettim kók teńizdiń jaǵasına,
Xosh aytısıp taslap kettim qalǵanlarǵa qorǵanımdı.

Minip aldım ornalasıp sóytip ushan kememizge,
Jelqomlardı jelge kerip shıǵıp kettik kók teńizge.
Ján-jaǵıma qaray-qaray isip ketti qabaqlarım,
Xanımdı hesh taba almadım hám boldırdıq bárimiz de.

Bir jıl ótti sóytip, júrip tabılmadı xanım haslan,
Ol jerde de bolmay, taǵdir siltew bergen jerge barsam,
Qıyınshılıqtan jol-jónekey óldi neshe kemeshiler,
Qudaydıń bul qılǵan isi, oǵan qarsı turalmassań.

Kúni-túni jawın, aqbas tolqın bolıp turdı,
Kememizdi qırǵa tarttıq meni júris jalıqtırdı.
Kemeshiler tarap ketti bası awǵan jaqlarına,
Quday mendey qańǵıbastı buǵan qalay jolıqtırdı?

Asmat penen tek eki qul meniń menen birge qaldı,
Olar sonsha bólisti meniń qayǵı-muńlarımdı.
Tırnaqtay bir quwanışqa háwes bolıp eńredim,
Oylay-oylay tabalmadım endi qalay qılarımdı.

Shayırdıń «Jolbarıs terisin jamılǵan palwan» shıǵarması

Óziniń ájayıp poeziyası menen adamlar arasındaqı, xalıqlar arasındaqı joldaslıq, birlik hám doslıqtı boldırıw ushın güresken ullı shayırdıń oy-pikirleri búgin de kúshli jańlap-esitiledi.

Ullı shayır óz dóretiwshiligine gruzin xalqınıń óz eziwshilerine hám shet el basıp alıwshılarına qarsı ásirler boyı alıp barǵan güresinde jetilgen ideyalardı jáne maqsetlerdi tiykar etkenligi sebepli ózi jasaǵan qarańǵı zamanda usınday biyiklikke kóterile alǵan edi.

Dástanda kórsetilgen waqıyalardıń qısqasha mazmunı mınaday:

Ulken toydı Arabstannıń qúdiretli patshası, kóp ellerdi iyelegen Rustevan aqıllılıǵı hám sulıwlıǵı menen dańqı jer júzine jayılǵan qızı Tinatindi taxtqa otırǵızıw saltanatın ótkeredi. Toy waqtında ǵarrı patsha Rustevan óziniń jas áskerbasısı Aftandil menen «kim jaqsı mergen, kim sheber

añshı» degen másele ústinde básekilesip qaladı. Añ awlaw waqtında Aftandil jeñip shıǵadı. Olar bir dáryanıń jaǵasında dem alıp otırǵanda, jolbarıs terisin jamılǵan, jılap otırǵan bir jas jigitti kóredi. Ol Rustevan jibergen adamlar menen sóylespey, sulıw bedew atına minip, kózden ǵayıp boladı.

Bul sırlı jigiti patsha Rustevandı oyǵa batıradı. Tinatinniń ashıǵı Aftandil óz súyiklisiniń ótinishi boyınsha jolbarısterisin jamılǵan palwandı izlew ushın jolǵa túsedi. Ol uzaq ellerde boladı, añ awlap tamaq asıraydı, basınan kóp waqıyalardı ótkerip, kóp qıyınshılıqlardı kóredi. Aqırı bir tawdıń úngirinen bayaǵı jolbarıs terisin jamılǵan jigitti tabadı. Ol Tariel degen palwan eken.

Tariel oǵan óziniń sayıl bolıp júriwine sebepshi bolǵan waqıyalardı sóylep beredi. Ol Hindstan patshası Parsadanniń eń jaqsı ásker basshısı eken, patshanıń qızı Nestan — Darejandı jaqsı kóredi eken. Biraq Parsadan óz qızın hám taxtıń Xorezm shaxzadasına beriwge shárt etip, kúyew balasın Hindstanǵa shaqırıp alıp keledi. Sulıw Nestan — Darejan hám Tariel awız biriktirip Xorezm shaxzadasın óltiredi. Shaxzadanniń óltiriliwine óz qızınıń aralasqanın bilgen patsha, Nestan — Darejandı awır jazaaǵa húkim etedi. Qızdı góne qayıqqa salıp, belgisiz tárepke ıǵızıp jiberedi. Tariel óz súyiklisin dúnyanıń tórt tárepini aynalıp izleydi, kóp qıyınshılıqlarǵa duwshakerlesedi, kóp dushpanlar menen urısaı. Olardı jeñedi, Nestan — Darejandı taba almaydı. Eń sóńında súyiklisinen úmit úzip, shóllerde, úngirlerde kún keshiredi.

Aftandil Tarieldi óziniń doslıǵına hám shın berilgenligine iscindirip, Nestan — Darejandı izlewge járdem beretuǵının wáde etip, Arabstanǵa qaytadı. Óz kórgenlerin Rustevanǵa bayan etedi. Onnan soń patshanıń hám saray adamlarınıń qarsılıq bildiriwlerine qaramastan, wádesi boyınsha Tarieldiń qasına keledi. Onnan juwap alıp Nestan — Darejandı izlep jolǵa rawana boladı. Jolda sawdagerlerdiń kemesinde baratırǵan qaraqshılar menen urısaı. Tañqalarlıq erlik kórsetip, sawdagerlerdi apattan qutqaradı. Izley-izley «teñizler patshalıǵı» Gulanshora degen jerge keledi. Bul jerde kóp izlewlerden soń Nestan — Darejanniń deregin tabadı, ózi tanısқан úlken sawdagerdiń hayalı arqalı Nestan — Darejanniń Kadjetler patshalıǵına bende bolıp túsip, solardıń berik qorǵanında

jatirganligin biledi. Aftandil Gulanshoradan qaytip, Tarieldin qasina keledi ham Nestan — Darejannan xabar berip, onı quwantadı.

Tariel Mulganazar patshası Faridun menen dos boladı. Úsh batır: Tariel, Aftandil, Faridun, Kadjetler qorganınan Nasten — Darejandı qutqarıw ushın sapar etedi. Kadjet patshasınıń esapsız áskerlerine qarsı erlik penen qattı topılıs etip, áskerdi jarıp ótip, qorǵanǵa basıp kiredi. Nestan — Darejandı qutqaradı, ulken saltanat penen ham oljalar menen óz mámleketlerine qaytadı.

Dástan Tariel menen Nestan — Darejan, Aftandil menen Tinatinniń quwanışlı qosılıw toyları menen juwmaqlanadı.

Mine usı syujetlik liniyadan ayqın kórinip turǵanıday-aq poema ertek motivine tiykarlanıp jazılǵan ham onda erteklik súwretlew usılı da keń qollanılǵan. Biraq izertlewshilerdin kórsetiwinshe «Jolbarıs terisin jamılǵan palwan» dástanında bazıbir tariyxıy adamlar súwretlengen. Biraq, olar — arab, hind qaharmanlarınıń obrazında berilgen. Bul shayırdın erkin pikir júrgiziwi ushın islengen.

Dástanda gruzin turmısınan alınǵan ham sonnan kelip shıqqan oǵada iri-iri temalar birlestirilip, sheberlik penen kórsetilgen. Tereń gumanizm, turaqlılıq ham sadıqlıq, hadal muhabbat — poemanıń tiykarǵı temaları bolıp esaplanadı.

Mártlik ham haqıyqatlıq penen suwǵarılǵan doslıq — Rustaveli dástannın tiykarǵı ideyasın quraydı.

Sorawlar ham tapsırmalar:

1. Shota Rustavelidin ullı shayırlıǵı, onı xalıqtın tereń súyiwshiligi nede?
2. Qızdın niyeti qanday, ol Hindstanga kimnin patshalıq etkenin qáleydi?
3. Dástanda watansúyiwshilik ideyası kimlerdin obrazı arqalı óz sawleleniwin tapqan?
4. Qamaqtaǵı Nestan — Darejannın xatında neler ayıladı?
5. Dástandı túsiniw oqın ham mazmunın aytıp berin.

MAZMUNÍ

Kirisiw	3
«Bozuǵlan» dástanı.....	6
Bozuǵlan dástanı (<i>dástanannan úzindi</i>).....	10
«Máspatsha» dástanı.....	44
«Máspatsha» dástanı (<i>úzindi</i>).....	51
Ádebiyat teoriiyasınan maǵlıwmat	
Lirikalıq hám liro-epikalıq janrlar haqqında túsiniq	69

XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatına sıpatlama

Kúnxoja Ibrayım ulı	77
Jaylawım	79
Nege kerek.....	81
El menen	84
Aq qamıs	88
Shopanlar.....	89
Ájiniyaz Qosıbay ulı	91
Ayrılsa.....	95
Jaqsı.....	97
Dáwrán bolmadı.....	98
Ajiniyaz benen Qız Meñeshtiń aytısı (<i>úzindi</i>).....	101
Ádebiyat teoriiyasınan maǵlıwmat	
Lirikalıq qaharman haqqında túsiniq.....	112
Berdaq Ğarǵabay ulı	114
Izler edim	117
Qashan ráhátlanadursań	122
Bolǵan emes	124
«Aydos baba» poeması	127
Ádebiyat teoriiyasınan maǵlıwmat	
Tariyxıy shıǵarmalar haqqında túsiniq.....	132
Ótesh Alshınbay ulı	134
Kók ózek.....	136
Jetermen	139

Shermende.....	140
Asarman	145
Sáwmeymen.....	147
Cúlmurat shayır	150
Qayrawda jalǵız gáz.....	151
Sarıbay shayır	152
Jarǵanat penen aytısıw.....	154
Ádebiyat teoriyasınan maǵlıwmat	
Lirikalıq qosıqlarda simvolikalıq súwretlew, tımsal hám	
tariyxıy dástan tuwralı túsiniq.....	157

XIX ásirdeńi aqırı hám XX ásirdeńi baslarındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı

Omar Súyirbek ulı	163
Ayrsha.....	165
Elim.....	167
Ne payda.....	169
Sıdıq Toqpan ulı	174
Aq qapshıq.....	176
Xalıq kitapları hám qıssaxanlıq óneri.....	178
«Gárip ashıq» dástanı.....	181
«Góruǵlı» dástanı.....	202
Góruǵlı («Áwezhan» shaqabınan úzindi).....	204
Shayırlar aytısı.....	220
Shayırlar aytısı.....	223
Qulımbet penen Kerderi Ábiwbákirdiń aytısı.....	223

XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatınan

Ayapbergen Muwsaev	231
Tárip	233
Qayda?	235
Nájim Dáwqaraev	237
Alpamıs	239
Adebiyat teoriyasınan maǵlıwmat	
Drama haqqında túsiniq.....	257
Abbaz Dabilov	258
Bahadır (<i>dástanan úzindi</i>).....	260
	357

Sadiq Nurimbetov	270
Berdaq (<i>poemadan úzindi</i>).....	271
Ádebiyat teoriyasinan maǵlıwmat.....	285
Ibrayım Yusupov	287
Aral elegiyaları (<i>úzindi</i>).....	289
Búlbúl uyası (<i>poemadan úzindi</i>)	292
Tólepbergen Qayıpbergenov	302
Isiń sózindey emes (<i>gúrriń</i>).....	304
Mehirliliktiń kelbeti (<i>ocherk</i>).....	308
Ádebiyat teoriyasinan maǵlıwmat.....	315

Kúnshıǵıs ádebiyatınan

Alisher Nawayı	319
«Farhad — Shıyrın» dástanı (<i>úzindi</i>).....	322
Ádebiyat teoriyasinan maǵlıwmat	
Ǵázzel, muxammes, rubayı haqqında túsiniń.....	333
Abdulla Aripov	335
Ne ushın súyemen Ózbekstandı.....	337
Dúnyanı qızǵanba.....	338
Iltimas	338
As hám tas.....	339

Dúnya ádebiyatınan

Shota Rustaveli	341
«Jolbarıs terisin jamılǵan palwan» (<i>dástannan úzindi</i>)	342

Kamal Mámbetov, Kamalbay Palimbetov

ÁDEBIYAT

8-klass ushın sabaqlıq

«Bilim» baspası
Nókis — 2019

Redaktor *U. Yusupova*
Kórk.redaktor *I. Serjanov*
Tex.redaktor *B. Turmbetov*
Operator *G. Serimbetova*

Licenziya: Al № 108, berilgen waqtı 2008-jıl 15-iyul.

Basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 19.02.2019-j. Formatı 60x90 1/16. «Times KRKP» garniturası. Ofset baspa usılında basıldı. Kegl 11. Kólemi 22,5 b.t. 25,0 esap b.t. Nusqası 14220 dana. Buyırtpa .

«Bilim» baspası, 230100. Nókis qalası. Qaraqalpaqstan kóshesi, 9.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciyası janındaǵı
Málimleme hám ǵalaba kommunikaciya agentligi
«Ǵafur Ǵulom» baspa-poligrafıyalıq dóretiwshilik úyinde
basıp shıǵarıldı. 100128, Tashkent, Labzak kóshesi, 86.

Ijaraga berilgen sabaqliqni jagdayni korsetiwshi keste

T/n	Oqiwshini atı, familiyası	Oqiw jili	Sabaqliq-tın alındaǵı jagdayı	Klass basshı-sının qol tańbası	Sabaqlıqtın qaytıp tapsırılǵandaǵı jagdayı	Klass basshı-sının qol tańbası
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

Sabaqlıq ijaraga berilgende hám oqiw jiliniń juwmaǵında qaytarıp alındaǵanda joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen tómendegishe bahalawǵa muwapıq toltırıladı

Jańa	Sabaqlıqtın paydalanıwǵa birinshi berilgen-degi jagdayı
Jaqsı	Muqabası pütün, sabaqlıqtın tiykarǵı bóliminen ajıralmaǵan. Barlıq betleri bar, jırtılmaǵan, koshpegen, betlerinde jazıw hám sıızılar joq.
Qanaatlanarlıq	Muqaba jazılǵan, bir qansha sıızılıp, shetleri jelingen, sabaqlıqtın tiykarǵı bóliminen ajıralıw jagdayı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlanarlıq ońlangan. Koshken betleri qayta ońlangan, ayırım betleri sıızılǵan.
Qanaatlandırmaydı	Muqaba sıızılǵan, ol jırtılǵan, tiykarǵı bóliminen ajıralǵan yamasa pütkilley joq, qanaatlandırsızlıq ońlangan. Betleri jırtılǵan, betleri jetispeydi, sıızıp, boyap taslangan, sabaqlıqtı tiklewge bolmaydı.